

L67

2068

1904

1999

43951-Ա.Լ.

ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒ

ԴԱՍԱԳԻՐՔ ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԶՈՐՐՈՐԴ ԳԻՐՔ

Զորրորդ տարուայ ուսուցման նիւթը հայոց լեզուի
դաստանդութեան ժամանակ

2206.

ՏԱՍՆԵԻՄԵԿԵՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԽԱՏԱՍԻՐԵՑ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՏԷՐ-ՂԵՒՈՆԴԵԱՆ

28008-62

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Արագատիպ Մնացական Մարտիրոսեանցի

Պուշկինեան փողոց տուն № 12

1904

ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒ

ՁՈՐԲՈՐԳ ՑԱՐԻ

ՀԱՏՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

Պատմողական յօդուածներ եւ նրանց համապատասխան չափաքերական գրութիւններ

1. ԵՐԿՈՒ ԽՈՓ

Միևնոյն երկաթի կտորից եւ միևնոյն արհեստանոցում շինուած էին երկու խոփ: Դոցանից մինը գնեց մի երկրագործ եւ սկսեց գործ ածել. իսկ միւսը երկար ժամանակ անօգուտ ընկած էր մնացել վաճառականի խանութում: Պատահեցաւ որ, մի քանի ժամանակից յետոյ, երկու ընկերները դարձեալ տեսան իրար: Երկրագործի մօտ եղած խոփը արծաթի պէս պսպղում էր եւ մինչև անգամ աւելի լաւ էր, քան թէ նոր շինած ժամանակը, իսկ խանութում անգործ ընկած խոփը սեպեց էր ու ժանգոտել: «Ասա՛ խնդրեմ, ինչո՞ւ դու այդպէս փայլում ես», հարցրեց ժանգոտած խոփը իւր բարեկամին:—«Աշխատելուց, սիրելիս, պատասխանեց միւսը. իսկ եթէ դու ժանգոտել ես եւ առաջուանից աւելի վատացել, այդ էլ նորանից է, որ այսքան ժամանակ, կողքիդ ընկած, ոչինչ չես արել»:

Дазволено Цензурою Тифлисъ 27-го Ноября 1903 г.

2068-60

28 2071

2. ԵՐԿՐԱՊՈՐԹԻ ՅՈՅՍԵՐԸ

Քրտնավաստակ երկրագործի
Աշխատանքով ցանած արտը
Ահա հասնում է, և հընձի

Պատրաստում է չարքաշ մարդը:

Արդէն լցուել են հասկերը,

Լըցուել են և ոսկեգօծուել.

Ծանրացել են հատիկները.

Հողմից դաշտն է ալէկոծուել:

— «Այ կին, կանչում է գիւղացին,

Մի լաւ նայիր դու մեր հացին.

Տես, ծըվում է արտն ինչպէս ծով.

Առատ կը լինի հունձն Աստուծով:

Ջատ-շատ՝ երկու կամ երեք օր

Երկինքն էլի թէ խնայէ,

Եւ թէ, ինչպէս մինչև այսօր,

Նա ողորմած աչքով նայէ,

Ուրախ սրտով, երգ ու պարով

Մինչ երեկոյ կաշխատեմ ես.

Հունձս կ'անեմ սուր մանգաղով՝

Փայլուն լուսնի եղջիւրի պէս:

Մշակի կեանքն է բարեբաստիկ,

Երբ ցորենով ոսկեհատիկ

Լիքն է նորա շտեմարանը,

Անուշ գինով էլ մառանը:

Աստ'ծով երկուսն էլ կը լինի.

Արտս կը տայ ինձ ցորեն շատ.

Կ'ունենամ և առատ գինի

Ես իմ այգույր ցանկապատ,

Ուր խաղողի ողկոյղներով

Ծանրաբեռնած են որթերը,

Որոնց, կարծես, յակինթներով

Ջարդարել է ստեղծող Տէրը:

Ուրախ եղիր, սիրելի կին,

Ինչպէս ուրախ է իմ հողին.

Իմ ցանածը հատիկ-հատիկ

Կը ժողովեմ հարիւր պատիկ:

3. ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԸ ԵՒ ԻՒՐ ՍՏՈՒԵՐԸ

Մի տղայամիտ երիտասարդ կամեցաւ իւր ստուերը
բռնել. բայց քանի որ նա ոտն առաջ էր դնում, շուքն էլ
մի քայլ առաջ էր փախչում. էլի ոտը փոխում էր, շուքն
էլ նոյն բանն էր անում. յետոյ երիտասարդն սկսեց վա-
զել, բայց զարմացած տեսաւ, որ ստուերն էլ վազում է
առաջից: Երիտասարդը դօր տուեց ստներին. շուքն էլ
սկսեց աւելի ու աւելի շուտ փախչիլ: Ճարը կտրուած,
մեր թեթեամիտ երիտասարդը երեսը շուռ տուեց և սկսեց
յետ փախչիլ: Մէկ էլ աչքի տակովը նայի ու ինչ տեսնի՝
շուքը կընկակոխ վազում էր նրա յետեից:

Աշխարհումս բազմ ասածի էլ շուքի պէս բան է. շա-
տերը նորա յետեից են ընկնում, ոչինչ ջանք չեն խնայ-
ում, բայց չեն կարողանում ձեռք դրել. ուրիշները, կար-
ծես, փախչում են բազմից, բայց նա նորանցից պոկ չի
զալիս, չի հեռանում:

4. ՀՈՎԻԻ ԵՒ ՄՈԾԱԿ

Մի հովիւ կար՝ յոյսը դրած շներուն,
Ջուրի մէջը հանդիստ, անուշ քուն եղաւ.

Մի օձ պառկած էր թրփի տակ գալարուն,
Տեսաւ հեռուանց, ծածուկ սողաց, մօտ եկաւ.

Թոյնը բերանն էր լցրել,

Քիչ մնաց որ խայթէր, խայծէր, մեռցընէր:

Մոծակը այս որ տեսաւ,

Խըղճաց վրբան, թրուաւ հասաւ,

Բոլոր ուժովը կըծեց,

Հովուին քնից զարթեցրեց:

Հովին ելաւ, օձն սպանեց.

Բայց դորանից առաջ՝ կէս քուն

Կէս արթուն,

Խեղճ մոծակին էլ զարկեց, տրորեց:

5. Հ Ա Ր Ս Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Մի չքաւոր երիտասարդ հանդիպեց իւր նախկին ուսուցչին և սկսեց շատ գանգատուիլ իւր դառն վիճակի ու անյաջողութիւնների վրայ: Մի ժամանակ նա եղած էր ուսումնարանի ամենալաւ աշակերտը և իրանից աւելի վատ ուսանողներն այժմ լաւ անուան ու հարստութեան տէր էին, այն-ինչ ինքն անց էր կացնում թշուառ կեանք: — «Մի՞թէ յիրաւի ասածիդ չափ աղքատ ես դու, ասաց նորան ուսուցիչը. դու, ինչպէս տեսնում եմ, առողջ ես. այդ ձեռքը, շարունակեց ուսուցիչը՝ բռնելով իւր աշակերտի աջը, ուժեղ է և կարող է գործել: Թոյլ կըտայիր արդեօք, որ կտրեն դորան հազար մանէթով»: — Աստուած հեռու տանէ, և ոչ տասը հազարով: — «Իսկ զորքանով կը տայիր քո սրատես աչքերը, որ տեսնում են լոյս աշխարհը, — քո սուր ականջները, քո արագաշարժ ոտները. կարծեմ դու չէիր փոխիլ դոցա մի ամբողջ թագաւորութեան հետ»: — Իհարկէ ոչ, պատասխանեց երիտասար-

դը: — «Ուրեմն ինչպէս ես գանգատոււմ քո աղքատութեան վրայ, երբոր ունիս այդպիսի մեծ հարստութիւն», նկատեց ուսուցիչը:

6. Բ Ա Ժ Ի Ն Ք

Քանի մի վարպետ վաճառականներ,
Սիրով միմեանց հետ գործ էին բռնել.
Լաւ աշխատեցան, քրտինք թափեցին,
Լաւ էլ շահուեցան, մեծ փող ղրկեցին:
Ժամը հասաւ. պէտք է հաշիւ տեսնէին,
Եղած վաստակն իրանց մէջը բաժնէին.
Բայց ո՞ր գտնեմ ես ընկերներ այնպիսի,
Որ բաժանուին առանց կռուի, վիճամունքի.
Այն պարոններն էլ մեծ վէճ յարուցին,
Որ ծայր-վերջ չունէր, կանչն էր ահագին:

Եւ տահա դրսէն

Ձայներ կը լսեն.

«Յըրանկ կայ, կըրանկ.

Մարդիկ, դուրս եկէք.

Չո՛ւտ արէք, փախէք,

Թէ չէ՝ կորած էք»:

Ընկերներէրց մէկը կանչեց.

«Դուրս գանք, տեսներ ինչ պատահեց»:

Միւսն այն կողմից աղաղակեց.

«Հազար ոսկիս — առաջ պարտքս տուեցէք»:

— Երկու հազար է առնելիքս, միւսն ասեց.

Մինչև փողս ես լիովին չստանամ,

Այստեղից ո՞ր պիտ' զընամ:

Միւս կողմ երրորդն էր գորգողում.

«Հաշիւն այդպէս չէ, ինչ կ'ասես, եղբայր»:

Չորրորդը՝ դարձեալ իւր պահանջն անում,

Թէ իրան բաժին պիտ' տան հաւասար:

Խեղճ մարդիկը մոռացել էին,

Որ բոցերի մէջ բռնուել էին:

Այնպէս իրանց կռուին էին զբաղուած,

Որ մուխն եկաւ, խեղդեց ամենքը յանկարծ:

Այս առակը դու չկարդաս առանց խրատ առնելու.

Չատ մեծամեծ գործերի մէջ վնասն ինչիցն է գոյանում

Երբ փոխանակ հասարակաց փորձանքին դէմ դրնելու,

Ամեն մարդ իւր օգտի համար հին ու նոր վէճն է բանում:

7. ԱՐԴԱՐ ԴԱՏԱՍՏԱՆ

«Ողորմութիւն արէք», աղաղակեցին ողբալի ձայնով երկու պանդուխտ մուրացկաններ մի տաճիկ դատաւորի տան պատուհանի տակից:

Տանտէրն այդ միջոցին նստած էր մի փառաւոր բաղմոցի վրայ և գիրք էր կարդում:

— Մեծ մարգարէն տալ, ասաց դատաւորը, կռթնելով լուսամուտին:

«Ողորմեցէք ի սէր մարգարէի», նորից կրկնեցին օտարականները:

— Կորէք այստեղից, անպիտաններ, աղաղակեց դատաւորը զայրանալով, և բարկութիւնից գիրքը վայր ձգեց յատակի վրայ:

«Ո՛, խղճացէք մեզ և ողորմութիւն արէք, թէկուզ ի սէր Աստուծոյ», արտասուքն աչքերին կրկնեցին օտարականները:

Այն ժամանակ դատաւորը վեր ցատքեց բաղմոցից և գոչեց զարհուրելի ձայնով. «Է՛յ, Մահմուդ, Ա'գամէդ, կապեցէք այս թափառականներին և բանտը ձգեցէք»:

Բայց օտարականներն արդէն անյայտացել էին:

Անցկացաւ սրանից երեք օր. դատաւորը մեծ հրաւէրք ունէր. նա կռթնելով լուսամուտին, կանգնած մեծ մուֆթիի հետ, դիտում էր Բաղդադի շրջակայքը, երբ պատուհանին մօտեցան նոյն օտարականները:

«Դու մեծ ուրախութեան մէջ ես, մեծ դատաւոր, ասացին օտարականները ցաւալի ձայնով. մի քիչ էլ մեզ մաս հանիր այդ ուրախութիւնից»:

— Մեծ մուֆթի, ասաց դատաւորը, ահա արդէն երկրորդ անգամն է, որ դալիս են այս թափառականներն ինձ նեղացնելու: Ի՞նչ է շինում մեր խելօք խալիֆան: Նա քնած է և չէ հրամայում, որ տանեն-բանտարկեն այս դատարկաշրջիկներին: Բայց ես կը հրամայեմ շղթայակապ անել, որ էլ չկարողանան շրջել Բաղդադի փողոցներով: Է՛յ, ձայն տուեց նա իւր ստրուկներին. եկէք, կապեցէք այս թափառականներին:

Այդ ժամանակ օտարականները ներս մտան դահլիճ և նորանցից մէկը դէն ձգելով իւր վրայից պատառտուած վերաբդուն, ասաց սպառնալի ձայնով.

— Դատաւոր, այդպէս կարեկից և արդարադատ ես դու դէպի խեղճերը: Ես կարծում էի, թէ դու իմ ժողովրդի զթասիրտ և արդարասէր դատաւորն ես. բայց սաստիկ սխալուած եմ եղել: Ջափար, վեր առ այս չնչին որդը և դատիր մեր իմաստուն օրէնքով: Թող զիտենան ամենքը, որ թաղաւորին չէ կարելի խաբել և որ՝ վաղ թէ ուշ, վատ գործերը կը յայտնուին ու կը պատժուին:

Բոլոր հիւրերը զարմանքից ու երկիւղից քարացան, տեսնելով որ օտարականի հագուստով խօսող մարդը իրանց թաղաւոր Հարուն-Ալ-Ռաշիդն է, իսկ նորա ընկերը՝ մեծ վէպիր Ջափարը:

8. ԳԹԱՍԻՐՏ ԲՈՒՆ

Գորակըտուց, արիւնարբու
 2արագուշակ խոշոր մի բու
 Կիսախարխուլ ու անբնակ
 Մի տան վըրայ կ'ապրէր մենակ:
 Եւ ամեն օր, երբոր արև
 Կը տար երկրին վերջին բարև
 Եւ բընութեան վըրայ գիշեր
 Մուծ վարագոյրը կը քաշէր,
 Մեր միայնակեացն արագաթև
 Կը թողնէր իւր բունըն ու թեթև
 Կը սլանար մինչև անտառ՝
 Իւր ճանկերով պատառ-պատառ
 Գիշատելու շատ մի անմեղ
 Խեղճ թռչնիկներ սիրագեղգեղ,
 Որք՝ երգելուց բազմավաստակ,
 Կը ննջէին խիտ ոստոց տակ:
 Սակայն, բարձած հարուստ աւար,
 Երբոր դառնար իւր բոյնն խաւար,
 Դիտմամբ գետինն նա կը ձգէր
 Մի քանի հատ թռչնի ձագեր,
 Որպէս զի շուն, մուկ կամ կատու,
 Իւր դրացիքն ամեն առտու,
 Տան առջևից անցած ատեն
 Նոցա հոտըն առնեն, ուտեն
 Եւ հռչակեն մեծաբարբառ՝
 Թէ բուի չափ առաքինի,
 Պատուի, գովեստի արժանի
 Հոգի մի տեղ չկայ իսպառ:

Եւ արդարև, էլ գունդ ի գունդ
 Ջրներ, կատուներ սրտաթունդ,
 Կուշտ որովայն, ցերեկն ի բուն
 Կը կոչէին եռանդագին.
 «Երկինք օրեր շնորհեն անգին,
 Յաւէտ անփորձ պահեն մեր բուն,
 Զի այսքան սուրբ, ազնիւ, արդար,
 Բազումոգորմ, կենդանասէր,
 Աղքատին նեցուկ, մըխիթար
 Բու՝ մինչև ցարդ մենք չենք տեսեր»:

9. Ս Ո Ւ Ա Կ

Գարնան գեղեցիկ երեկոյին մէկ փոքրիկ տղայ իւր
 վարպետի հետ պտտում էր անտառի շուրջը: Խիտ ծա-
 ռերի միջից լսում էր սոխակի հրապուրիչ ձայնը: «Ի՜նչ
 գեղեցիկ ներդաշնակութիւն, ասաց տղան, երկար ժամա-
 նակ հիացած ականջ դնելուց յետոյ. սաստիկ ցանկանում
 եմ այդ գեղեցիկ երգը մօտից լսել. մի քիչ առաջ գնանք,
 վարպետ, որտեղից ձայնն է գալիս»:

— Զգո՛յշ կաց, ասաց վարպետը. սոխակը վայրենի
 թռչուն է և անչափ կասկածոտ. եթէ փոքր ինչ մօտե-
 նանք, կը խրտնի և կը դադարի երգելուց:

«Բայց ինչի՞ համար, ասաց տղան, ինչի՞ այդ թռչու-
 նը, որ իւր երգի ճոխութեամբ ուրիշներինը խափանում
 է, վայրենի միայնութիւն է սիրում. ինչի՞ իւր քաղցր
 ձայնը մարդկային բնակութիւնից հեռու է հնչեցնում,

մինչդեռ մեր պարտիզի փոքրիկ ծառերն անդամ մանրիկ
թռչունների ձանձրացուցիչ ճռուողիւններով լիքն են»:

— Ստոյգ արժանաւորութիւնը, պատասխանեց վար-
պետը, համեստ է լինում և սիրում է առանձնութիւն.
Նրան պէտք է մեծ յարգանքով մօտենանք, և եթէ չի
կարելի ձեռք ձգել, պէտք է բաւականանանք հեռուից
նորա արդիւնքը վայելելով:

10. Ս Ո Ւ Ա Կ Ն Ի Ր

Մի ճարպիկ թռչնորս, գարնան օրերում
Անտառների մէջ սոխակ էր որսում.

Խեղճ սոխակները, վանդակում փակուած,
ձուռողում էին ճարները կտրած.

Թէև, ի հարկէ, նորա կ'ուզէին,

Որ անտառներում ազատ ման գային.

Բանտում փակուածը ինչ սիրտ կ'ունենայ,

Որ դեռ երգի էլ, կամ գուարճանայ:

Բայց էլ ինչ անէին,

Որ գոնէ չերգէին

Եւ իրանց սև օրը

Միասին չողբային:

Նոցանից միայն մէկը չէր երգում.

Նա իւր սիրելու կարօտն էր քաշում.

Արտասուածքը աչքերով

Նա դաշտերին էր նայում,

Դիշեր-ցեբեկ տանջուելով,

Ընկերուհուն էր յիշում:

Իւր ընկերուհուց խեղճն անջատուած,

Հալւում, մաշւում էր վանդակում փակուած:

Անբաղդ սոխակը վերջը մտածեց.

«Այսպէս չի լինիլ», — ինքն իրան ասեց —

«Անխելք մարդիկն են շարունակ տրխրում,

Իսկ խելօքները հնար են փրնտրում,

Որ դժբաղդութեան

Մի կերպով վերջ տան:

Կարծեմ ես ինքս էլ, եթէ աշխատեմ,

Իմ թշուառութեան մի ճար կը գտնեմ.

Մեզ խօսմ չեն բռնել, որ մեր միան ուտեն,

Այլ որ մենք երգենք, իրանք էլ լսեն:

Մեր այս պարոնը, ինչպէս կ'երևի,

Երգեր լսելու սաստիկ սէր ունի.

Եթէ իմ ձայնով ես սորան դիւր դամ,

Փոխարէն անշուշտ պարգև կըստանամ.

Եւ նա վերջ կը տայ իմ ըստրկութեան»,

Հաւատացնում էր սոխակն ինքն իրան:

Եւ ողևորուեց,

Երգել սկսեց.

Եւ անոյշ ձայնով,

Միտուն երգերով

Նա իւր պարոնին զմայլեցրեց:

Պարոնն էլ միայն նրան հաւանեց,

Եւ լաւ խընամեց,

Իսկ մնացածներին —

Վատ երգողներին

Իսկոյն արձակեց:

Եւ այնուհետեւ մեր խեղճ սոխակին

Աւելի ամուր ու պինդ փակեցին:

11. ՀԱՅՐ ԵՒ ԵՐԵՔ ՈՐԴԻ

Հատ տարի առաջ արեւելքում ապրում էր մի մարդ, որ մի թանկագին մատանի ընծայ էր ստացել իւր բարեկամից: Քարը գոհար էր, որ բիւրաւոր գոյներով փայլում էր ու շողշողում: Բայց այս մատանին մի առաւելութիւն ևս ունէր. այն անձը, որ կրում էր այս մատանին, թէ Աստծուն էր հաճելի և թէ մարդկանց սիրելի: Ջարմանալի չէ, որ արեւելաբնակ մարդը երբէք մատից չէր հանում այդ մատանին: Մեռնելիս՝ նա մատանին տուեց իւր ամենասիրելի որդուն և կտակ արաւ, որ նա էլ նոյնպէս յանձնի այն որդուն, որ ամենից սիրելին կը լինի: Եւ ով որ մատանին ստանում էր, առանց տարիքին նայելու, միմիայն մատանու զօրութեամբ լինում էր տան մեծն ու ժառանգը:

Եւ այսպէս որդուց որդի անցնելով՝ վերջապէս մատանին հասաւ մի հօր, որ երեք որդի ունէր: Երեքն էլ հաւասարապէս հնազանդ էին նորան և նա երեքին էլ հաւասար սիրում էր: Հայրը չէր կարողանում վճռել, թէ որդիներից որը պիտի ժառանգի մատանու արտօնութիւնը:

Երբ մեռնելու ժամանակը մօտեցաւ, բարի մարդը ծածուկ կանչեց իւր մօտ մի վարպետ, յանձնեց նորան իւր մատանին և պատուիրեց, որ այդ մատանու պէս երկուսն էլ շինի: Երբ վարպետը բերեց պատուիրած մատանիները, ինքը տէրն անգամ չկարողացաւ որոշել թէ որն է իսկականը և որը կեղծը: Ուրախ կանչեց նա իւր զաւակներին առանձին-առանձին, ամեն մէկին տուեց մի մատանի, օրհնեց ու ճանապարհ դրեց:

Հազիւ թէ հայրը հողին աւանդել էր, որդիներից ամեն մէկը եկաւ և իւր մատանու զօրութեամբ կամեցաւ տան մեծը լինել: Սկսեցին քննել, վիճել, գանգատուիլ, բայց ոչ մէկը չկարողացաւ ապացուցանել, թէ իւր մատանին է իսկականը:

Գնացին դատաւորի մօտ: Եղբայրներից ամեն մինը երդմամբ հաւատացնում էր դատաւորին, թէ անմիջապէս հօրիցն է ստացել իւր մատանին, ուրեմն և իրաւունք ունի վայելել զորա արտօնութիւնը:

Դատաւորն ասում է. «Դուք հաւատացնում էք, որ ձեր հօրից մնացած մատանին այնպիսի հրաշալի զօրութիւն ունի, որ ում մատին լինի, նորան թէ՛ Աստուած պիտի սիրէ և թէ՛ մարդիկ: Դէ՛հ, ասացէք տեսնեմ, երեքիցդ որն է սիրելի մնացած երկուսին: Դուք լռում էք... Ձեզանից ամեն մէկը, ինչպէս տեսնում եմ, միայն իւր անձն է սիրում: Նշանակում է՝ երեքդ էլ խաբուած էք և ձեր երեքի մատանիներն էլ իսկականը չեն, կեղծ են: Անշուշտ իսկական մատանին կորած է և այդ կորուստը ծածկելու համար նորա փոխարէն ձեր հայրը շինել է տուել ուրիշ երեքը»:

«Ուրեմն, շարունակեց դատաւորը, վճռիս փոխանակ լսեցէք իմ խորհուրդը. ամեն մէկդ բաւականացէք ձեր ունեցածով և թող ամեն մէկը ձեզանից հաւատայ, թէ իւր մատանին է իսկականը: Դուք ձեր հայրն ուզում էր այն մատանու բռնութիւնը իւր տանից վերացնել: Անշուշտ սիրում էր նա երեքիդ էլ հաւասար և չէր կամենում թոյլ տալ, որ մէկը ճնշէ երկուսին: Ուրեմն ձեզանից թող ամեն մէկն աշխատի սիրել անկեղծ և առանց նախապաշարման մնացած երկուսին: Թող ամեն մէկը ձեզանից ձգտի, որ իւր մատանու քարի զօրութիւնը երեւան հանէ, և այդ զօրութեան

օգնական լինի նա իւր հեղութեամբ, անկեղծ, ջերմեռանդ անձնուիրութեամբ ղէպի Աստուած և ղէպի մարդիկ»:

12. Մ Ի Հ Ա Ի Ա Տ Ա Ր

2հաւատաս դու, եթէ քեզ ասեն՝
 Հանդիստ դու նստիր և յուսով եղիր.
 Օրեր, տարիներ անհոգ թող անցնեն,
 Քեզ համար գործը կը գայ ինքն իրեն:
 Դու մի հաւատար, թէ որ քեզ ասեն՝
 Չեղք մի շարժիր, նստիր ինչպէս կուտ.
 Արժիւն ու առիւծ ոսկի կը բերեն,
 Քեզ համար օտարը անդուլ կը գործեն:
 Դու մի հաւատար այլոց խօսքերին.
 Աչքդ մի ձգիր այլոց ձեռքերին.
 Միայն հաւատան քո իսկ ոյժերին
 Եւ քո խելացի առողջ մտքերին:

13. Ա Ր Յ Ո Ի Ն Ք

Հատ ու շատ դարեր սրանից առաջ ապրում էր մի թագաւոր: Նա այնքան բարի էր ու այնքան ողորմած, որ ժողովուրդը նրան հօր պէս սիրում էր և ամեն ընտել պատրաստ էր նրա համար իր կեանքը զոհել: Թագաւորն էլ ժողովուրդին էր իր որդու պէս սիրում և գիշեր-ցերեկ նրա մասին էր խորհում ու հոգում... Եւ ահա մի օր նա ուղեցաւ այնպէս անել, որ իր հպատակներից ոչ մինը իրան դժբախտ չըհամարի և հաստատապէս վճռեց վերջ տալ իր տէրութեան մէջ գտնուող բոլոր դատապարտեալների արցունքներին: Նա, պատուիրեց իր գլխաւոր զե-

պանին շրջել և տէրութեան մէջ գտնուող արցունքները ժողովել մի ոսկէ սափորի մէջ:

Թագաւորական պաշտօնեան, առանց մի ընտել գանգաղելու, ճանապարհ ընկաւ, իր պետի հրամանը կատարելու:

Նա երկար, շատ երկար թափառեց ղէս ու ղէն և սաստիկ յոգնեց. նա մի քանի անգամ վերադառնում էր այս կամ այն երկիրը, նորից ու նորից ուշիուշով որոնում էր տարաբախտներին, երկիւղ կրելով՝ որ մի գուցէ մոռացութեան տուած կամ աչքից թողած լինի մի որեւիցէ անկիւն, ուր կարող էր ծածկուած լինել մի մարդ, որ տառապում էր վշտից ու հոգսերից:

Նա շրջում էր սարերի ու ճանապարհների վրայ, մութ-մութ ձորերում ու ճախճախտ ճահիճներում, անցնում էր նեղ ու խուլ շաւիղներով, մինչև անգամ մրտնուէր էր ամայի, չոր ու ցամաք անապատները, սակայն այնտեղ էլ յայտնւում էին անբախտ, արտասուք թափող մարդիկ: Թագաւորի զեսպանը մխիթարում, սիրտ էր տալիս նրանց բարւոք և երջանիկ ապագայի յուսով և, նրանց արցունքները ժողովելով ոսկէ սափորի մէջ, առաջ էր գնում: Սակայն ուր էլ որ գնում էր—ամեն տեղ, ամեն անկիւնում, տարաբախտաբար, առատութեամբ էր գտնում այն, ինչ որ ինքը որոնում էր:

Մէկ տեղ մայրն էր ողբում իր սիրասուն որդոց մահը, միւս տեղ թոյլ ու սրտամաշ ձայնով որդիքն էին աղաչում, պաղատում հօրը, որ նա մի կտոր հաց տայ իրանց ուտելու, իսկ խեղճ հայրը վշտակոծ և աղիողորմ լալիս էր, որովհետև հաց չըկար, ինքը հիւանդ էր, գործելու ոյժ չունէր: Մի այլ տեղ մանկահասակ և շնորհագեղ կոյսը, կանգնած մեծ ճանապարհի վրայ, որտեղով պէտք է պատերազմից վերադառնալու զինքն և կարօտեալ եղ-

28008-62

բայրը, անհամբեր և սրտատրօփ սպասում էր իր հոգու հատորին և արտասուալից աչքով նայում էր հեռուն: Այստեղ որդին էր ողբում իր հօր մահը, այնտեղ մայրն էր հեծկտում, աղի արցունք թափում իր դստեր գերեզմանի վրայ... Մի խօսքով՝ ուր էլ որ դնում էր թագաւորական պաշտօնեան, ամեն տեղ լաց ու արտասուք էր տեսնում, ամեն տեղ ան ու վախ լսում...

Բայց ահա յանկարծ մի տեղ բոլորովին նոր տեսարան բացուեց նրա աչքի առջև:

Անշուք, բայց մաքուր խրճիթի խորքում, մահուան անկողնի մէջ պառկած էր մի պատկառելի ծերունի և հանգիստ ու անխռով վերջին հրաժարականն էր տալիս իր երկրաւոր կեանքին: Մթաղունած աչքերով նայում էր նա իր կնոջն ու զաւակներին, որոնք նրա ոտների մօտ կանգնած՝ դառն արցունք էին թափում: Բայց ահա նա իր երեսը շրջեց դէպի պատը, որի վրայ կախած էին նրա սուրն ու նիզակը: Նա մի խորը հայեացք ձգեց այդ զէնքերի վրայ, որոնք այնքան յաղթութիւններ էին տարել, և մի ակնթարթում նրա աչքերը պայծառացան, դէմքը վառուեց որպէս ճաճանչափայլ արև: Ծերունին հաւաքելով իր վերջին ոյժը, գլուխը մի փոքր վեր բարձրացրեց և մեղմ ձայնով արտասանեց.

— Ես մեռնում եմ հանգիստ և խաղաղ սրտով, որովհետև պատուաւոր կերպով ապրեցի: Ինձ հետ դադար դրէք և իմ զէնքերը, որովհետև ես չունիմ ոչ ոք, որին կարողանամ կտակել իմ այդ փառքն ու պատիւը: Յնարդ որդիս յաւիտեանս արատաւորեց իմ անունը: Նա արժանի չէ այդ զէնքերը կրելու:

Այս ասելիս, աղի արցունքները հեղեղի նման թափուեցին ծերունու աչքերից և թրջեցին նրա ձիւնի պէս սպիտակ մօրուքը: Անշուք խրճիթում մեռելային լուծիւն

տիրեց և ծերունու կրծքից դուրս թռաւ մի խորին հառաչանք...

Նրա մաքուր հոգին վերացաւ աւելի գեղեցիկ, աւելի չքնաղ աշխարհ...

Թագաւորական դեսպանը մեծ հոգատարութեամբ ժողովեց վշտահար ծերունու արցունքները և խրճիթից դուրս դալով՝ շարունակեց առաջ գնալ:

Նրա սափորը հետզհետէ լցւում էր:

Նրա մէջ կային և՛ վշտի, և՛ տառապանքի, և՛ ուրախութեան, և՛ անհուն զգացման արցունքներ: Ոսկէ սափորը փակ էր միայն ատելութեան և վրէժխնդրութեան արցունքների համար:

Մի քանի տարի անցնելուց յետոյ, թագաւորական դեսպանը վերադարձաւ իր պետի մօտ, արցունքներով լի սափորը դրաւ նրա առջև և սկսեց պատմել իր տեսածն ու լսածը: Թագաւորը խորին կարեկցութեամբ լսում էր դեսպանի պատմածները. բայց երբ դեսպանը վերջացրեց իր պատմութիւնը, թագաւորը տխուր ու տրտում նայեց իր առջև դրած սափորին և ապշած մնաց. դժբախտների ամեն մի կաթիլ արցունքը ամենայստակ և զուտ մարգարտի էր փոխուել, միմիայն անարգ որդու վրայ թափած ապաբախտ հօր արցունքները մի ահագին և ծանր քար էին դարձել:

— Այժմ պարզ տեսնում եմ, ասաց թագաւորը, որ ես կարող եմ լիովին վարձատրել բոլոր տառապեալներին: Նրանց կրած կորուստների և թափած արցունքների համար. միայն հայրական արցունքներն են, որոնց հնար չը կայ ոչ վարձատրելու և ոչ էլ աշխարհիս անհուն դանձով ու հարստութեամբ որ և է հատուցում տալու:

— Այո, այո, շարունակեց թագաւորը, անպատուած ծնողների արցունքները ծանր քար դարձած ճնշում են

իրանց տակ անարգ զաւակներին և յաւիտեան պատաս-
խանատու են դարձնում նրանց թէ մարդկանց և թէ Աս-
տուծոյ առջև...

14. «ԿԵԱՆՔԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ»

Դուրսը փշում է բքաշունչ քամին,
Զմեռուայ մի ցուրտ գիշեր է խաւար.
Նստած եմ մենակ սենեակում մրթին,
Տալիս եմ կեանքիս հարցեր անհամար:

Վառարանիս մէջ այրւող կրակը
Կարծես ասում է իր վառվառոյով.—
«Ի՞նչ ես մտածում. ինչպէս ծուխ ու բոց՝
Քո կեանքն էլ կանցնի, կըմարի շուտով»:

«Երևի, ուրեմն, կեանքը տըւած է
Մեզ իբրեւ պատիժ, որ միայն վիշտ, ցաւ
Կրելով, տանջուինք՝ մեռնելու համար...»
Հէնց էն էր՝ մտքովս այս բանը անցաւ,

Յանկարծ բացուեցաւ սենեակիս դուռը.
Փոքրիկ Հրածինս, տիկինը զրկած,
Վազեց, ինձ փարուեց, և հրեշտակային
Անմեղ ժպտով՝ «Հայրիկ ջան», ասաց.—

«Տես, ի՞նչ գեղեցիկ շապիկ եմ կարել
Տիկինիս համար. երբ լինիմ այսչափ»,
Զեռքը բարձրացրեց, «քեզ էլ կըկարեմ.
Քեզ շատ եմ սիրում, շատ-շատ, ամպլի՜ չափ...»

Մռայլ մտքերս ցրուեցան իսկոյն.
Ես ինձ զգացի զըւարթ ու թեթեւ.
Կեանքի խորհուրդը պարզուեց ինձ համար.
Նա մեզ պատիժ չէ, այլ անգին պարգև:

15. ՀԱՒԱՏԱՐԻՄ ԶՈՒՆԸ

Մի վաճառական ձիով ճանապարհորդելու դուրս
եկաւ: Նորա յետևից վազում էր իւր հաւատարիմ շունը.
Վաճառականը գնում էր մի մեծ գումար ստանալու: Փո-
ղերն ստացաւ, լիքը քսակը կապեց թամբի յետևը և վե-
րադարձաւ դէպի տուն: Ճանապարհին քսակը կտրուեցաւ,
այր ընկաւ, իսկ վաճառականն այդ չնկատեց: Սրտես
շունը տեսաւ այդ բանը և փորձեց վեր առնել նորան
ատամներով, բայց երբ զգաց, որ իւր ուժից վեր է, թո-
ղեց պարկը, վազեց-հասաւ իւր տիրոջը և, կամենալով
նորան մի կերպ իմացնել, սկսեց ձիու առաջը կտրել,
յարձակուիլ նորա վրայ և յամառութեամբ ու կատաղու-
թեամբ հաջելով՝ աշխատում էր նորան կանգնեցնել: Զի-
մանալով պատճառը՝ վաճառականը բարկանում էր շան
վրայ, նախատում էր նորան, խփում էր մտրակով, բայց
ոչինչ չէր օգնում: Հաւատարիմ կենդանին շարունակում
էր ձիու վրայ յարձակուիլ այնպիսի կատաղութեամբ, որ
կարծես կամենում էր իւր տիրոջը վայր քաշել: Տեսնելով
որ ոչինչ չի օգնում և որ վաճառականն աւելի ու աւելի
հեռանում է, շունն սկսեց կծոտել ձիու ոտները, որ գո-
նէ այդպիսով կանգնացնէ և յետ դարձնէ իւր տիրոջը:
Վաճառականը վախեցաւ. նա մտածեց՝ մի՞ գուցէ շունը
կատաղել է, և գիտենալով թէ որքան վտանգաւոր են կա-
տաղի շները, վճռեց սպանել իւր հաւատարիմ ծառային:

Սակայն դեռ երկար ժամանակ աշխատում էր նա հեռացնել շանը մերթ փայփայանքներով, մերթ սպառնալիքներով և մերթ մտրակի հարուածներով: Վերջապէս, տեսնելով որ ոչինչ չի օգնում, հանեց ատրճանակը և սրտամորմոք արձակեց հաւատարիմ կենդանու վրայ: Հունը վայր ընկաւ, բայց մի ըռպէից յետոյ դարձեալ վեր կացաւ և ցաւալի ճշիւնով ու արիւնաթաթախ սկսեց հետեւել իւր տիրոջը: Վաճառականը շատ էր սիրում իւր շանը, ծանր էր իրան համար տեսնել նրա չարչարանքը, այդ պատճառով շարժեց ասպանդակները և առաջ շարժուեց: Մի փոքր հեռանալով՝ նա կամեցաւ տեսնել, թէ ինչ եղաւ խեղճ կենդանին և այստեղ ահա, յետ նայելիս, նկատեց, որ փողի քսակը չկայ: Այն ժամանակ միայն հասկացաւ վաճառականը իւր շան արարքը, և նա շան վրայ աւելի ցաւեցաւ, քան կորցրած փողի վրայ: Ճանապարհորդն իսկոյն ձիու բերանը յետ դարձրեց, բայց շանը նոյն տեղը չգտաւ, ուր թողել էր: Արիւնի հետքը ցոյց էր տալիս, որ կենդանին յետ է դարձել: Ո՛րքան ցաւեցաւ բարի վաճառականը, երբ արիւնը բռնած գնալով՝ նա գտաւ հաւատարիմ կենդանուն վայր ընկած փողի քսակի մօտ: Գիտակցաբար նայեց շունը իւր տիրոջը և սկսեց փաղաքշանքով լիզել նրա ձեռները... խեղճ կենդանին յայտնապէս գոհ էր, որ իւր տէրը վերադարձաւ և գտաւ կորուստը: Մի քանի ըռպէից յետոյ շունը սատկեց. իսկ վաճառականը տխուր ու տրտում վերադարձաւ տուն:

16. Ի Մ Ձ Ն Ի Կ

Արի, իմ սիրուն շնիկ,
Գրկեմ նախշուն այդ թաթեր,

Բաղդաւոր եմ, երջանիկ,
Որ ունիմ քեզ պէս ընկեր:
Ես սիրում եմ միշտ ազատ
Անտառներում դրօսնել,
Եւ դաշտերում ծաղկաշատ
Այս ու այն կողմ թռչկոտել:
Այնտեղ օդը մաքուր է,
Ոչ թէ այսպէս նեղ, խոնաւ...
Ծաղկանց հոտը բուրում է,
Երգիչ թռչունքն են անբաւ:
Բայց այնտեղ ման են դալիս
Միշտ կատաղի դազաններ,
Թէ դու հետս չլինիս,
Կարող են ինձ կլանել:
Ուրեմն արի, իմ շնիկ,
Գրկեմ նախշուն այդ թաթեր,
Բաղդաւոր եմ, երջանիկ,
Որ ունիմ քեզ պէս ընկեր:

17. ԱՐԾԻԻՆ ՈՒ ՀԱԻԸ

Մի անգամ գիշատիչ կենդանին ընկել էր երկաթեայ վանդակի մէջ: Տխուր ու մունջ էր նա և կատաղաբար շորս կողմը նայելով՝ չէր մօտենում առաջն ածած մսի կտորներին: Վանդակը դրած էր դուրսը և նորա մօտով ման էին դալիս հաւերը: Գործա սկզբում բաւականին հեռու էին շրջում արծուից՝ դողիդող մտիկ տալով ահարկու թռչունին, բայց յետոյ, հասկանալով որ նա չի կարող վնաս տալ վանդակի միջից, փոքր աւ փոքր սիրտ առան, սկսեցին պտրտիլ վանդակին շատ մօտ. վերջապէս մինչև անգամ սկսեցին խօսել արծուի հետ:

«Ինչո՞ւ չես ուտում, ասաց նորան մի բարեսիրտ հաւ.
միթէ չես տեսնում առջևդ թափած քո սիրելի կերակու-
րը: Տես՝ ինչպէս ախորժակով ուտում ենք մենք զարու-
հատիկները: Վեր, մեր տէրն էլի կը տայ քեզ: Որ չուտես՝
կը մեռնիս: Հոգս մի անիր, անաղատ կեանքն այնքան
վատ չէ, ինչպէս դու կարծում ես. վանդակդ էլ բաւա-
կանին ընդարձակ է»:

—Այո՛, այդպէս է՝ միայն հաւերի և ոչ արծիւների
համար,— ձայն տուեց վերջապէս տխուր կայանաւորը.
հաւի բոլոր դատարկախօսութիւնը զգուանքով լսելուց
յետոյ: —Վաղը, աւելացրեց նա, ձեզ շամփրի կ'անցկացը-
նեն կամ կը ձգեն կերակրի մէջ. իսկ դուք այնքան տըխ-
մար էք, որ չէք հասկանում ձեր թշուառ դրութիւնը, և
այնչափ կուրացած էք ստրկութեամբ, որ չէք կարողա-
նում սիրել ազատութիւնը, ինչպէս ես եմ սիրում նորան.
դուք փոխել էք նորան չնչին հատիկների հետ, որ ձրի
թափուած են դաշտերում. իսկ ինձ համար՝ անաղատ
կեանքը ոչինչ զին չունի»:

18. ԱՐԾԻԻՆ ՈՒ ՃԻՃՈՒՆ

Հսկայ թևերը լայն-լայն տարածած,
Հզոր արծիւը ուղղեց իւր թռիչք
Դէպի բարձրաբերձ լեռներ սեպացած,
Դէպի անսահման կապուտակ երկինք:
Երկար սաւառնեց նա խիտ ամպերում,
Քանի ոյժ ունէր զօրեղ թևերում.
Եւ վերջ ի վերջոյ՝ յոգնած ու զաղրած,
Նա նստեց հսկայ մի լեռան կրճիւն,
Որի գագաթը մինչ երկինք հասած,
Սարսափ էր ազդում վերև նայողին:

Նստեց նա հանդիստ, անվախ, անվրդով
Եւ, շուրջը գոռոզ հայեացք ձրգելով,
Իւր արքայական ձայնովը անեղ
Որոտաց ուժգին. «Մենակ եմ այստեղ,
Մենակ ու ազատ այս լեռան վրայ,
Որպէս քաջայաղթ լիազօր արքայ.
Իմ գահը-անհուն այս երկնակամար,
Որոտ ու ամպեր— ոտքիս սլատուանդան.
Ո՞վ կայ աշխարհում փառքիս հաւասար,
Ո՞վ կարէ հասնել գահիս բարձրութեան»:
—«Ե՛ս».

Հսուեցաւ յանկարծ մի ձայն թոյլ, բարակ,
Մեծապանծ թրուշի հէնց ոտների տակ.
«Ես, անձրևային ճիճուս անընշան»:

—«Ի՛նչպէս, դու այստեղ, իմ դէմ յանդիման:
Ասա՛ ինձ շուտով, ճիճո՛ւ անպատկառ,
Ո՞րտեղից դու այս ամպերին հասար...»:

—«Այն նեխուած ճահճից, արծիւ ինքնագով,
Ուր դու ծնուած ես քո այդ վեհ փառքով.
Այն նեխուած ճահճից, որտեղ այժմ դու
Զլուում ես անգամ հայեացք ձրգելու»:

—«Բայց ինչ հնարքով դու, միջատ չնչին,
Հասար իմ անհաս ամպազարդ գահին.
Ասա՛, պատմիր ինձ, ինչպէս, ինչ կերպով...»:
—«Ի՛նչպէս.— սողալով, անքիւ, սողալով»:

19. ԹՈՒՉՈՒՆԻ ԵՐԳԸ

Վենգրիայի մի մեծ քաղաքի նեղ ու ամուր բանտի մէջ նստած էր մի խեղճ բանտարկեալ: Բանտը խոնաւ էր, մութ և ցուրտ: Անկողնի փոխանակ նորա տակը խոնաւ դարման էր ածած: Նորա համար օրական մի կտոր հաց և մի աման ջուր էին բերում: Նա նստած էր այնտեղ շատ տարիներ—դժգոյն, հիւանդ, տխրադէմ: Արեւակը հազիւ էր լուսաւորում բանտի նեղ լուսամուտից. թարմ օդ չէր ներս մտնում նորա մէջ: Վշտամաշ կերպով նա մտածում էր իւր սիրելի ազգականների, իւր ընտանիքի, իւր փոքրիկ զաւակների վրայ. մտածում էր, որ գուցէ վաղուց ամենքը մոռացել են իրան, համարելով թէ մեռած է. «Ա՛խ, ասում էր, արդեօք ինչ է կատարւում մեր աշխարհում, ինչ է պատահում իմ ցանկալի հայրենիքում»:

Բանտարկեալը մօտեցաւ լուսամուտին: Ամառային սքանչելի երեկոյ էր: Արեւակը մայր էր մտնում անտառի յետեր, լուսաւորելով ծառերի կատարները իւր ոսկեճանշ ճառագայթներով. իսկ մարդիկ անց ու դարձ էին անում փողոցներում: Բանտը բարձր էր, ուստի մարդիք ցածրում մանր էին երևում: Նա ձայն տուեց, բայց նորան ոչ ոք չլսեց: Պապոյտ երկնքի վրայ թռչուններ էին թռչում: Լուսամուտի առաջից հանդարտ անցնում էր արծիւր: «Արծիւ, այ արծիւ, բացականչեց բանտարկեալը. նստիր իմ լուսամուտի առաջ, պատմիր, խնդրեմ, ինչ է լինում աշխարհում. երգիր ինձ համար»:—Ո՛չ, պատասխանում է արծիւր. քո լուսամուտը շատ փոքր է. ինձ տեղ չի լինիլ նստելու: Ես չեմ պատմիլ քեզ, ինչ որ լինում է երկրի վրայ, որովհետեւ հազիւ եմ իջնում այնտեղ:

Ես հիւսում եմ իմ բունս ամենաբարձր ժայռերի և հազարամեայ կաղնիների վրայ, չար մարդկանցից հեռու, որ նորա չքանդեն նորան: Ես քեզ համար երգ չեմ երգիլ, որովհետեւ երբէք չեմ երգում երկրի վրայ: Ես սլանում եմ բարձր, շատ բարձր և իմ երգս լսում է միայն յաւիտենական արեւը: Եւ իւր լայն թևերն ուժգին շարժելով՝ արծիւր հպարտ բարձրացաւ դէպի երկինք և ծածկուեցաւ նորա աչքից: «Պարապ, այ կարապ, պատմիր թէ ինչ է լինում աշխարհում. մի երգ երգիր ինձ համար»:—Ո՛չ, պատասխանում է կարապը. ես չեմ պատմիլ քեզ, ինչ որ գործւում է երկրի վրայ. ես միշտ լողում եմ ջրի, մաքուր, սառը ջրի երեսին, կանաչ եղէգների միջով: Երբ որ ջուրը առաւօտեան արշալուսին վարդի գոյն է ստանում, ես բարձրաձայն կոչում եմ՝ ողջոյն քեզ, կենսաբեր արշալոյս: Ես չեմ երգիլ քեզ համար, որովհետեւ միայն մեռնելիւ եմ երգում: Եւ կարապը լողաց օդի մէջ, շարժելով իւր սպիտակ թևերը: «Ճնճողուններ, փոքրիկ ճնճողուններ, նստեցէք իմ լուսամուտի առաջ, պատմեցէք մի բան իմ կարօտեալ հայրենիքից. երգեցէք, մխիթարեցէք ինձ»:—2է, չէ, մենք ժամանակ չունինք. մենք դեռ պէտք է գնանք, ժողովներ այն հատիկները, որ ջաղացաւնը յանկարծակի շաղ տուեց:

Բայց այդ բոլորին մօտ թուաւ մի գորշապոյն թռչնակ, պտոյտ-պտոյտ արեց լուսամուտի առաջ և նստեց երկաթէ վանդակի վրայ: «Բարով քեզ, սոխակ, շնորհակալ եմ, քնքռւ թռչնակ, որ այց եկար ինձ. պատմիր, աղաչում եմ, ինչ է լինում աշխարհում, իմ կարօտեալ հայրենիքում»:

—Ես կը պատմեմ քեզ, ինչ որ լինում է երկրի վրայ. ես երգ կը յօրինեմ քեզ համար քո ցանկալի աշխարհից, քո կարօտած հայրենիքից: Եւ սոխակը յորդեց այնպիսի ձայնով, որ խեղճ բանտարկեալը արտասուեց ուրա-

խութիւնից: Նա վայր ընկաւ դարմանի վրայ և շարունակ հեկեկում էր ու լսում:

«Երէկ առաւօտ, լուսաբացին, օդը չափազանց թարմ էր և զով: Ես մօտ գնացի քո տնակին, նստեցի կոկոնաշատ վարդենու վրայ, բաց լուսամուտի առաջ, և շարունակ երգեցի ու երգեցի: Մանկիկդ պառկած էր անկողնում: Նա բաց արաւ իւր մեծ, փայլուն աչերը և հարցրեց. «Ո՛ւր է հայրիկս». յետոյ սկսեց լսել իմ երգը: Քո ազգականներն արտասուում են քեզ մտաբերելով. նոքա սիրում են քեզ, շատ են սիրում և կամենում են քեզ տեսնել: Մի վհատուիւր. Աստուած տեսնում է, թէ ինչպէս անմեղ ես դու. չար մարդիկ կ'արձակեն քեզ և դու նորից կ'ազատուիս, լոյս աշխարհ դուրս կը դաս, մաքուր օդ կը ծծես: Քո որդիքը քեզ կը զգուեն և կը համբուրեն: Ամառային հանդարտ երեկոները, երբ ծառերի երկար ստուերները կը ձգուին, երբ արեգակի վերջին ճառագայթների տակ կը փայլեն լուսամուտի ապակիները, դու՝ պատշգամբի վրայ նստած, կը պատմես քո զաւակներին, թէ որքան նեղութիւններ ես կրել: Դու կ'ուսուցանես նոցա, որ երբ մեծանան, չար մարդկանց տեղիք չտան չարութիւն անելու, չբարկանան չարերի վրայ, այլ զգուշանան նորանցից և աղօթեն Աստուծուն, որ ամենքը սիրեն միմեանց, ինչպէս եղբայրը իւր եղբօրը...: Եւ որդիքդ կը լսեն քեզ: Երբ նոքա կը մեծանան, դու կը տեսնես, որ նոքա բարի և ազնիւ մարդիկ են դարձել. դու կը տեսնես, թէ ինչպէս կ'օգնեն նոքա խեղճերին: Դու կ'ապրես երկար, շատ երկար: Քո մաղբը կը ճերմակին, բայց սիրտդ ուրախ կը զարկի: Եւ երբ դու կը մեռնես, ամենքը կ'արտասուեն և կ'աղօթեն քեզ համար ու կը տանեն քեզ կանաչապատ հանգրստարան: Քո գերեզմանի վրայ վարդի թփեր կը տնկեն

և ես մայիսեան պայծառ ու գեղեցիկ առաւօտները, լուսաբացին, նոցա վրայ նստած՝ քաղցրիկ երգեր կ'երգեմ»:

20. Ե Ր Գ

Ի՞նչ եղաւ մարին: — Մեռած է վաղուց:
Իսկ նրա մոր՝ Կատուն թըռցրուց,
Միսն ու ոսկորը լափեց, կըլանեց
Եւ փետուրները հողմերին տուեց.
Անտէր բնի մէջ ո՞վ է դողդողում,
Ո՞վ է տխրաձայն այդպէս հառաչում.
Ո՞վ կը խընամէ ձեզ, խղճով ուրբեր:
Ոչ որ: — Ո՛, թշուառ, փոքրիկ թռչնիկներ:

—

Ծոյլ և խաբերայ հովիւն բացաւայ,
Մեռած է շունը, էլ հսկող չկայ:
Դայլն է թափառում խուլ մըռնչիւնով,
Իւր սև ցանցերը լարում է փութով.
Ահ ու տաքսափ է տիրում փարախում.
Դող ու տենդով են սըտեր բարախում:
Ո՞վ կը զարթեցնէ քնած ոչխարին,
Կը պատերազմէ ընդդէմ այդ չարին:

—

Աքսորանքի մէջ, հեռու, տարագիր,
Կըլում է հայրը վիշտ տաժանակիր.
Մայրը տառապեալ, հալ ու մաշ եղած,
Հիւանդանոցում—այնտեղ վայր ընկած:
Փշում է քամին իւր թափով ուժգին.
Դողում է տնակն, մօտ է կործանման,
Եւ նրա միջում անտէր, անպաշտպան
ձօճում է օրըոցն որբացած մանկան:

Ո՞վ մնաց այնտեղ: — Ո՛չ հայր, ո՛չ մայրիկ.
Դու միայն մնացիր, դու, խղճով մանկիկ:

21. Զ Ն Ճ Ղ Ո Ի Կ

Որսորդութիւնից վերադառնալիս՝ ես անցնում էի պարտէզների միջով: Զունս վազում էր իմ առաջից: Յանկարծ նա իւր քայլերը փոքրացրեց և կամաց ու զգուշութեամբ սկսեց առաջ գնալ. կարծես թէ որսի հոտ էր առել:

Ես նայեցի փոքր ինչ հեռուն, ճանապարհի վրայ, և տեսայ մի փոքրիկ ճնճղուկ, որի կտուցի շուրջը դեռ դեղին էր, իսկ գլուխը ադումաղով ծածկուած: Նա ցած էր ընկել բնից (քամին սաստիկ շարժում էր ճանապարհի երկու կողմի ծառերը) և անշարժ պառկել էր միայնակ և անօգնական, փռած ունենալով դեռ հաղիւ դուրս եկած փոքրիկ թևերը:

Երբ իմ շունը ծանրաքայլ մօտենում էր նորան, յանկարծ մօտակայ ծառի վրայից մի պառաւ սև կրծքով ճնճղուկ, քարի պէս նետուելով, ընկաւ ուղղակի նորա առաջը և յուսահատ ու սաստիկ ճվճրվոցով մի երկու անգամ թռաւ ուղղակի դէպի շան դունչը: Նա յարձակուեցաւ, որ փրկէ, պահպանէ իւր ձագը: Բայց նորա փոքրիկ մարմինը դողում էր երկիւղից: Նրա ձայնը կատաղի էր. նա ուժից ընկնում էր. նա զոհում էր: Խնչպիսի արագին հրէջ պիտի երևար նրան շունը. բայց այնու ամենայնիւ նա չկարողացաւ հանդիստ նստել բարձր ու անվտանգ ճիւղի վրայ. նրա ոյժն աւելի թոյլ լինելով քան իւր կամքը, վայր ձգեց իրան այնտեղից:

Զունը կանգ առաւ, յետ քաշուեց...: Երևի նա էլ ճանաչեց այդ ոյժը:

Ես շտապեցի շփոթուած շանս յետ կանչել և հեռացայ՝ զգալով իմ մէջ յարգանք դէպի այդ փոքրիկ թռչունը:

Այո, մի ծիծաղէք, ես յարգում էի այն փոքրիկ հերոս թռչունը, նրա սիրոյ ուժգնութիւնը: — Սէրը, մտածում էի ես, մահից ու մահուան երկիւղից աւելի զօրեղ է. միայն սիրով է պահպանւում ու շարժւում կեանքը:

20. Թ Ռ 2 Ո Ի Ն

Մի ձրմբան օր էր. փշում էր քամին.

Չինի քուլէքը ամեն տեղ ծածկում.

Մարդ և անասուն ցրտի երեսից

Փախչում էր, մտնում, տան մէջը պահում:

Իմ պատուհանին, որ պինդ փակած էր,

Յանկարծ մօտեցաւ մի փոքրիկ թռչուն.

Նա դողդողում էր, թևերը շարժում,

Եւ իւր կտուցով խփում ապակուն:

Տեսնելով թռչնի դառն վիճակը,

Յուզուեցաւ սիրտըս, զթացի վրբան.

Չթողի երկար տանջուիլ այն ցրտում,

Իսկոյն սենեակս առայ ես նորան:

Դադարեց ձիւնը, հանդարտուեց քամին,

Իմ սիրուն թռչնակն նորից ոյժ առաւ,

Ուղղեց թևերը, սաւառնեց օդում

Եւ մի քաղցր երգ երգել ըսկսաւ:

Քաղցրը էր երգը, մեղմ ու գրաւիչ.

Նա շարժեց սիրտս, ազդեց իմ հոգուն.

Բըռնեցի նորից, զրի վանդակում,

Որ զոհ չըգնայ կատաղի քամուն:

Բայց մի ժամ չանցած, նա տխուր, տրտում,

Դուլխը կախեց, արձակեց մի ճիչ:

Մօտեցայ նորան— նա յետ-յետ քաշուեց,

Կ'ասես ես նորան լինէի դահիճ:

«Այո, դժուար է, ասացի նորան,

Վարել քեզ այդպէս բանտարկեալի կեանք,

Ընկերից զատուած, բընիցդ հեռի,

Աննման երգիչ, սիրելի թռչնակ:

Ահա բացում եմ քո բանտի դուռը,

Սլացիր դէպ' դաշտ և կամ խոր անտառ,

Դըտիր քո ընկեր, սիրէ քո բունը.

Մահ ու գերութիւն մի է քեզ համար»:

23. Ա Ղ Ա Ի Ն Ի Ն Ե Ր

Ես կանգնած էի սեպւացած բլուրի գագաթի վրայ, իսկ իմ առաջ սփռուած էր հաճարի հասունացած արտը. նա երբեմն ծածանւում էր ոսկէ գոյնով, երբեմն տարածւում էր արծաթեայ ծովի նման և պսպղին էր տալիս: Բայց ալիքները բնաւ չէին օրօրւում այդ ծովի վրայ. խեղդող օդի անշարժութիւնը գուշակում էր մի մեծ փոթորիկ:

Իմ շուրջը արեգակը դեռ ևս լուսաւորւում էր իւր ջերմ և աղօտ լուսով. իսկ այնտեղ, հաճարի արտի միւս կողմում, ոչ այնքան հեռու, մուգ-կապտագոյն մառախուղը ահագին կուտակութեամբ բռնել էր երկնակամարի ամբողջ կէսը:— Ամեն ինչ լուրթեան մէջ էր... ամեն ինչ հառաչում էր արեգակի վերջին ճառագայթների փայլման ներքոյ: 2էր լսում ոչ մի ձայն, չէր երևում ոչ մի թռչուն, թագնուած էին մինչև անգամ ճնճողկները: Միայն մի ինչ որ տեղ, մերձակայքում, մենաւոր ջրածաղկի խոշոր տերևները յամառ կերպով շշնշում էին և թափահարւում:

Ի՛նչպէս սաստիկ բուրում էին դաշտերի խոտաբոյսերը: Ես նայում էի կապտագոյն ամպակոյտի վրայ... մռայլ տիրում էր իմ սրտում: Դէ շուտով, շուտով, մտածում էի ես. փայլատակիր, ոսկեղէն օձ, դղրդա, որոտ, շարժուիր, հեղուիր, ով չար մառախուղ, վերջ տուր այս տխուր հեծութեանը:

Բայց մառախուղն անշարժ էր. նա առաջուայ նման ճնշում էր անմուռնչ երկիրը... Միայն կարծես աւելի ուռչում էր և մթնանում:

Եւ ահա նրա միագոյն կապուտակութեան վրայ նըշմարուեցաւ մի ինչ որ բան, որ սլանում էր հարթ-հաւասար կերպով. կարծես թէ իսկ և իսկ մի սպիտակ թաշկինակ լինէր կամ ձիւնի պատառ: Դա մի սպիտակ աղաւնի էր, որ թռչում էր գիւղի կողմից. թռաւ, թռաւ միշտ միևնոյն ուղիղ գծով... և խորասուզուեցաւ անտառի յետեր:

Անցաւ մի քանի վայրկեան. դեռ տիրում էր միևնոյն խիստ լուրթիւնը. Բայց նայիր. այժմ նշմարւում են երկու թաշկինակներ, ձիւնի երկու պատառներ յետ են սլանում: Դոքա երկու սպիտակ աղաւնիներ են, որ թռչում են դէպի տուն հաւասար թռիչքով: Եւ ահա վերջապէս պայթեց փոթորիկը և սկսուեց բնութեան կատաղի խաղը:

Ես հազիւ կարողացայ փախչել մինչև տուն: Քամին մռնչում էր, սոսկալի կերպով պտրտւում: Պատառ-պատառ եղած շիկագոյն ամպերը ներքևից առաջ էին մղւում: Ամեն ինչ տակն ու վրայ էր լինում, խառնաշփոթութեան մէջ էր, դղրդում էր: Անձրևի սարսափելի տարափը, ջրային սիւնների նման, ցած էր թափւում: Կայծակների հրեղէն կանաչագոյն փայլատակումն աչք էր կուրացում: Որոտի ընդհատող բամբիւնը կարծես թէ թնդանօթներին էր արձակում: Փչում էր ծծմբային հոտ:

Բայց կտուրի ծածկի տակ, երգիկի կողքին, միմեանց մօտ նստած են երկու սպիտակ աղաւնի՝ այն, որ թռչում էր իւր վարուժանի յետեից և այն, որին բերեց նա և, կարելի է, ազատեց նրան:

Երկուսն էլ զուրկուրում էին միմեանց, և իւրաքանչիւրը իւր թեկով շօշափում էր դրացու թեւ: Երջանիկ էին նրանք: Եւ ես ինձ երջանիկ էի զգում նրանց վրայ նայելով...:

24. ԲԱՉԷՆ ՈՒ ԱՂԱՆԻՆ

Գիշատիչ բազէն իւր սուր ճանկերում Բռնած աղաւնուն պատառտում էր.

«Հը՛մ, ճանկս ընկար, զո՛ւր ես աշխատում
Պրծնիլ իմ ձեռքից, զո՛ւր այդ հնարքներ:
Խաբեբայք, ես ձեզ լաւ եմ ճանաչում.

Ա՛յ հայհոյիչներ, խորամանկ օձեր,
Ձեր ցեղը միշտ մեր արեւնն է խմում.

Դուք էք մշտական մեր թշնամիներ.
Բայց կան աստուածներ վրէժխնդրութեան,
Նոքա ամենքին կ'անեն դատաստան»:

—Ա՛խ, ուր է, եթէ ճիշդ այդպէս լինի,
Այդ ցանկութիւնն է իմ ճնշուած սրտի.

Հազիւ հառաչեց աղաւնին մարած՝
Սուր-սուր ճանկերում սաստիկ շարշարուած:

«Ինչպէ՛ս, ո՛հ, ինչպէ՛ս, այդ ինչ ասացիր,
Ա՛յ դու ուրացող. մի մէկ էլ կրկնիր:

Դու չես հաւատում, հա՛, աստուածներին,
Նախախնամութեան այն հզօր ուժին.

Ի՛հ, ուզում էի ազատել ես քեզ,

Բայց չէ, տեսնում եմ, որ դորան չարժես.
Բաս մեռիր. զուր է, զուր քո փրկութիւն.
Անաստուածներին չկայ թողութիւն»:

25. ԻԻՐ ՎԻՃԱԿԻՅ ԳՈՅ ՄԱՆՈՒԿԸ

Մկրտիչ անունով մի փոքրիկ հովիւ քշում էր դէպի անտառ իւր հօտը: Խիտ անտառի անցքերում մի անգամ, իւր այծերից մինին որոնելիս, մի մարդ տեսաւ, որ պառկած էր թփի տակ: Այս մարդը շատ յոգնած էր երեւում և հազիւ էր շունչ քաշում:

—Մանուկ հովիւ, ասաց մարդը, ես քաղցից ու ծարաւից մեռնում եմ: Այստեղ երէկ եկայ որս անելու, ճանապարհս կորցրի և ողջ գիշերը այս վայրի անտառում անցկացրի:

Մկրտիչը հանեց զրպանից թաժայ հաց ու պանիր և տուեց նրան:

—Կերէք, ասաց նա, և հետեցէք ինձ. ես ձեզ կը տանեմ մի հին կաղնու մօտ, որի կոճղի տակից լաւ աղբիւր է դուրս գալիս:

Որսորդը կերաւ. յետոյ նրան հետեւելով՝ ասած տեղից էլ հիանալի ջուր խմեց: Ապա Մկրտիչը նրան դուրս տարաւ անտառից: Այն ժամանակ որսորդը հովուին ասաց.

—Սիրելի մանուկ, դու փրկեցիր իմ կեանքը: Եթէ ես մի ժամ աւելի մնայի նոյն դրութեան մէջ, հիմա մեռած կը լինէի: Ես կամենում եմ քեզ ցոյց տալ իմ երախտագիտութիւնը: Արի ինձ հետ քաղաք. ես հարուստ եմ և քեզ որդուս պէս կը պահեմ:

—Ո՛չ, պատասխանեց մանուկը, ես չեմ գալ քաղաք. այստեղ ես խեղճ հայր ու մայր ունիմ, որոնց շատ եմ

սիրում: Եթէ դուք թագաւոր անգամ լինէիք, ես ձեզ համար չէի կամենալ թողնել իմ ծնողներին:

— Բայց, ասաց որսորդը, դու կենում ես այստեղ յարգով ծածկուած աղքատիկ խրճիթի մէջ, իսկ ես բնակւում եմ փառաւոր սիւներով շրջապատած ու մարմարիոնով զարդարած ապարանքում: Ինձ մօտ դու կը խմես վանակնեայ (կրիստայ) բաժակներով և կ'ուտես արծաթեայ պնակներով համեղ կերակուրներ:

Մանուկը պատասխանեց.

— Մեր փոքրիկ տունն այնքան էլ աղքատիկ չէ, որքան դուք կարծում էք: Թէև նա զարդարուած չէ սիւներով, բայց պտղատու ծառերով ու ողկոյզներով ծանրաբեռնուած հովանոցներ կան նրա չորս կողմը: Մենք խմում ենք պարզ ջուր մօտակայ աղբիւրից և մեր աշխատանքով ձեռք բերած ապրուստով գոհանում ենք, թէպէտ մեր տանը չկայ ոչ արծաթ, ոչ կրիստալ, ոչ էլ մարմարիոն, բայց մեզ ծաղիկներ պակաս չեն:

— Արի հետո, մանուկ, մենք քաղաքում ծառեր էլ ունինք, ծաղիկներ էլ: Ես մի հիանալի պարտէզ ունիմ ուղղաձիգ ու խիտ ծառուղիներով, ունիմ և ամենասիրուն ծաղիկներով ու թանկագին բոյսերով զարդարուած մի ծաղկոց. այդ պարտէզի մէջ հիանալի ջրբուխ կայ. դու երբէք նրա պէս բան չես տեսել. ջուրը ցայտումներով վեր է բարձրանում և կրկին փրփրալից թափւում է սպիտակ մարմարիոնէ աւազանի մէջ:

— Մենք երջանիկ ենք մեր անտառներում, ասաց մանուկը: Մեր հովաշատ անտառները գոնէ նոյնքան գովաբար են, որքան և ձեր փառահեղ զբօսատեղիները: Մեր կանաչ դաշտերը պնդուած են հազար ու մի ծաղիկներով: Մեր տնակի շուրջն էլ կան նոյնպէս ծաղիկներ՝ վարդ, մանուշակ, շուշան, մեխակ: Կարծում էք՝ մեր աղբիւրները

պակնա գեղեցիկ են ձեր ջրբուխներից: Ո՛հ, ինչպէս ես սիրում եմ նայել մեր աղբիւրներին, որոնք ժայռերի խռռչներից փրփրալով դուրս են գալիս և բլուրների բարձրութիւնից վայր թափուելով ու կանաչազարդ մարգագետինների վրայ կեռման տալով անցնում են:

— Դու չգիտես, ո՞վ մանուկ, թէ ինչ ես մերժում, ասաց որսորդը: Քաղաքում կան հոյակապ ուսումնարաններ, ուր քեզ կը սովորեցնեն ամեն տեսակ գիտութիւն: Կան թատրոններ, ուր յայտնի նուագաժողներ կը գրաւեն ալանջներդ իրանց ներդաշնակ հնչիւններով: Կան շքեղ սրահներ, ուր դու ներկայ կը լինիս փառաւոր հանգէսների:

— Ո՛հ, պատասխանեց մանուկը. ես չեմ գալ քաղաք: Ես գիւղի դպրոցում ուսանում եմ այն, ինչ որ ինձ հարկաւոր է: Ձեր նուագաժողներն աւելի լաւ չեն երգում քան սոխակը: Ինչպէս մենք երջանիկ ենք, երբ կիւրակի օրերը, ընտանիքով խմբուած, նստած ենք լինում մի ծառի ստուերի տակ, կարկաշատ առուակի ափին. քոյրս երգում է. իսկ ես նրան ընկերակցում եմ իմ սրնգի ձայնով. մեր երգերը թնդում են հեռում, արձագանքը նրանց կրկնում է մեզանից յետոյ, և մեր երջանիկ հայր ու մայրը մեզ քաղցր ժպիտով են նայում: Ո՛հ, ո՛չ, ես ձեզ հետ չեմ գալ քաղաք:

Որսորդը տեսաւ, որ պէտք է հրաժարուէր նրան իւր հետ տանելու մտադրութիւնից:

— Ուրեմն ինչ տամ քեզ, ասաց նա, իմ երախտագիտութիւնս ցոյց տալու համար: Վերցրո՛ւ այս ոսկով ու արծաթով լի քսակը:

— Ինչի՞ս է պէտք այդ փողը: Մենք խեղճ ենք, բայց ոչինչ կարօտութիւն չունինք. եթէ ես ընդունէի այդ փողը, ուրեմն ես ձեզ վրայ ծախած կը լինէի իմ ձեզ մատուցած փոքրիկ ծառայութիւնը: Այդ լաւ չէր լինիլ. իմ

մայրն ինձ կը յանդիմանէր այդպիսի վարմունքի համար։
Նա ինձ միշտ ասել է, որ մենք պէտք է օգնենք նրանց,
որոնք նեղութեան մէջ են գտնուում և այդ պէտք է անենք
առանց որևէ ակընկալութեան։

— Ուրեմն ինչ տամ քեզ, քաղցրիկ մանուկ, պէտք է
մի բան ընդունես, եթէ ոչ ինձ կը վշտացնես։

— Լաւ, որ այդպէս է՝ տուէք այդ փոքրիկ շիշը, որ
ձեր կողքից կախած է։ Կարծեմ նրա վրայ շներ են
նկարուած, որոնք մի այծեամի ետեից են ընկած։

Որսորդը տուեց նրան շիշը, և մանուկ հովիւը՝ ու-
րախաւթիւնից ոստոստող զառան նման, թռչկոտալով հե-
ռացաւ գնաց։

26. Կ Ա Ր Դ Ա

Կարգա՛, այ իմ խելօք մանուկ,

Կարգա՛, գըրի՛ր տարին բոլոր.

Կարգացողի խելքն է կտրուկ,

Միտքը պայծառ ու լուսաւոր։

Դիր կարգալով, դու գըրքերում

Չատ նորանոր բան կիմանաս.

Չատ շատերից, շատ բաներում

Մըտքով հեռո՛ւ կըսըլանաս։

Դիր կարգալով, դու աշխարհիս

Կըճանաչես չարն ու բարին.

Ո՛վ է խընդում, ո՛վ է լալիս,

Ո՛վ է զըկում խեղճ թշուառին։

Դիր կարգալով, դու քո սրտում

Առատ, անբաւ գանձ կըղիգես։

Այնպիսի գանձ, որ աշխարհում
Ամեն հարուստ դուլխ տայ քեզ։

Կեանքում ծածուկ էլ քեզ համար

Բան չի մնալ, որ չիմանաս.

Քո մէջ կապրի արար-աշխարհ,

Հոգով այնքան կըգորանաս։

Դու կիմանաս, թէ ինչո՛ւ մենք

Լուրդորդի պէս կեանքի ծովում

Դիշեր-ցերեկ հա՛ լողում ենք.

Ո՛րտեղ է ափն. ո՛ւր ենք լողում։

Դու կիմանաս՝ ինչո՛ւ մարդիկ

Պէտք է ապրեն իրար համար.

Ի՞նչ է մարդկանց ցաւն ու կարիք,

Ի՞նչ է լոյսը, ինչ է խաւար։

Կարգա՛, որդիս, որ հօրըդ պէս

Դու էլ անուս, խեղճ չըմնաս,

Որ ամենքին վիզ չըծուես,

Եւ միշտ ազատ առաջ գընաս...

Կարգա՛, այ իմ խելօք մանուկ,

Կարգա՛, գըրի՛ր տարին բոլոր.

Կարգացողի խելքն է կտրուկ,

Միտքը պայծառ ու լուսաւոր։

27. ՈՒՍՈՒՄՆԱԾԱՐԱՒ ՄԱՆՈՒԿԸ

Մեր զիւղումն ուսումնարան չըկար. ով որ ուսում առնել էր ուզում, պէտք է գնար Ախալքալաք, որ մեր զիւղիցը հեռու չէ: Ես շատ նախանձում էի մեր քահանայի որդուն, Սարգսին, երբ նա շաբաթ երեկոներին «Լոյս գուարթ» էր երգում: Նա շատ յաջողակ ձայն ունէր, և երբ եկեղեցում սկսում էր «Լոյս գուարթը»՝ բոլոր ժամաւորները դարմացած նրան էին մտիկ տալիս: Եկեղեցուց դուրս գալուց յետոյ գաւթում խումբ խումբ հաւաքւում էին գիւղացիք և չէին դադարում նրան զանազան գովեստներ տալուց: Նրան գիւղացիների կողմից տուած անվերջ գովեստներն ինձ տեղիք էին տալիս անդադար խնդրել իմ մօրից, որ միջնորդէր իմ հօրս՝ ինձ Ախալքալաք ուղարկել կարգալու համար. բայց խնդիրներս միշտ անկատար էին մնում և ես շարունակում էի հօտադուլիւնս:

Մի անգամ, Ծննդեան տօնի ճրագալոյցի երեկոյին, եկեղեցում ասեղ գցելու տեղ չըկար: Երբ սովորական աղօթքները ասում էին ու տիրացուները շատ գրքեր էին կարդում, յանկարծ տեսնեմ սեղանի վարագուրի մի կողմը բացուեց և Սարգիսը, դեղին մետաքսէ շապիկ հագած, երկու փոքր տղաների հետ, որոնք վառած մոմեր ունէին բռնած ձեռներին, սեղանից դուրս եկաւ և վարագուրի այս կողմում կանգնելով՝ սկսեց Դանիէլի գիրքն անգիր կարդալ: Նրա կարգացած ժամանակ աղօթողների գովասանքի ձայներն արդէն հասնում էին ականջիս և ես դասից շատ լաւ տեսնում էի, թէ ինչպէս ետեից կանայք իրանց գլուխները վեր էին բարձրացնում, տիրացու Սարգրսին տեսնելու: Եւ այդ բաները նկատելով, իմ նախանձը հետզհետէ գրգռուում էր և ես ուզում էի անպատճառ

Ախալքալաք գնալ և այնտեղի ուսումնարանում սովորել և Սարգսի նման «Լոյս գուարթ» երգել և Դանիէլի գիրքը կարդալ: Իմ մէջ այդ ցանկութիւնը առաւել շատացաւ հէնց միևնոյն ճրագալոյցի երեկոյին, երբ, մի քանի դրացի մանուկների հետ տներումը «Աւետիս» ման եկած ժամանակ, տեսնում էի որ այդ երեկոյեան ամեն միւս խօսակցութեան նիւթը տիրացու Սարգիսն էր: Այդ բաները լսելուց և աւելի ու աւելի բորբոքուելուց յետոյ՝ ես որոշեցի—ծննդեան կիւրակէն անցնելուց յետոյ—ծնողներիցս ծածուկ գնալ Ախալքալաք և այնտեղի ուսումնարանումը սովորել: Վերջապէս մի երեկոյ տրեխներս թրջեցի, խոտեցի և պատրաստուեցի: Ոչ մի երեկոյ այնպէս ջերմեւանդութեամբ Աստուծուն աղօթք չէի արել անկողին մտած ժամանակս, ինչպէս այդ երեկոյին: Երեք անգամ կրկնեցի իմ սովորական երեկոյեան աղօթքը, որ մի քնդհանուր աղօթք էր՝ ինչպէս մեր ընտանիքի, նոյնպէս և բոլոր գիւղացիների համար: Տիրացու Սարգսի «Լոյս գուարթով», նրա կարգացած «Դանիէլի գրքով», նրա դեղին «ժամաշապիկով» յափշտակուած և Ախալքալաքի ուսումնարանով ոգևորուած, ես անկողնիս մէջ անդադար երեսս խաչակնքում էի և լուռ ու մունջ աղօթում:

Առաւօտեան, արշալուսի ծէգը բացուելուն պէս, մայրս, իւր սովորութեան պէս, ինձ ձայն տուաւ վեր կենալու և հորթերը ջուրը տանելու: Առաւօտեան աղօթքս անելուց յետոյ, հորթերը քշեցի առաջս, քայլերս դէպի ձորի ճանապարհը ուղղելով. բայց հագիւ ձորի գլխին էի հասել և մօրս տեսութիւնից ծածկուել, թողի իսկոյն հորթերը ձորի գլխին, ճանապարհի վրայ, և զիւղի ետեի կողմով ընկայ Ախալքալաքի ճանապարհը:

Չարունակ վաղ տալով և անդադար ձիւնի մէջ խրուե-

լով, վերջապէս ընկայ ուղիղ ճանապարհը, տեսայ Սարգիսն էլ է գալիս ձիով Ախալքալաքի ճանապարհով:

— Սաքօ, ի՞նչ գլխի ինձի գաւակըդ առնես, այս եղաւ իմ առաջին խօսքը Սարգսին:— «Տօ, Ովակ, ո՛ւր»:— Ախրքէլէկ, կարդալու:— «Հարըդ ու մարըդ գիտեն»:— 2է. Սաքօ ջան. Սաքօ, ի՞նչ գլխի ինձի գաւակըդ առնես:— «Իմ ձիս խրտան է»:— Տէ քիչմ կամաց գընը, ես հետդ կուգամ, ճամբան մենակ չիտեմ:— Ծօ, դու ձիուն հետ չես կրնայ գայ, աշէ ճամբան կըմնաս, գալիքը կուգան, քեզի կուտեն»:—

— Սաքօ ջան, Սաքօ... Դեռ չէի վերջացրած իմ խօսքերը, երբ տեսայ, որ Սարգիսը իր ձիու գլուխը դարձրեց դէպի դիւղ և, մի քանի մտրակ խփելով, թռաւ: Ես հասկացայ, որ նա գնում էր հօրըս իմ փախուստն իմաց անելու, ուստի, ուղիղ Ախալքալաքի ճանապարհը բռնելով, ոյժ տուի իմ ոտքերին և սկսեցի վազել:

Բայց ահա տեսնում եմ ետևիցս ձիերով գալիս են հայրս և Սարգիսը: Նրանք շուտով հասան ինձ: Հայրս վերաս յարձակուեց. ես ճանապարհից շեղուեցի, ընկայ ձիւների մէջ, բայց իմ գլխին և կողքերին եղած հարուածներից հազիւ ազատեց ինձ մայրս, որ գիւղի ծայրում ինձ վայրիջեցրեց հօրս գաւակից և դուրգուրելով ձեռքերիցս բռնած տուն տարաւ: Այսպիսով իմ Ախալքալաք գընալս չըլաջողուեց:

28. ԲՈՒՈՐ ՄԱՐԴԻԿ ԵՂԵՅՐՆԵՐ ԵՆ

Որքան ուրախ և երջանիկ մեզ կը ժպտար այս աշխարհ, թէ որ բոլոր մարդիկ անկեղծ սէր տածէին դէպ իրար. թէ հարեանն հարեանին ձեռք մեկնելով օգնութեան՝ Ասէր. «2է որ մենք եղբայր ենք, տո՛ւր ինձ ձեռքդ, եղբայր ջան»:

Եւ ինչո՞ւ մենք չենք հալածում քէնն ու ոխը մեր սրտից եւ չենք կազմում մի դերդաստան օրհնաբանուած Նրարչից. Ինչո՞ւ մեզնից ամեն մէկը քաղցր ժպտով ընկերին 2ի ասում. «Եկ, մենք եղբայր ենք, եկ դու ինձ մօտ, իմ անգին»:

«Դու հարուստ ես և միշտ զուքուած— կեանք ես վարում երջանիկ,

Իսկ ես աղքատ և միշտ քաղցած— անգամ չունիմ հագնելիք. Բայց երկուսիս կրծքի մէջ էլ անկեղծ սիրտ է բաբախում, Ուրեմն մենք եղբայրներ ենք. էլ ո՛ւր ես ինձ անարգում:

«Դու չես սիրում խարդախութիւն, սուտն ատում ես չարաշար,

Եւ վեհ խօսքը ճշմարտութեան սուրբ քարոզ է քեզ համար. Ես էլ նոյնպէս՝ ողջ հոգովս նըւիրում եմ բարութեան. Տո՛ւր ինձ ձեռքդ, ուրեմն մենք եղբայրներ ենք անբաժան:

«Դու չես խաբում ոչ ուժեղին, ոչ տկարին կեղերում, Ես էլ նոյնպէս, ինչպէս և դու, սուրբ եմ պահում իմ խոստում. Երկուսըս էլ մի աչքով ենք նայում բախտին մարդկութեան. Այո՛, այո՛, եղբայրներ ենք, տո՛ւր ինձ ձեռքդ, եղբայր ջան»:

«Քեզ սիրում էր քո մայրիկը, սիրում հոգով ու սրտով. Իսկ իմ մայրը ինձ պաշտում էր, երդում միշտ իմ արեով. Ի՞նչ փոյթ, թէ դու մեծ իշխան ես, ես մի տկար շինական. 2է որ իրար մենք եղբայր ենք, արի բազմենք մի սեղան»:

«Մենք սիրում ենք երեկոյեան վերջալոյսը արևի, Հայրենիքը վեր ենք դասում ողջ գանձերից աշխարհի. Գեանքի խաչը երկուսիս էլ ճնշում է միշտ, անղաղաւ. Ուրեմն մենք եղբայրներ ենք՝ իրաւունքով հաւասար»:

«Բայց ահա մեզ, եղբայր, արդէն սպառնում է մի հարուած՝
Խոր ծերութիւն և ապա մահ—ահա վախճան մեր կենաց.
Եւ շիրիմն է այնուհետեւ դառնում վերջին մեր կայան.
Այո՛, այո՛, բոլոր մարդիկ եղբայրներ են անբաժան...»:

29. «Մ Ի Պ Ա Տ Ա Ռ Հ Ա Ց»

Ա

Յունուարի մի ցուրտ, շատ ցուրտ օր էր. թքէիր՝
գետին չէր ընկնիլ:

Թէն արդէն առաւօտ էր, բայց քաղաքի փողոցները
դատարկ էին և անկենդան. ո՞վ էր գծուել այս կատաղի
ցրտին գլուխը դուրս հանել տանից. հազիւ երբեմն փողոց-
ների այս ու այն ծայրում ստուերների պէս երևում էին
մուշտակների, եափունջիների կամ վերարկուների մէջ կո-
լովուած մարդիկ, քիթ ու պոռնոգ փաթաթած, եղեա-
մով ծածկուած. սրանք էլ, ո՞վ գիտէ, որպիսի անհրա-
ժեշտ կարիքից ստիպուած էին թողել իրանց փափուկ
բնակարանները, այն էլ ոչ թէ քայլում էին, այլ յակա-
մայից վազում էին, համարեա հեալով:

Այդ ժամին փողոցի հեռաւոր ծայրում յանկարծ ան-
սպասելի կերպով երևացին երկու փոքրիկ մանուկներ, 7
և 10 տարեկան. Խեղճերն այնքան վտիտ էին, որ ասես
գերեզմանից դուրս քաշած մեռելներ լինէին. դժուար էր
առանց սոսկումի նայել նրանց վրայ: Երկուսն էլ գլխա-
բաց, զգզգուած մազերով, որոնց վրայ առատօրէն թա-
փուել էին եղեամների թերթիկներ. յօնքերի ու աչքերի
թերթերունքների վրայ նոյնպէս նստել էին եղեամներ,
տալով մանուկներին մի տարօրինակ, մի խղճալի տեսք:

Նրանց մարմինների մերկութիւնը հազիւ հազ ծածկուել
էր ինչ-որ կախկիւտած ծուէններով. անհնարին էր նոյն
խսկ որոշել, թէ ինչ է նրանց հագինը, կամ ո՞րն է վա-
տիքը, շապիկը կամ արխալուխը: Տեղացի չէին նրանք,
այլ զաղթականներ հեռու երկրից, անհայր, անմայր, ան-
տէր... կատարեալ որբիկներ...

Խեղճերը գիշերները քնում էին մի աստուածասիրի
գոմում. այնտեղ շատ անասուններ կային, տաք էր...

Լաւ էր գոմը նրանց համար, շատ լաւ էր... Առա-
ւօտները վաղ զարթնում էին և իրանց վայելած հիւ-
ընկալութեան փոխարէն նախ աւելում, մաքրում, չորա-
ցնում էին հորթուկների տակը, գուրգուրում էին նրանց,
ապա կրում թափում էին մնացած անասունների աղբը և յե-
տոյ դուրս էին վազում փողոցներում թափառելու... հաց
հաւաքելու... Այսպէս էին ապրում նրանք, և զոհ էին—
«զուլում» չկար:

Սրանից առաջ էլ համարեա ամեն օր նրանք շրջում
էին փողոցներում. տեղացիք տեսնում էին նրանց նոյն
ցնցոտիների մէջ, նոյնպէս ոտաբորիկ, նոյնպէս գլխա-
բաց, զգզգուած, որպէս այսօր, և ոչ ոքի խիղճը չէր վը-
ղովում: Դէ, եղանակը տաք էր, «եթիմն էլ աներես կըլի-
նի, հաց հաւաքելով կ'ապրեն, էլի», մտածում էին նրանք
և խիղճը հանգստացնում: Բայց այսօր... Որբերը դար-
ձեալ փողոցումն են: «Այս լաւ չէ, անտանելի ցուրտ է.
օձի ճուտն էլ այս ցրտին թո՛ղ զըսում չմնայ, մեղք է,
մտածում էին անցորդները... ախր այդ ինչպէս են բո-
րիկ, զողալով վազում և ինչ կարիք կար այսօր էլ ան-
պատճառ դուրս գալ... Ախ, աներես լակոտներ»...

Բ

Իսկ որբերը... Նրանք շարունակեցին առաջ գնալ փողոցով և ամենեկին չէին էլ զարմանում, որ իրանք այս անտանների ցրտին փողոցումն են, մինչդեռ իրանց հասակակից ո՛չ մի երեխայ չէր երևում. նրանք մի բան միայն գիտէին, որ թէև սաստիկ ցուրտ է, թէև իրանք էլ մերկ են, ոտաբոբիկ, գլխաբաց դողում են՝ բայց և այնպէս պէտք է դռներն ընկնեն, որ հաց ճարեն. շատ են սոված, երէկ կէսօրից սկսած բոն չեն կերել...

— Վախ, Գալօ, էս ինչ ցուրտ ա, ասաց փոքրիկը ձեռները իրան կապտած շրթունքներին մօտեցնելով և ոտները խշխշացող ձիւնի վրայ վերև ներքև անելով:

— Հա, Մրտօ, շատ ցուրտ ա, մրմուռը մարդու ջիւղեարը կուտայ, շուտ արի:

— Ախր գոմը տաք էր, — շարունակեց փոքրիկը լացակումած. արցունքների խղճուկ կաթիլները կախուցին արտեանունքներից, բայց, առանց ընկնելու, սառան:

— Տաք էր, ապա որ անօթի ենք, ինչ անենք... Փոքրիկը լռեց, կծեց շրթունքները, փչեց մատներին — ու, ու, ու...

Ահա նրանք կանգ առան մի մեծ դարպասի առաջ, որ բացուած էր: Բակի ներսում սաստիկ ցրտից կծկուած քնած էր մի մեծ դամբա. նա չէր նկատում մանուկներին, որոնք վախով խելով, ձեռք ձեռքի տուած, անվստահ քայլերով ներս մտան բակը և, մի փոքր առաջ գնալով, տեսան հաւառը շանը: Մեծը կանգ առաւ, չհամարձակուելով աւելի առաջ գնալ:

— Մրտօ, շունը... կը կծի, դառնանք:

— Ախր անօթի եմ, էլ ուր երթանք, — մրմնաց փոք-

րիկը. էս տունը հարուստ է, փշուր մը հաց ուղենք, էլ յետ վաղենք գոմը, ցուրտ ա, փէտացանք...

Նրանք մի փոքր էլ առաջացան, յուսալով անձայն, անշշուկ անցնել շան մօտից և տանը հասնել: Բայց ձիւնի ճոճոցը զարթեցրեց շանը. նա, գլուխը բարձրացնելով, տեսաւ երկու գզգզուած մանուկներին, մի կատաղի ոստիւն դործեց և վրաները յարձակուեց: Վտանգն զգալով խեղճ մանուկները ճչացին, իրար գրկեցին և վայրկենապէս նստեցին ձիւնի վրայ: Այսպէս են պաշտպանուած շների յարձակումից մուրացիկ մանուկներն ու կանայքը: Ասես՝ իրանց յաղթահարուած ցոյց տալով՝ այդ թոյլ արարածներն ուղոււմ են գազանի սրտում՝ դուրս զարթեցնել: Եւ արդարեւ, շունը կանգ առաւ. կենդանու կատաղութիւնը դսպուեց որբերի անպաշտպանութեան առաջ. նա մի փոքր հեռու պառկեց, գլուխը թաթերի վրայ դրած, ասես հրակելով երկու թշուառների վրայ, որ չլինի թէ վեր կենան, փախչեն: Սրտածմիկ, արտասուելի տեսարան էր. երկու ոտաբոբիկ, գլխաբաց, ցնցոտիների մէջ դողդողացող մանուկներ, կապտած շրթունքներով, ուռած ձեռներով, իրար կպած, կծկուել նստել էին ձիւնի վրայ և լալիս էին. եղեամի թերթիկները խաղում էին ցուրտ օդի մէջ և պտտուելով թափուում էին նրանց գզգզուած մազերի վրայ: Կատաղած շունը շնթրկել (նստել) էր նրանց կողքին մրումրուով, կարծես սպասում էր, որ թշուառները վեր կենան թէ չէ՝ վրայ պըծնի, կտոր-կտոր անէ: Բակում ոչ ոք չկար: Մանուկները շարունակում էին յուսահատ լալ ու ճչալ. սարսափած աչքերով նրանք նայում էին մէկ շանը, մէկ էլ տան դռանը, այնտեղից օգնութիւն սպասելով: Ահա վերջապէս տան դուռը ճոռալով բացուեց և շէմքի վրայ երևաց մի կին:

«Փշուր մը հաց,— պոռացին մանուկները միասին դողդոջուն ձայնով:

— Աներես լակոտներ, ասում էի՝ սրանք կը լինին, մըթմըթաց նա և, ներս մտնելով, բերեց մի կտոր հաց, տուեց սարսափած մանուկներին, իսկ ինքը յետ դարձաւ:

Մանուկները խլեցին հացի պատառը և մինչ պատառաստում էին շտապով դուրս թռչել դռնից՝ շունը վեր թռաւ նրանց յետևից, վրայ պրծաւ, փոքրիկ ուրբի ոտքից բռնեց, քաշեց կատաղի հովոցով: Սարսափած մանուկը ճշաց և երեսի վրայ ընկաւ հացը ձեռքին, մինչդեռ մեծը շշկուած՝ չգիտենալով օգնութեան վազել, թէ փախչել՝ կանգնած մնաց ու լաց էր լինում: Տանտիկինը վազեց, հալածեց կատաղած շանը և երբ ձեռքից բռնելով վեր կացրեց ուրբիկին՝ երեխան ծանր տնքաց: Գազանի սուր ժանիքները պատռել էին նրա փոքրիկ ոտքը: Կաթ-կաթ արիւնը ծորում էր վէրքից և թափւում ձիւնի վրայ: Երեխան ձեռք տուեց ոտքին, ձեռքը ներկուեց արիւնով: Նա զարհուրած յետ քաշեց ձեռքը, նայեց ափին, նայեց վիրաւոր ոտքին և էլ աւելի բարձր ձայնով լաց եղաւ: Այնու ամենայնիւ նա կռացաւ, վերցրեց հացի պատառը, և կաղալով ու տնքալով հետեւեց իր եղբորը: Երիւնը շարունակում էր կաթել նրա ոտքից, և երկուսով էլ լալիս էին, տեսնելով կարմիր կաթիլները...

Բայց և այնպէս՝ քաղցած, դողդողացող մանուկները կիսեցին հացի արիւնոտ պատառը և մի-մի կտոր կըծելով՝ առաջ գնացին:

Դեռ երբէք հացի մի պատառը այնքան թանգ չէր գնուել...

30. ՈՂՈՐՄԱԾ ԵՂԷՔ

Երբ ձեր հոյակապ, շքեղ տներում,
Անթիւ զարդարանք ձեզ շրջապատած՝—
Գոհար, աղամանդ, դիպակ, արբեշում,
Դուք ծիծաղում էք՝ կեանքից լիացած.
Եւ այդքան գանձերն առնոտ ու անբաւ
Չեն էլ շլացնում ձեր աչքը բընաւ:

Երբ դուք բախտաւոր, «կենաց բաժակներ»
Ուրախ պարպում էք փարթամ խնջոյքում,
Ասացէք դուք ինձ, ով մեծատուններ,
Այդ գուարթ ժամին դուրսը, փողոցում,
Դուք նկատում էք անճար աղքատին,
Լալով նայելիս ձեր լուսամտտին:

Խղճուկը քաշուած փողոցի անկիւն,
Քաղցած նայում է նա ձեր խնջոյքին
Եւ խուլ մըմնջում. «Ահա լիութիւն,
Առնոտ բարեքներ, ահա խնդագին
Եւ պայծառ օրեր, և՛ վիճակ խաղաղ.
Ահա ամեն ինչ՝—կեանք, վայելք, ծիծաղ...

«Իսկ ես... ես թշուառ, ես մերկ, անօթի,
Իմ օթեանը խարխուլ ու մըթին.
Վայ ինձ... ես մի այլ դառն վիճակի
Դատապարտուած եմ երկրիս երեսին.
Կինս թոքախտում, տանս հոգս ու ցաւ,
Խեղճ զաւակներս քաղցած ու ծարաւ...

Օհ, նա, միայն նա կարող է ըզզալ,
Թէ ինչ ասել են այս դաժան խօսքեր,
Ով ինքն է եղել թշուառ, տառապեալ...
Բայց դուք, դուք, բախտի հարուստ ընտրեալներ,
Ձեզ ինչ փոյթ... Ձեր կեանքն առատ է, լեցուն.
Ողորմած եղէք, Աստուծոյ սիրուն:

Ողորմածութիւնն մայր է որբերին,
Մայր նոցա, որոնք իրանց սև բախտին
Խորթ մայր են կոչում: Եւ այնտեղ, ուր միշտ
Տիրում է տանջանք, ցաւ, կարիք ու վիշտ,
Այնտեղ է նա միշտ թռչում, սլանում
Եւ մարդկանց աչքից արտասուք սրբբում:

Աղերսում են ձեզ յանուն որբերի,
Հալածուած՝ բախտի անողոր վճռով.
Թող մարդս բարի, ողորմած լինի,
Թող նա գթառատ, սիրարուստ սրտով
Իր ճոխ գանձերից և՛ հէք թշուառին
Ջերմ կարեկցութեամբ միշտ հանէ բաժին:

Ողորմած եղէք, որ հօգոր Աստուած
Ձեզ և ձեր որդոց լինի պահապան,
Որ ձեր ամբառներ ցորենով լցուած՝
Նըրա օրհնութեամբ անսպառ մընան.
Ողորմէք... և ձեզ ամենայն գիշեր
Կայցեկեն պայծառ, սիրուն երազներ...

Ողորմած եղէք, որ մահուան ժամին
Որբին, անճարին ձեր տուած տուրքից
Հանդերձեալ աշխարհ դուք տանէք բաժին:

Որ նա, ում այստեղ կեանքն էր ողբալից,
Նա կարողանայ ձեր ղրուան մօտով
Անցնել աննախանձ և խաղաղ հոգով:

Ողորմած եղէք, որ ապրէք զըւարթ,
Որ Տիրոջ սիրոյն լինիք արժանի,
Ողորմէք անվերջ, ողորմէք առատ...
Ջերմ աղօթքները տառապեալների
Թռչում են այնտեղ, այն սուրբ օթեան,
Ուր աղբատութեամբ հօգոր ենք միայն...

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

Նկարագրական յօդուածներ եւ նրանց համապատասխան չափաքերական գրութիւններ:

31. ԲՆՈՒԹԵԱՆ ԿԵՆԴԱՆԱԼԸ

Ա

Մայիս ամիսն է. գարունը իւր բոլոր փառաւորութիւնով ամեն շնչաւորների վրայ իւր հրաշալի տպաւորութիւնն է ներշնչել: Վարդահոտը, բարակ գեփիւռի շնորհիւ, ամեն կողմը հետզ ման է գալիս. լեռ ու դաշտ կանաչներով, սէզներով և սիրի-սիրի համեստ երեքտերեւեան խոտերով գարգարուել են. հազարաւոր գոյնզգոյն ծաղիկները երեսիդ ծիծաղում, խնդում են և առհասարակ մի բուռը հող եղած տեղը բուսական թաղաւորութիւնը իւր գահն է դրել:

Քարափների ծերպերիցն էլ կեանք է արտադրում. մի կտոր կոշտ ընկած տեղն էլ կանաչի գլուխ է դուրս ցցուել. էլ ապառաժ ու մերկ դետին չէ մնացել: Աքանջելի է մայիսը: Թռչուններն իրանց աղուամազ ձագերի համար կերակուրներ են տանում: Ո՛ւր է վազվզում օդի մէջ ծըծըրած ծիծեռնակը: Նայիր այն ճնճղուկի կամ փայտփորի բներին. ինչպէս քնքուշիկ ձագուկները՝ դեղին երիզը կտուցի չորս կողմը, բաց են անում իրանց բերանները և, լեզուիկները հանած, ճիշ ու ծվոց բարձրացրած, կերակուր են խնդրում իրանց մօրից. ինչ քաղցր ճուռուղիւն են բարձրացրել նորա:

Սակայն այնպէս չէ կարգադրել բնութեան ամենագէտ

Արարիչը. թող ինչքան ուզում են սիրուն ճուտիկները միմեանց առաջը կտրեն. մայրը իր կարգը լաւ գիտէ. նա հերթը չէ կորցնում, իւր հաշուի մէջ չէ սխալում. նա լաւ գիտէ, թէ առաջ կերակուրը որի բերանն է դրել. նա դեռ այն էլ է հասկանում, թէ իւր ընկեր արուն որին է կերակրել: Նա ուրախանում է իւր նախշունիկների վրայ. մի երկու բոպէ էլ կանգ է առնում բնի մօտ, քրքրում է իւր կտուցիկով ձագերի դեղին, փափուկ բուրդը, փափկացնում է նոցա անկողինն ու թռչում կրկին դէպի դաշտ:

Բ

Ի՜նչ ախորժալուր է հովուական սընգի ձայնը մայիս ամսին, երբ նա, մի քարի վրայ նստած, կամ լեռան գլխին թեկնած, սուլում է ինքնագոհ: Դուք չկարծէք, թէ նա միայն իւր սրտի ուրախութեան համար է ածում. ո՛չ, նա դորանով հասկացնում է իւր սիրելի հօտին, թէ ժամանակ է ժողովուել իւր չորս կողմը և զնացքն ուղղել դէպի փարախը, ուր սիրունիկ գառներն սպասում են լսելու իրանց մայրիկների մայիւնը:

Ո՛հ, ինչ հրաշալի տեսարան է, ինչ քաղցր բոպէ: Պառները լսում են հեռուից մօր ձայնը և անհամբերութիւնից ուզում են կոտրատել գլուկի*) դուռը, դուրս թափուել՝ դիմաւորելու ամենաթանկազին մօրը, որ իրանց համար կուրծք լի ախորժահամ կաթն է բերում: Մինչև որ հովիւը բաց կ'անէ գլուկի դուռը, ուլերը, այդ ճարպիկ պստիկ սատանաները, քիչ է մնում որ բարձրանան նորա ուսերը:

Նախանձելի է հովուի դրութիւնը հօտի վերադառնալու

*) Փարախ՝ ցանկով պատած:

ժամանակ. դառն ու ուլի մկկոցը, այժ ու ոչխարի հա-
րա-հրոցը նորա սրտի վրայ անպատմելի տալաւորութիւն
են դործում: Ոչ ոք չէ կարող բոլոր ցաւերը շմոռանալ
այն միջոցին, երբ դառնուկներն իրանց փափիլիկ դմակ-
ները շարժելով և ուլերն իրանց անհանգիստ պոչուկները
խաղացնելով՝ իրար գլխով են դիպչում:

Գառն ու ոչխարը իրար են խառնւում և նոցանից
իւրաքանչիւրն աշխատում է գտնել իւր մօրը կամ ձա-
գին: Բաւական է, որ մաքին մի փոքր հոտոտէ, իսկոյն
յետ է խփում իրան մօտեցող օտար գառանը և, հոտոտե-
լիքը դէպի վեր բռնած, ցատկում է դէպի այն կողմը,
ուր որ իւր սիրելի հարազատն է: Մօր անոյշ մայրներ և
խանդաղատական ակնարկը թափանցում է անմեղ գառ-
նուկի սիրտը և վստահութիւն է տալիս նորան վազելու
դէպի ինքն եկող ոչխարի կողքը. իսկ վերջինս իսկոյն
ոտքերը յետ է բաց անում և թոյլ է տալիս իւր ամենա-
սիրելի գաւակին փշփշալով ծծել իւր պտուկները: Եւ իւր
սրտի ուրախութիւնն ու մայրական քաղցը զգուանքն
աւելացնելու համար՝ նա անդադար լիզում է փոքրիկ գառ-
նուկի թաւշանման մորթը:

Անխիղճ են այդ միջոցին մարդիկ. նոքա, իրանց կեն-
սական պիտոյքը հայթայթելու համար, խլում են խեղճ
գառան բերանից նորա մօր պտուկը և կաթնի մեծ մասն
իրանք են կթում: Անբան անասունն ի հարկէ լաւ գիտէ
մարդկանց անիրաւութիւնը. ինչքան էլ նոքա կրթեն, նա
իւր գաւակի բաժինը թաղցնում է կողքի մէջ:

Ուշադրութեան արժանի է նաև կթողների իրարան-
ցումը: Գալիս են մանկահաս հարսները և մատաղահաս
աղջիկները. նոքա լաւ գիտեն ճաշուայ կթի ժամանակը:
Գիւղական փարախներն առհասարակ շինուած են լինում
գիւղից ոչ հեռու, մի ձորամիջում կամ բլրի ստորոտում,

քամուց և տօթակէզ արեգակից ապահով: Եւ ահա մեր
ամօթխածներն ուսում են կամ շալակում կովկիթն ու
կճուճը, գլուխներին են դնում կաթ-քամիչն ու մաղը և
գիւղից միասին դուրս գալիս՝ երեք-երեք, չորս-չորս,
խումբ-խումբ բաժանուած, խնդալով, կատակներ անելով
գալիս են փաւախը և սպասում են հօտի վերադառնա-
լուն արօտից:

32. ԳՆՐՆԱՆ ԳԱՆՈՒՍՏԸ

Անցաւ ձմեռը, եկաւ վառ դարուն.

Ջարթեց իւր քնից ամբողջ բնութիւն.

Ամեն առարկայ շունչ-հոգի առաւ,

Եւ սիրոյ ողջոյն գարնանը տուաւ:

Օգը մաքուր է, արեւ պայծառ,

Կանաչ են դաշտեր, սար, հովիտ, անտառ.

Եւ սըլսըլալով՝ զեփիւռը մեղմիկ

Դալար բոյսերին ասում է նանիկ:

Ահա արտոյտը դայլայիկներով

Ճեղքում է օդը քնքուշ թեւերով,

Եւ սիրով վառուած քաղցրաձայն սոխակ

Դտել է վարդին, երգում անուշակ:

Սարերի գլխի ձիւները յստակ

Հալում են, կազմում կարկաշուն առուակ.

Նորա ափերին գոյն-գոյն ծաղիկներ

Ներկայացնում են հրաշալի պատկեր:

Ժայռի կատարին, քարին տուած թինկ,

Նստած է հովիւն, սուլում է սրինգ,

Ու նրա չորս կողմ վառուած այժ, ոչխար,

Կարծես թէ բռնած լինին սիրուն պար:

Այսպէս ամեն տեղ խինդ ու ցնծութիւն,
Ուրախ են մարդիկ, ուրախ բնութիւն:

Պարունը բերաւ անուշ եղանակ,

Վանեց ծուլութիւն, շնչեց աշխատանք:

33. Ա Ռ Ա Ի Օ Տ

Առաւօտ է: Ամենքը շարժողութեան մէջ են: Գիւղացիներն արդէն դարձել են այն փոքրիկ թռչնիկի ձայնից, որ դալիս նստում է երգիկների վրայ ու կանչում. «Լծէ, լծէ»: Նրանք արդէն լծել են իրանց եղներն ու գոմէշները և բաւական վարել են դետինը: Տների մէջ մատակներն ու կովերը կթել են: Ոչխարները հօտն էլ դաշտումը մատղաշ արօտներից արդէն մի քաղցր նախաճաշ է արել: Տանտիկինն էլ կովերն ու հորթներն է դուրս հանում:

Գիւղի աղջկերքը խումբ-խումբ գնում են դէպի կանաչ մարգագետինը. ծաղիկները կոխելով, ծաղիկներ քաղելով և իրար վրայ ածելով, ծիծաղելով, խայտալով: Նրանք հանդիպում են կաքաւների երամին, լորին, արտուտիկին, որոնք խոտերի տակից թռչկոտում են թփից թուփ, ուղենալով իրար նմանուիլ. դու ասա՝ աղջկերքը թեւաւոր թռչուններին, թէ թռչունները ոտնաթուիկ աղջկանց: Նրանք անցնում գնում են առաջ՝ բանջարներ ժողովելու և կանչելու, աղջկերքը՝ «քան, քան», կաքաւները՝ «գան, գան»:

Գուռնկը երամով կարաւան է կազմել սլաքաձև, օդի բարձր տեղերովն անցնելով՝ «կոճւ, կոճւ» է կանչում: Ծառայ եմ ձայնին:

Նրկարասրունք արագիլը, կտուցը սրած, բոյնից դուրս

է եկել, «հօգ, հօգ» ձայնելով դէպի դաշտն է վազում՝ ջրի ու ցամաքի օձերը բռնելու և սպանելու:

Գոյր բուն այս ժամանակ իր համար մի բոյն է որոնում, որ ծածկուի այնտեղ, վերջացնելով իր «վայ, վայ-ն, որով սղում էր գիշերը, մի չորացած ծառի կամ գերեզմանաքարի վրայ նստած:

Ձկնկուլը գետերի ափերն է վազում ու «ձը՛կ, ձը՛կ» կանչելով՝ ձուկ-մուկ է որոնում, կուլ տալիս:

Բաղն ու սագը, ջրերի վրայ նստած, կայտառ նաւավարների պէս թռվում են ու երգում:

Մանրակատար յոպոպը անհանգիստ ուտոտում է և անդադար աղաղակում՝ «յոպ-յոպ»:

Գեղնապորտիկը, փափուկ ու մաքուր, ճերմակ ու դեղին շորեր հագած, փոքրիկ մացառների ու թանձր խոտերի միջից գլխիկը ցոյց տալով ու թագցնելով, իր ձայնն է լսեցնում:

Սոխակի ձայնն էլ լսում է բոլոր երգողների ձայների հետ և ամեն լսողի ուշք ու միտքը վերացնում:

Բարբարոս բաղէն որոտացող ձայնով վեր ու վայր է սլանում, մի անմեղ ու անզգոյշ աղաւնի կամ տատրակ պատառոտելու:

Անգղները, ձրի ապրող քիւրդերի պէս, մի սպանուածի հոտ առել, գնում են նրա դիակի մսերը կողոպտելու: Ահա արծիւն էլ երևում է. նրա հօր թեւերի բաղխումից օդը շառաչելով պատառում է. բոլոր թռչունները միանգամից լռում են, մինչև անցնի հեռանայ այդ ահեղ ու փառահեղ թագաւորը:

34. Լ Ո Ւ Ս Ա Դ Է Մ Ի Ն

Ազատ ծովը կաշկանդել էր մառախուղ.

Քամին փրչեց—և նա ցրրուեց, որպէս ծուխ.

Քամին ճամպին ասաց անշարժ նաւերին.

«Լուսադէմ է, առազաստներդ թող բացուն»:

Եւ հասնելով ծովի եզերք, նա ուժգին՝

«Ելէք, ելէք»—գործի կոչեց ամենքին:

Անտառի խորք սրլանալով՝ շրշնջաց.

«Ջարթիր, անտառ, կանաչ կուրծքդ շուտով բաց»:

Թրռնիկների աչքից խրկեց անուշ քուն.

«Երգէք»—հրնչեց նորա շունչը հովասուն.

Թրռաւ նա գիւղ, գոչեց. «Վեր կաց, գիւղի մարդ,

Լոյսը բացուել, քեզ են մընում դաշտ ու արտ»:

Հասկին ասաց, սրլանալով արտի մօտ.

«Լըցուիր, լըցուիր, քեզ ժըպտում է առաւօտ»:

Ջանդակատան նա հասնելով՝ քաղցրալուր

Սուկեց. «Ժամկոչ, առաւօտեան զանգը տո՛ւր»:

Բայց երբ մըտաւ գերեզմաննոցն անբարբառ՝

Խուլ հառաչեց ու ասաց.

«Քընէք հանգիստ, մեռեալ մարդիկ, քա՛ր աշխարհ.

Ձեր ժամը դեռ չէ հասած»...

35. ԳԱՐՆԱՆ ՄԵԾ ՏՕՆԵՐԸ

Ծաղկազարդը մի շատ ուրախ կիւրակի է, մանաւանդ երեխաների համար: Նրանով է սկսում գարնանային մեծ տօները մի շարք. նա բերում է փոքրիկներիս համար շատ թանկագին դուարճութիւններ: Դեռ շաբաթ երեկոյեան ես անհամբեր սպասում էի հօրս տուն գալուն: Նա պիտի բերէր ինձ համար նոր կօշիկներ՝ վաղ-առաւօտեան եկեղեցի գնալու համար, և բացի դրանից մի բան, որ

ամենից շատ էր հետաքրքրում ինձ: Ամբողջ օրը ես նախանձելով տեսել էի, թէ ինչպէս իմ ընկերներն ուրախուրախ վազվզելով ճոճօացնում էին փոքրիկ ճոռանները: Կարծես նրանք խօսք էին տուել, որ այդ օրը ինձ լաւ տանջեն: Հէնց որ մօտենում էի մէկին, խնդրելով ցոյց տալ ճռանը, որպէսզի գոնէ տեսնեմ նրա բարակ լեզուակը, ատամնաւոր թօփը, նա քթիս առաջ պտոյտ էր տալիս այդ աղմկաշատ գործիքը և իսկոյն յետ փախչում, հեռու կանգնում և ուշադրութիւնով սկսում էր զննել ճռանի բոլոր մասերը: Ես մնում էի գլխակոր կանգնած, քիչ էր մնում որ լաց լինէի: Մտնում էի տուն, բայց չէի կարողանում մի ժամ հանգարտ նստել. հէնց որ ականջիս էր հասնում խմբովին ճռոցը, մոռանում էի ամեն ինչ: Դուրս էի վազում և էլի նոյն կերպով հեռուից մտիկ էի տալիս ընկերներիս:

Մի կերպ այդ օրը մթնացրի: Հօրս գալու ժամանակն էր. նրան սպասում էի մեր տան դռների մօտ: Վերջապէս լսեցի նրա քայլերի ձայնը, վազեցի, գնացի առաջը և սկսեցի հետաքրքրութիւնով տնտղել, թէ ինչ ունի ձեռքին: Բայց նա ոչինչ չէր ասում, նայում էր ինձ և ժըպտում: Որքան սառնասիրտ էր հայրս. միթէ չգիտէր, թէ ինչպէս էի օրը մթնացրել: Նա էլ, կարծես, ուզում է ինձ պատժել: Հարցնում եմ, թէ բերել ես ճռանս. հարցնում եմ երկու անգամ, երեք անգամ, բայց նա շարունակ ժըպտում է: Պնդասիրտ հայրիկ: Նա մտնում է տուն, նըստում է օթեակի վրայ. ոչինչ, ոչինչ չի բերել... կատարեալ յուսահատութիւն: Ես կանգնած եմ մի անկիւնում և յօնքերս կիտած՝ աչքիս տակով շարունակ նայում եմ նրան. սիրտս եռ է դալիս. ես վճռել եմ երկար լաց լինել, եթէ նրա բերանից «չէ» դուրս գայ: Տէր Աստուած, երբ պիտի խօսէ...

Մայրս, որ ամբողջ օրը յուսադրել էր ինձ, հասկանում էր ցաւս. նա յայտնեց հօրս, որ այլևս ինձ չենդացնէ, եթէ մի բան բերել է, դուրս հանէ: Թող սովորի համբերող լինել, ասաց նա վերջապէս և ձեռքը տարաւ դէպի գրպանը: Սիրելի հայրիկս. նա դուրս հանեց ճռուանը և ծիծաղելով մեկնեց դէպի ինձ: Մի ակնթարթում դուրս թռայ միտն անկիւնից, խլեցի սիրածս առարկան: Ծաղկազարդի շարաթ օրը կարծես նոր լուսացաւ ինձ համար: Ձեռս առայ կոթը և որքան ուժումս կար, սկսեցի պտտացնել: Ձայնը լաւ էր, շատ լաւ. ան, եթէ այդ բոպէին դուրս գային ընկերներս... Բայց հայրս հրամայեց լռել. նոյնը կրկնեց և մայրս, աւելացնելով թէ բունի մէջ հանգստացող հաւերը լսում են ձայնը, այլևս ձու չեն ածիլ: Ես կատարեցի նրանց հրամանը. սկսեցի լուռ տնտղել ճռուանիս ամեն կողմերը. ճարտարարուեստ շինուածք չէր, բայց որքան բարձր ձայն էր հանում: Այնքան գերել էր ինձ այդ խաղալիքը, որ մինչև անգամ չէի նկատել, թէ ինչ էր անում հայրս. իսկ նա վաղուց հանել էր ոչ միայն նոր կօշիկներս, այլև իմ նոր արխալուխացուն, որ մի խայտաբղէտ չիթ էր: Երբ տեսայ և այդ իրերը, էլ ոչինչ ցանկութիւն չմնաց իմ մէջ, միայն թրուչել այդ բոպէին ընկերներիս մօտ, ցոյց տալ իմ իրերը և տեսնել նրանցը:

Վերջապէս մենք քնեցինք. պէտք էր առաւօտը շուտ վեր կենալ՝ եկեղեցի գնալու համար: Բայց ինչպէս բաժանուեմ ճռուանից: Ես նրան դրի ծոցումս: Երազումս էլ տեսայ նրան և բաւական ժամանակ ճռուացրի: Այդ բաղցր երազը դեռ չէր վերջացել, երբ մայրս զարթեցրեց ինձ, ասելով՝ թէ օրը բացուել է:

Եկեղեցու մէջ այրւում էին հարիւրաւոր ճրագներ. ես զօրով ճանապարհ բաց արի մարդկանց միջով և մի ան-

կիւնում կուշ եկայ. ձեռքս շարունակ գրպանումս էր՝ ճռուանիս լեզուակի վրայ: Երբ «Փառք ի բարձունս» սկսեցին, իսկոյն դուրս հանեցինք և սկսեցինք ճռուացնել. ես լաւ գիտէի, որ իմս ամենից լաւ էր ձայն հանում...:

Երկու օրից յետոյ չորեքշաբթի էր: Մայրս լողացրեց ինձ, գլուխս սանրեց, հագցրեց նոր արխալուխս: ճռուանի ժամանակն անցել էր, այլևս դուր չէր գալիս մեզ. նրա փոխարէն կար մի ուրիշ ուրախութիւն. մենք պիպի գնայինք մի սուրբի տակ, որ գտնուում է Զուշի քաղաքի մի ծայրում ու կոչւում է Քամուխաչ:

Մի մեծ բազմութիւն կար այնտեղ: Մարդ ու տղայ, կնիկ ու աղջիկ խառնուած էին միմեանց հետ, միմեանց հրում էին. ամեն մէկն աշխատում էր առաջ անցնել և ամենից շուտ վառել իւր մոմը և կպցնել սպիտակ քարին: Ես էլ մօտեցայ մօրս հետ: Սպիտակ քարի վրայ մէկը դրել էր թարմ կապուտաշեայ մանուշակներ ի մի փոքրիկ փունջ: Գարնան փութահասիկ կարապետները, այդ համեստ ծաղիկները, կարծես ասում էին, թէ իրանք էլ շատ ուրախ են, որ կարողանում են մարդկանց ժպիտը գրգռել: Իսկ վերեւից լուսաւորում էր ապրիլի հեզիկ արեգակը: Նա էլ, կարծես, ժպտում էր. ուզում էր ցոյց տալ, որ թէև հինգ ամսուայ միջոցում յաղթուած էր սպիտակազգեստ ծերուկից, բայց մի քանի օրուայ մէջ իրանն արաւ՝ թաց գետինը չորացրեց, մարդկանց տաքացրեց, թռչուններին հանեց ծառերի կատարները, որ այնտեղ գծուածի պէս ճովբուան:

Ուխտի ժամանակ հանդիպեց հօրաքոյրս, որ բերել էր և իւր փոքրիկ աղջիկը: Բաւական չէ, որ երեսիցս մի քանի անգամ պինդ համբուրեց, նա վեր առաւ ինձ և տա-

ըստ իրանց տուն, ուր մնացի մինչև միւս օրուայ իրիկ-
նապահը. յետոյ գնացինք եկեղեցի և մի-մի փոքրիկ փա-
թեթ կարագ-իւղ ստացանք: Ես վագեցի տուն, գրկեցի
մօրս և իւրը դրի նրա ձեռքում. նա նախ իւր աչերն
օծեց, ապա իմ ամբողջ երեսն ու մագերը:

— Օրհնած իւր է, զօրաւոր է, ասաց նա:

Նոյն երեկոյին հայրս ու մայրս գնացին եկեղեցի.
ինձ մօտ մնաց մեր հարեանի աղջիկ Մարթան, որ ինձա-
նից չորս տարով մեծ էր: Երկար խօսեցինք, ծիծաղե-
ցինք և յետոյ վերցրինք այն մեծ ու խոր գաւաթը, որի
մէջ մայրս պահում էր մեր հաւերի ձուաները: Համբեցինք
երկու անգամ: Հինգ անգամ տասը և վեց հատ ձու էին
ածել մեր հաւերը: Մի օրից յետոյ դրանք բոլորը պէտք
է կարմրեն: Ե՛րբ պէտք է լուսանայ այդ օրը:

Առաւօտեան մայրս չթողեց, որ գլուխս սանրեմ:

— Այսօր ո՛չ սանրի ձեռք կը տան, ո՛չ սապօնի, ո՛չ
ասղի, ասաց նա. այսօր չարչարուել է մեր Քրիստոսը,
անիծուած օր է:

Իրաւ ուրբաթ օրը ոչ որ չէր բանում. միայն մեր
հարեան դարբինը, կէս օրին մօտ, մի քանի անգամ զար-
կեց մուրճով իւր մեծ սալին: Առջից յետոյ մայրս մի
փոքրիկ պողպատէ մատանի դրեց մատս և ասաց, որ այդ
օրը շինած պողպատէ մատանին չարից կը պահապանէ:
Մի այդ տեսակ մատանի էլ նա ունէր իւր մատի վրայ:

Երեկոյին էլի գնացինք եկեղեցի: Ո՛րքան տխուր էր
այդտեղ: Սև վարագոյր, մի քանի հատ մոմ, մի սև սե-
ղան, որ դրած էր բեմի առաջ, ծածկած սև թաւիշով, և
նրա վրայ սև շրջանակների մէջ դրած մի մեծ պատկեր.
ամեն ինչ սև էր. քահանաների շուրջառներն էլ սև էին:

Ոչ որ ձայն ու ծպուտ չէր հանում: Մայրս հասկացրեց,
որ այսօր սղի օր է, պէտք է խելօք մնալ: Ժամից յետոյ
նա տարաւ ինձ մեծ սև պատկերի առաջ: Ես համբուրե-
ցի մեծ խաչը և յետ դարձայ:

Դեռ մինչև եկեղեցի գնալը՝ երկինքը սկսել էր պղզ-
տորուիլ. ճրագվառոցին ամսերը բոլորովին ծածկեցին
կապոյտ երկնակամարը. մինչև անգամ մի քանի կաթիլ
անձրև էլ եկաւ:

«Դէ՛հ, վերջացաւ», ասացին ամենքը դժգոհութեամբ:
Եօթը երկար շաբաթներ սպասել էինք, որ այս մի երկու
օրն ուրախանանք: Մենք էլի ուրախ կը լինէինք, բայց
անձրևը և մանաւանդ ցեխը պիտի արգելեն տանից դուրս
գնալ. իսկ չորս-հինգ ամիս շարունակ մենք փորձել էինք,
թէ ինչ տխուր բան է տանը նստելը: Ես անհամբեր ականջ
էի դնում, թէ երբ կ'ընդհատուի անձրևի մեղմ խշշոցը:
Բայց երկար չկարողացայ, այնքան այդ մի քանի օրերը
վաղվզել էի, որ նստած տեղս քնեցի. չեմ յիշում, թէ
ինչպէս էին դրել ինձ անկողնի մէջ:

Առաւօտեան, զարթնելուն պէս, նայեցի պատուհա-
նին. երկինքը բոլորովին պարզ էր. հեղասահ արեգակը
բաւական բարձրացել էր: Ուրախ-ուրախ վեր կացայ,
հագնուեցի, որ դուրս գնամ: Խոհանոցում մայրս սաս-
տիկ զբաղուած էր. երբ մտայ այնտեղ, երկար տախտա-
կի վրայ շարուած էին կարմիր ձուերը:

«Կարմիր ձ՛ռ, կարմիր ձ՛ռ», դռեցի ես՝ համարեա
պարելով: Մայրս երկու հատ տուեց ինձ՝ պատուիրելով,
որ պահեմ մինչև երեկոյ:

Ես վագեցի մեր տան մօտ գտնուող փողոցը: Ջար-
մանքից ձեռքիւս տարածեցի և մի քանի ըոպէ մնացի

սառած։ Աշխարհը, կարծես, ուրիշ տեսակ էր դառել։ փողոցը բոլորովին սևացել էր. մարդկանց խմբեր յետ ու առաջ էին գնում, խօսում էին բարձրաձայն, ծիծաղում էին. որը ձուկն էր տանում, որը իւղ, որը թաշկինակի մէջ բրինձ կամ միրգ։ Երբեմն-երբեմն երևում էին փոքրիկ զիսակաւոր, խարտեաշ, կապուտակ գառնուկներ. որքան փոքր էին. նրանք մայում էին անուշ մանկական ձայնով։ «Ջան, ջան», ասում էինք ամենքս և վազում, ձեռքներս դնում էինք նրանց փափուկ մէջքներին կամ բռնում էինք փոքրիկ գնչիկներից. իսկ նրանք «մմ-մմ» անելով վազում էին իրանց տէրերի առջևից։ Եւ մարդկանց ձայները, և՛ գառների մայիւնը, երեխաների խաղերը, օդը, արևը, այդ ամենը ցոյց էր տալիս, որ մի ուրախութիւն կայ, մի մեծ տօն, որին երկար սպասել են ամենքը։

Կէս օրից յետոյ մեր հարեան Ծաղիկ տատը կանչեց ինձ ու մի քանի ընկերներիս և ցոյց տուեց իրանց համար զիւղից եկած թուխ գառը. յետոյ իւր թոռ Սարգըսին էլ մեզ հետ դրեց և պատուիրեց որ գառը զգուշութիւնով տանենք, արածացնենք։ Մեզանից հեռու չէր կանաչազարդ դաշտը. շուտով հասանք այնտեղ ուստոստալով, թռչկոտելով։ Մենք գտանք այնտեղ ուրիշ շատ գառնուկներ և երեխաներ։ Կանանչ խոտի վրայ խաղ սկսեցինք. բաւական տանջեցինք փոքրիկ հեզ կենդանիներին։ Այդպիսով չէինք նկատել, որ արեգակը մայր մտնելու վրայ է։ Ես վազեցի տուն. մայրս խսկոյն եկեղեցի դրկեց. ինքը շատ զբաղուած էր. ձուկն էր եփում, փլաւի բրինձն էր թրջում, իւղ էր հալում...

Եկեղեցի մտնել չկարողացայ՝ տեղ չկար բոլորովին.

ես կանգնեցի շէմքի մօտ և բերանաբաց նայում էի ներսին. կարծես եկեղեցում արև էր ծագել, այնքան շատ մոմեր էին վառել։ Ի՞նչպէս անոյշ ձայն էին տալիս աշակերտները, ինչպէս ամենքն ուրախացան, երբ նոցանից մինը բարակ ձայնով՝ «Քրիստոս յարեաւ» ասաց։ Հէնց որ մի քիչ նշխարք ստացայ, վազեցի տուն։ Կէս ժամից յետոյ սեղան նստեցինք. սկսուեց ամենից մեծ, ամենից փառաւոր տօնը, սկսուեց Հայոց Զատիկը։ Մուլմն սկսելուց յետոյ՝ այստեղից-այնտեղից սկսեցին հրացաններ արձակել։ Այդպիսի ճարճատիւն լսել էինք և բարեկենդանի վերջին կիւրակի երեկոյին. այն ժամանակ ուտիսն էին հալածում, իսկ այժմ պասը։ «Ամեն բան իւր ժամանակին», կարծես ասում էին այդ հրացանները պլպլուն աստղերի տակ։ Դեռ նոր էր սկսել Զատիկը, բայց որքան ուրախ էին մարդիկ։ Դու տես վաղը և միւս օրը, թէ ինչեր պիտի անենք։

36. * *

Յուրն աստղերը կապոյտ երկնքում
Երգում են անուշ միասին խմբուած,
Եւ զգուշութեամբ կամաց են երգում,
Որ չըզարթեցնեն երկիրը նիրհած։
Ա՛խ, ամբողջ օրը շրջող ոտներից,
Անվերջ աշխատող կուռ բազուկներից,
Ամուր բաբախող մարդկանց սրտերից
Խեղճ մայր-երկիրը սաստիկ է յոգնած։

37. ՄԱՅԻՍՈՒՆՅ ԽԱՂԸ

1

Անուշաբոյր և պարզ առաւօտը յաջորդեց գարնանային կարճ գիշերին։ Բոցավառուած աղօթարանը ողորկել էր բարձր բլուրների ու ծառերի դադաթները մի կախարդական բոսորային լոյսով։ Մայիսուայ հովիկը փչում էր անդադրում։ Թռչունները նոր-նոր սկսում էին զարթնել և բաց անել իրանց փոքրիկ բերանները։

Հարաբաղի Դ... գիւղի մօտ մի արօտատեղում շինուած էր անասունների համար մի երկար սև գոմ։ Դոմի մաքրած բակում Ասլանը հաւաքեց գառները և մի հաց դնելով պարկի մէջ, կապեց իւր մէջքին ու ճանապարհ ընկաւ դէպի ցած, դէպի գետակը։ Առաւօտեան թարմ օդը մրսեցնում էր. գառները խայտալով վազում էին, բարձրացնելով բարակ փոշի, մայում էին և երբեմն դարձնում էին իրանց փոքրիկ գլուխները դէպի այն կողմը, ուր մնացել էին իրանց մայրերը։ Նրանց հետ դէպի յետ էր նայում և Ասլանը. այն ժամանակ աղօթարանը նրա սևացած, նիհար դէմքը կարմրացնում էր իւր փայլով։ Դետակի սառնորակ ջրերը կտրելով, գառներն անցան հանդիպակաց գառիվայրերով։ Ասլանը ջրից մի քանի բուռ երեսովը տուաւ և, վերցնելով փափախը, սկսեց նրանով սրբել իւր դէմքը... Նա գառները քշեց դէպի մի ծառա-զարդ բլուր, որ կոչւում է «Եղցուն-թալայ»։ Ճանապարհն անցնում էր Դ. գիւղի գերեզմանատան մօտով։

Ասլանը իննը տարեկան մի որբ էր, անհայր ու անմայր։ Ահա մի տարի էր, որ նա ծառայում էր իրանց գիւղի հարուստներից մէկի՝ Հայրապետի մօտ։ Նրա մայրը մեռել էր եօթն ամիս առաջ, թողնելով աստուածա-

սէրների խնամքին իւր տասն ամսական աղջիկը, Նազլու անունով։ Բայց այդ փոքրիկ ու սիրուն որբիկը չապրեց առանց իւր մօրը։ Նոյն աստուածասէրները, որոնք իրանց յօան մէջ մի փոքրիկ անկիւն էին տուել Նազլուին, մարտի մի ցուրտ ու տխուր օր դրին նորան մօր ծոցում։ Այնուհետև Ասլանը մենակ էր աշխարհի մէջ, բոլորովին մեհակ։ Նա հաց էր ուտում իւր աշխատանքով։ Յերեկը նորա ընկերներն էին անասունները. գիշերները քնում էր մի մութ անկիւնում։

Դառները կանգ առան Դ...-ի գերեզմանատան մօտ և սկսեցին քաղել գերեզմանաքարերի մէջտեղում բուսած կանաչ խոտը։ Ինքն Ասլանը նստեց մի քարի վրայ, փոքրիկ ցուպը դրեց կողքին։ Երկար նայում էր մի գերեզմանի, որ քար չունէր և ոչ մի յիշատակարան. մի լայն, սև ապառաժի կտոր միայն ծածկում էր մեռելի կուրծքը։ Հովուի աչքերը հետզհետէ սկսում էին թացանայ։ Այդ անշուք, աննկատելի հողակոյտը իւր մօր գերեզմանն էր. աջ կողմին նկատելի էր ուրիշ փոքրիկ գերեզման. կանաչ խոտը մի գեղեցիկ թաւշի պէս ծածկել էր այդ գերեզմանները և մի գանգրահեր կարմրախայտ գառնուկ արածում էր այդտեղ, փոքրիկ ոտը դրած գերեզմանի զլխին։

2

Եղցուն-թալան շրջապատուած է մի փոքրիկ անտառով։ Արևելեան կողմից նա վերջանում է մի ուղղաձիգ քարքարոտ գառիվայրով, որ պարսպի նման իջնում է դէպի մի նոյնպէս քարքարոտ ու նեղիկ ձոր, որի յատակը քերում է Դ...-ի անանուն գետակը։ Դարնանը այդ բարձրութիւնը զարգարւում է ամենահարուստ կանաչներով. խոտը հասնում է մինչև դօտկատեղը՝ անհամար դե-

դին ծաղիկներ լցնում են օդը սուր անուշահոտութեամբ։ Վաղուց այդտեղ գիւղացիք անասուն չէին արածացնում, և այդ բանը ունէր իւր պատճառը։

Եղցուն-թալայ անունը այդ բարձրութիւնն ստացել է մի հին աւերակ եկեղեցուց, որի մամուլապատ քարերը թափուած են անտառի մէջ։ Մեծ-մեծ ծառեր են բուսել եկեղեցու տեղը, որ որոշուում է ցածրիկ պատերի հազիւ նկատելի հետքերով։ Անվնաս է մնացել միայն եկեղեցու արեւելեան պատի մի փոքրիկ կտորը՝ կազմուած մի մեծ սև քարից, որի վրայ քանդակուած է մի մեծ խաչ։ Այդ խաչ-քարը ծմակի և արօտատեղի սահմանումն է կանգնած և հովանաւորուած է երկու ծառերով։ Դ... գիւղացիք այդ տեղը սուրբ են համարում և այնտեղ նախիր չեն քշում։ Հայրերից լսած են, որ սուրբը պատժում է այդտեղ գնացող անասուններին։

Բայց Ասլանը ճրքան սիրում էր Եղցուն-թալան։ Մայ-խի սկզբից ամեն օր իւր դառներն այդտեղ էր բերում։ Պարկում էր խաչ-քարի մօտ, բարձր խոտի մէջ, և մինչդեռ դառները հանգիստ ուտում էին քաղցր խոտը, ինքը, աչքերը յառած երկնքին, կարծես մոռանում էր, թէ ով է ինքը և ինչ բան։ Մեղմ ու պարզ արևի լուսով ճրքան հիանալի էին այդ երեք գոյները, որոնք մրցում էին միմեանց հետ. կապոյտը, կարծես, ասում էր, թէ ինքն է ամենից բարձրը, ամենից գեղեցիկը. կանաչը որպէս թէ հաստատում էր, թէ կապոյտը առանց իրան գեղեցիկ չէ. իսկ համեստ գեղինը այնքան բարձր չէր գնում. նա շատ բաւական էր, որ իւր օգնութեամբ կանաչը աւելի էլ գեղեցկանում է, իսկ կապոյտը առանց ժպիտի չի նայում իրան։ Ասլանը գիտէր, որ ամեն մի գոյն այսպէս էր խօսում, բայց ոչ ոքի իւր մտքում բացարձակ առաւելութիւն չէր տալիս. նա գիտէր, որ ամենքն էլ գեղեցիկ են՝

թէ կապոյտ երկինքը, թէ կանանչ խոտը և թէ նրա մէջ յիռուած գեղին խոշոր ծաղիկը։ Եւ այդպէս վճռուեց յետոյ՝ նա նայում էր իւր փոքրիկ դառներին, տեսնում էր, որ նրանք էլ նոյնպէս գեղեցիկ են, ինչպէս միւսները։ Իսկ մի թէ պակաս գեղեցիկ էր այն սպիտակ ամպի կտորը, որ դանդաղ լողում էր կապոյտ կամարի տակ. ինչպէս քամու խաքալիք դառած մի փետուր, այն ամպիկը կըտրում էր իւր խոտորուն ճանապարհը երբեմն մաս-մաս կտրատուելով, երբեմն ձգձգուելով և զանազան ձևեր ընդունելով։ Մէկ էլ տեսար, որտեղից որ է, մի թռչուն՝ թեւերը տարածած, սլանում է դէպի վեր, դէպի այն աներկիւղ նաւորդը, և երբ նայողի աչքի առաջ մի կէտի մեծութիւն է ստանում, սկսում է ճախրել։ Իսկ այստեղ, ցածրում, այս բարձր խոտերի, այս փոքրիկ թռմբերի վրայ թրթռում, խայտում են քանի-քանի տեսակ թիթեռիկներ և կտրում են օդը զանազան ուղղութիւնով։ Ճրքան անհանգիստ են նրանք, ճրքան եռանդոտ...

Այդ օրը, երբ մեր փոքրիկ հովիւը՝ իւր մօր գերեզմանից կշտացած, եկել-նստել էր իւր սովորական տեղը, հին խաչ-քարի մօտ, արևը աւելի ևս քաղցրաժպիտ էր, օդը աւելի մաքուր, հանդարտ։ Երկնքի մի ծայրում, բարձր սարի գլխին, անշարժացել էր մի ամպ։ Դա սովորական թեթեւ ամպերից չէր, այլ գորշ էր և սևագոյն. նա հետզհետէ լայնանում էր։

Ասլանի մօտ նստած էր նոյն կարմրախայտ դանդաղ հեր գառը, որ առաւօտեան արածում էր նրա քրոջ գերեզմանի մօտ։ Դա մի շատ սիրուն գառնուկ էր, սպիտակ ճակատով և սպիտակ ոտիկներով։ Մեծ աչքերին երկար նայելիս՝ Ասլանը հաւատում էր, որ նա էլ իւր հետ մտածում է մի բանի մասին, ուղում է իւր հետ խօսել։ Ասլանը նրան ամենից շատ էր սիրում, միշտ փայփայում

էր նրա փոքրիկ գլուխը. ամեն մի աղբիւրի և դետի մօտ լուանում էր նրա ոտները. իսկ գիշերները պահում էր իւր մօտ, քնում էր նրա գլուխը գրկած: Այդ վառ սիրոյ պատճառն այն էր, որ գառնուկի աչքերը իւր քոյր նազլուի աչքերի նման էին: Նոյն խոնարհութիւնը, նոյն անմեղ հայեացքը, նոյն սիրունութիւնը կար և նազլուի աչքերի մէջ:

Արեգակն այնքան բարձրացաւ, որ խաչ-քարի վրայ տարածուած ճիւղերի շուաքը կարճացաւ: Կէսօր էր: Ասլանը հանեց իւր հացը, սկսեց ճաշել: Այդ աղքատիկ ճաշից բաժին էր տալիս և իւր սիրելի գառնուկին. իսկ երբեմն համբուրում էր նրա փոքրիկ գունչը:

3

Կէսօրն անցաւ:

Սարի գլխին երկար ժամանակ անշարժացած ամպը լայնանալով՝ հետզհետէ սկսեց բռնել երկնքի արևմտեան մասը. նրա հսկայական շուաքը ընկել էր ամենի սարերի և դաշտերի վրայ: Ասլանը, իւր ճաշը վերջացնելով, իջաւ բլրի ստորոտը՝ աղբիւրից ջուր խմելու համար: Հակառակ սովորութեան՝ գանգրահեր գառը չգնաց նրա ետեւից, այլ մի կողքի վրայ ընկած մնաց և, իւր անմեղ աչքերը դէս ու դէն ման ածելով, հանդարտ որոնում էր: Միւս գառներն էլ, գանազան տեղեր նստոտած, հանգստանում էին:

Դեռ Ասլանը չէր հասել աղբիւրին, երբ հեռուից մի թոյլ դղրդիւնի ձայն լսուեցաւ: Հուստով տեսանելի եղաւ նաև կայծակի թոյլ լոյսը:

Սկսում էր մայսուայ փոթորիկը:

Ասլանը շտապեց դէպի աղբիւրը, որ շուտով էլի յետ գառնայ իւր գառների մօտ, բայց անձրևը նրանից շատ էր շտապում:

Փչեց մի հանդարտ, բայց ցուրտ քամի: Դաշտային ծիծեռնակները բոլորովին գետնի վրայով էին թռչում: Դիմացի սարը ծածկուեց մի բարակ մառախուղով, որ արագ-արագ ցած իջնելով, տարածուեց ամեն կողմը: Երկինքը բոլորովին սևացաւ. ամպըսպը աւելի և աւելի մօտենում էր. կայծակի կռմանները աւելի երկար էին և պայծառ: Բայց այդ իսկ ըոպէին երկնքի արևելեան մասը բոլորովին պարզ էր, և նոյնպէս դեղեցիկ ժպտում էր, ինչպէս առաւօտը: Այդ բանը խաբեց Ասլանին: Նա չըշտապեց վեր ելնել իւր գառների մօտ, այլ հանդարտ քայլեց դառնիվայրով: Բայց յանկարծ անձրևի խոշոր կաթիլներն սկսեցին մինը միւսի ետեւից սաստիկ արագութեամբ զարկել ծառերի տերևներին: Ապա մի ըոպէ բոլորովին դադարեց անձրևը, մինչև իսկ ամպերի մէջ երևեցաւ մի փայլուն շերտ. կարծես շուտով այդտեղից պիտի նայէր արեգակը:

Ասլանը կանգ առաւ, դէմքը դարձրեց դէպի արևմուտք. բարակ մառախուղը արդէն հասել էր բլրի ստորոտներին: Միևնոյն ժամանակ հեռուից աւելի և աւելի պարզ էր լսում անձրևի աղմուկը: Մի ըոպէ չանցած՝ Ասլանի գլխի վրայ սկսեցին փայլել ահռելի կայծակներ: Օգը աւելի և աւելի թանձրանում էր. դժուարանում էր շնչառութիւնը. քրտինքը առատօրէն դուրս էր տուել Ասլանի դէմքի վրայ: Որոտոցները, մինը միւսից մեծադողդ, սկսեցին այնպէս յաճախ կրկնուել, որ այլևս անկարելի էր իմանալ, թէ երբ էր մէկը վերջանում և երբ միւսն սկսւում: Հանժալից ամպերը կուտակուել էին «Եղցուն-թալայ» բլրի վրայ: Մառախուղի բարակ քողը պատեց ծմակն ու արօտատեղին. ամենայնօրէն անձրև սկսեց շրջալսել:

Ասլանը վազեց, մի հաստաբուն ծառի տակ կուչ

եկաւ: Փոքրիկ որբին շատ էին վախեցնում երկնքի կրակն ու գորգոռոցը: Օդը ցրտել էր: Մի ըոպէում գոյացան փոքրիկ վտակներ, որոնք աղմուկով վազում էին դէպի ձորից անցնող գետակը:

Քառորդ ժամից յետոյ անձրևը մեղմացաւ, բայց կայծակն ու ամպրոպը նոյն աներևակայելի արագութեամբ յաջորդում էին միմեանց: Ասլանը բարձրացրեց գլուխը, ուզեց վեր կենալ. նա յանկարծ յիշեց գառներին և նրա սիրտը լցունեց մի դառն տխրութեամբ: Բայց դեռ չէր կարողացել ոտքի կանգնել, երբ մի սոսկալի ճայթիւն շլացրեց նրան, վայր գցեց: Դա կայծակն էր, որ ցածրանալով դէպի երկիրը, զարկեց խաչքարի վրայ կանգնած ծառերին: Բարձրացաւ մի թեթեւ ծուխ և ծառի մի կէսը, ասես թէ սուր կացնի հարուածով, շառաշմամբ կախ ընկաւ: Այդտեղից մօտ էր այն փոքրիկ ծառախումբը, որի տակն էին փախել գանգրահներ գառն ու չորս ուրիշ գառներ: Հարուածի ձայնից փոքրիկները գժուածի պէս դէս ու դէն փախան:

4

Պայծառ արևը ծագեց մեծ սևաթույր ամպի յետևից: Եղցուն-թալան զարդարուեցաւ բիւրաւոր գոյնզգոյն գոհարներով: Այդ գոհարները կազմուել էին ջրի կաթիլներից, որ կախուել էին ամեն մի տերևից, ամեն մի խոտից: Մրսացնող հողմիկը կարծես թէ չէր եղել ամենևին. նրա տեղ օդի մէջ տիրեց մի սքանչելի դովուլթիւն: Ամեն ինչ կեանք առաւ. ծմակի միջից լսելի եղան մենաւոր թռչնակի դայլայիկները, որոնցով, կարծես, փառաբանւում էր արեգակի կրկին երևալը:

Ասլանը քիչ-քիչ սթափուելով, գլուխը բարձրացրեց, նայեց չորս կողմը: Ո՛րքան սիրուն, գեղեցիկ էր աշխարհը:

Երկիրը դարձեալ կապոյտ, արեգակը նոյնպէս գեղաժպտաւ: Մի կտոր ամպ էր մնացել արևելքում և այդ կտորի վրայ կարմարաձև ոլորուել էր գեղեցիկ ծիածանը: Ղարաբաղի խրոխտ լեռները, ինչպէս և միշտ, կարծես ձգտում էին իրանց զալարագեղ լանջերով հասնել-դիպչել երկնքի կամարին: Մի կէս ժամ տևեց այդ փոթորիկն ու անձրևը և այդքան կարճ միջոցում ինչներ չարաւ մայիսը: Այո՛, նա մի խաղ էր խաղացել, և այժմ դադարել էր խաղալուց. այժմ դարձեալ մայիսը նոյն մայիսն էր:

Մեր փոքրիկ հովիւը վեր կացաւ տեղից և վազեց դէպի խաչքարը: Նրա հայեացքը մի ըոպէում երևան հանեց գանգրահներ գառնուկի և չորս ուրիշների բացակայութիւնը: Մնացածները գուրս էին թափուել ծառերի տակից և զարմացած դէս ու դէն էին նայում:

Ասլանը աճապարեց գտնել կորածներին. մտաւ անտառ, դէս ու դէն վազեց, ձայներ արձակեց... բայց ոչինչ չտեսաւ: Նա արդէն յուսահատուել էր. արտասուքները խեղդում էին խեղճ որբին: «Ա՛խ, Աստուած, ո՞րտեղ են», գոչում էր նա հառաչելով և թուփերի տակերը խուզարկելով:

Նա էլի յետ դարձաւ խաչքարի մօտ. այլևս չգիտէր ինչ անելը: Եւ մինչդեռ մի յամառ անշարժութեամբ դիտում էր իւր ոտների տակի գետինը, յանկարծ նշմարեց գառների նոր հետքեր, որոնք մնացել էին մի անտառային նեղ կածանի սևահողի վրայ: Նա սոսկաց և դողաց: Այժմ միայն յիշեց, որ խաչքարը հարաւային կողմից շատ մօտիկ է սեպացած քարաժայռին. յիշեց և վազեց նեղ կածանով:

Չորակի գետակը մեծացել-ուռել էր և ահեղ ձայներ էր հանում, իւր պղտոր ջրերը նեղլիկ կողքերին զարկելով: Որքան և բարձր էր կոչում գետակը, բայց և այնպէս չկարողացաւ խլացնել մի սուր յուսահատական ճիչ,

որ արձակեց Ասլանը, երբ հասաւ ժայռի ծայրին, Այն տեղը, ուր նա կանգնած էր, ներկայեացնում էր ժայռի վերին աստիճանը. դրանից քիչ ցած, քարի մի մեծ երկար կտոր, դուրս ցցուելով ժայռի ընդհանուր, պարբս-պանման կազմուածքից, իւր տափակ խոտաւէտ մէջքով ներկայացնում էր երկրորդ աստիճանը: Հէնց այդ խոտա-ւէտ մէջքի վրայ Ասլանը տեսաւ երկու ստտկած դառը: Երկար չմտածելով, նա սկսաւ ցած իջնել դժուարին խո-ռոչների միջով, ձեռները արիննաթաթախ, տանջուած հասաւ այդտեղ:

Դանդահեւ գառնուկը ձգուած էր կողքի վրայ, վի-զը երկարացրած, փոքրիկ ականջները կախ դցած: Աս-լանը նայեց աչքերին. այլեւ այն աշխոյժ, սիրուն աչ-քերը չէին, որ այնպիսի ուշադրութեամբ նայում էին իրան: Այժմ այդ աչքերն անկենդան էին, սպիտակուցի վրայ շուռ եկած, կարմրած: Բերանը արիննոտ էր, փոքրիկ լեզուն ատամների մէջ սեղմուած, ուռած: Խեղճ երեսան ալեւ չիմացաւ, թէ ինչ անի. զրկեց գառնուկի գլուխը և, համբուրելով, սկսեց դառնապէս լալ: Երբեմն էլ «քոյ-րիկ» էր կանչում. կարծես այդտեղ նազլուն էր ընկած: Գանչում էր և բաց անում մեռած աչքերը, յուսահատ նայ-ում նրանց:

Այսպէս Ասլանը երկար մնաց, մինչև որ ժայռի գա-զաթին երեաց մի մարդ: Դա գառների տէրն էր, Հայրա-պետը, որ որոնում էր ամեն տեղ իւր կորած հօտը: Նա ձայն տուեց, իմացաւ ինչ է պատահել և հրամայեց Աս-լանին վեր ելնել:

Արեգակը մայր էր մտնում, երբ Ասլանը հազիւ հազ քայլելով, դողալով ու լալով քշում էր իւր գառները: Նրա ետեից դնում էր Հայրապետը, անտանիկ հայհոյեանքներ թափելով խեղճ որրի գլխին, որ դեռ լաւ ծեծ էլ էր կներել:

5

Հասաւ գիշերը, հանդարտ, տաք ճիշդ մայիսուայ գիշեր: Դ... գիւղի ծուռ ու մուռ փողոցներում թափա-ռում էր մի փոքրիկ տղայ: Երկար գէս ու դէն շուռ գա-լուց յետոյ՝ նա մօտեցաւ մի հին մարագի, որ գիւղի ծայրումն էր և նստեց դռան մօտ: Երկար նայում էր նա երկնքին, և նրան թւում էր, թէ երկնքն էլ իւր ան-համար աչքերով, իւր բոլոր աստղերով իրան էր նայում, միայն իրան: Երեսային չէր գրաւում գորտերի գիշերայ-ին երգեցողութիւնը, չէր վախեցնում բուռի միանման, ձանձրալի վայունը, որ լսում էր հեռու ու հեռու ծմակի խորքից: Նրան գրաւել էր աստղալից երկնքը. նա չէր կշտանում նայելուց. նա, կարծես, խօսում էր երկնքի հետ և երկնքը ուշադրութեամբ ականջ էր դնում նրան: Դա-Ասլանն էր: Նրա տէրը արտաքսել էր նրան այն պատճա-ռով, որ գառները տարել էր Եղցուն-թալան, խաչ-քարի մօտ, և հինգ գառն էր կոտորել...

38. ՏԱՊԱՆԱԳԻՐ ՄԱՆԿԱՆ

Հազար երանի քեզ, մանուկ անբիծ,
Որ շուտ հեռացար դու այս աշխարհից,
Ուր վաղուց ի վեր ունի բնակութիւն
Անմեղութեան հետ մօլի չարութիւն:
Բայց այն ո՞վ գիտէ, քեզ ինչ էր սպասում
Փրշոտ, տատասկոտ այս մեր աշխարհում.
Միթէ յաւիտեան պիտի մընայիր,
Հանդիստ զրրկի մէջ քո մօր սիրալիր,
Կամ թէ յաւիտեան քեզ պիտի ժրպտար
Դարնան վարդի հետ այս օտար աշխարհ:

39. ԱՐԱԳԱԾՈՏՆԻ ՋՐՎԷԺԸ

Քրդերի վրանները վայր էին թողած հինաւուրց Արագած լեռան թմբանը, 2 ըրչըռ կոշուած ջրվէժի հորի գլխին:

Փոքրիկ գետակը, որ ուռգում է ոչ միայն մերձակայ Ղաչափար գիւղի, այլև Աբարանու դաշտի միջանի գիւղերի հողեր, նաև կումաններ տալով, ձորակներ ճղելով, դաշտերով սլանալով, պահպանում է Արագածի արեւելահարաւային ստորոտի մարդաբնակութիւնը, այդ փոքրիկ գետակն, ասում եմ, իւր յիշեալ ջրվէժով մի գեղահրաշ տեսարան է ներկայացնում:

Մօտ երեք հարիւր ոտնաչափ բարձրութիւնից, քաւափի սրածայր և խորդուբորդ վերջաւորութիւններից գէպի անդունդը, էլ ջուր չես տեսնում. մի ծուխ կամ գոլորշի բռնած ունի ձորակը և այդ մի կտոր տեղից չէ հեռանում: Այդ ծուխը, այդ ամպը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ գետակի ջուրը, որ սաստկութեամբ գահավիժուելով բարձրիցը, ցնդում է օդի մէջ և մանր հիւլէներով փոշիանում՝ նորից մեղմօրէն ցած իջնելու, ջուր դառնալու և գետակի փոխուելու համար. հազարերանգ են այդ ջրային հիւլէները, աչքը չի կշտանալ բնութեան այդ խաղին նայելով. արեգակի ճառագայթները ներս են թափանցում ջրի փոշիացած ամենամանր մասնիկների մէջ և ամեն մի աննշան կտորին մի նոր գոյն են տալիս, գոյն՝ որ դեռ մարդուս հանճարն անկարող է նմանը գտնել կամ անունը տալ: Ես չգիտեմ օրը քանի-քանի այցելուներ և տուրիստներ կրգային այդ բանաստեղծական վայրն ուխտ անելու, քանի արկածախնդիր նկարիչների վրձիններ կրգործէին, գոնէ մի մասն իւր բնական գոյնով և գեղեցկութիւնով

թղթի կամ պաստառի վրայ առնելու և նրանով գեղաբուստասէր միլիօնատէրերից իրանց կեանքի ապահովութիւնը միանգամից դուրս կորզելու, բայց կրտկարանային, բայց չէին գտնիլ գործնական կեանքի մէջ այն աչք շլացնող գոյները:

40. ՋՐՎԷժ ԵՒ ԱՌՈՒՆԿ

Լեռան տակէն մի աղբիւրիկ կը վազէր.

Բայց ջուրն այնքան նուազ էր,

Որ անցնող-դարձողի աչքին հազիւ կ'երևար.

Միայն թէ շատ անուանի էր նրա ջուրն առողջարար:

Աղբիւրի մօտի բարձր ժայռերէն

Փրփրած կատաղի մի ջրվէժ կ'իջնէր.

Սա հրալարտ-հրալարտ գոռամբ ահագին

Ասաւ առուակին.

«Տես՝ ինչ կ'ասեմ քեզ.

Դու խեղճ ջրիկ ես,

Ուրեմն ինչո՞ւ այդքան

Քեզ հիւրեր կրդան.

Ինձի թէ գան, իրաւցընէ, զարմանք չէ.

Չիանալի տեսք մի ունիմ աննրման.

Ասա՛, անսեմ, քո յատկութիւնըդ ինչ է՝

Ինչի՞ մարդիկ միշտ գունդադունդ քեզ կրդան»:

Առուակն ասաւ խրպնելով,

Յեզիկ ու քաղցրը ձայնով.

«Դիտես ինչու՝

Բըժշկուելու»:

41. Վ Ա Ր Ա Գ

Դեղեցիկ պայծառ առաւօտ էր, երբ ես և Ասլանը, ձի նստած, դուրս եկանք Այգեստանի ծառադարձ փողոցներէց և ուղևորուեցանք դէպի վանքը։ Մեր առջևն էր Վարազայ սարը իւր սքանչելի տեսարաններով։ Արևը դեռ նոր էր սկսել ծագել։ Նա կամաց-կամաց վեր էր համբառնում Վարազայ լեռնազագաթի ճիշդ այն ամենաբարձր կէտից, որ կոչւում է Գալիլիա։ Նս առաջին անգամն էի տեսնում արևի մի այնպիսի հրաշալի ծագում։ Ինձ այնպէս էր թւում, որ տուրնջեան լուսատուն գիշերը հանգստացել էր Գալիլիայի գագաթի վրայ, միևնոյն նուիրական այրերի մէջ, որտեղ մի ժամանակ պատսպարուած էր Հռիփսիմէն իւր ընկերուհիների հետ, իսկ այժմ լուսաճաճանշ պայծառութեամբ դուրս էր գալիս իւր հանգըստարանից՝ լուսաւորելու Հայոց աշխարհը։ Նոյն այրերի մէջ ճգնում էր երանելի կոյսը, նոյն այրերից դուրս եկաւ նա և որպէս մի պայծառ լոյս, ուղևորուեցաւ դէպի Արարատ՝ կատարելու այն մեծ բարոյական պատերազմը հեթանոս թագաւորի և հեթանոսական խաւարի հետ, որի արդիւնքն եղաւ քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստանում։ Նոյն այրերի մէջ թագցրեց նա կենսատու փայտի Ս. Նշանը, որ ամփոփուած էր մի փոքրիկ խաչի մէջ և որ նրա կրծքի ու պարանոցի Աստուածային զարդն էր կադմում։ Ամբողջ չորս դար հրաշալի Սուրբ-Նշանը մնաց այնտեղ անյայտութեան մէջ, մինչև Թօղիկ ճգնաւորի մշտական աղօթքով յայտնուեցաւ նա և արեղակի լուսափայլ պայծառութեամբ, Վարազայ լեռնազագաթի բարձրութիւնից թռչելով, իջաւ նրա լանջերի վրայ և, որպէս մի ժամանակ զարդարում էր Հռիփսիմէի կուրծքը, այնուհե-

տե դարձաւ Վարազայ լեռան կրծքի երկնային զարդը։ Միևնոյն տեղում հիմնուեցան տաճարներ, որ Սուրբ-Նշանի անունով կոչուեցան Սուրբ-Խաչ։ Այդ տաճարներն էին, որ բոլորը միասին ներկայացնում էին Վարազայ վանքը, ուր այդ առաւօտը ես և Ասլանը գնում էինք։

Արևը բարձրացաւ։ Նրա ճարագայթները հրեղէն շառաւիղների նման տարածուեցան Վանայ շրջակայքը, տարածուեցան ծովակի մանիշակագոյն մակերևոյթի վրայ և լուսաւորեցին առաւօտեան մոայլի մէջ ծածկուած հեռաւոր լեռները։ Ինձ տիրում էր խորին հոգեզմայլութիւն։ Արևի ծագումը զարթեցնում էր իմ սրտում այդ նուիրական վայրերի և այդ սրբազան լեռների վաղեմի յիշատակները։ Կարծես դարերը յետ-յետ էին գնում և հին աւանդութիւնը կենդանանում էր, կերպարանք էր ստանում իմ աչքի առջև։ Կարծես կրկին երևում էր ինձ Թօղիկ ճգնաւորի սքանչելի տեսիլքը—կենսատու Ս. Նշանը թռչելով ցած է իջնում Վարազայ լեռնազագաթի բարձրութիւնից և նորանից ցոլանում են տասներկու լուսեղէն սիւներ, որոնք հանգստանում են տասներկու տեղերի վրայ։ Հրեղէն սիւները այնքան ժամանակ մնում են այնպէս կանգնած, մինչև երկրի իշխանները և ժողովուրդը տեսնում են նրանց։ Յետոյ բարեպաշտ ժողովուրդը, միացած իւր իշխանների հետ, կառուցանում են տասներկու տաճարներ միևնոյն տեղերի վրայ, ուր իջել էին լուսեղէն սիւները։ Նրանցից երկուսը իջել էին այն տեղերում, ուր շինուեցան սուրբ Գրիգորի և Կարմրաւոր վանքերը, երեքը իջել էին վերին Վարազում և կոչւում էին Գալիլիա. իսկ եօթը ներքին Վարազում։ Այդ եօթն տաճարներից բաղկացած եկեղեցիների խումբը—որոնց իւրաքանչիւրը առանձին-առանձին անուններ ունին—բոլորը միասին, սարի անունով, կոչւում են Վարազայ վանք։

Այն օրից, երբ յայտնուեցաւ Ս. Նշանը, Հայոց եկեղեցին նորա համար տօն սահմանեց, որ կատարուամ է մինչև մեր օրերը: Այն օրից, որ յայտնուեցաւ Ս. Նշանը, Վարազը դարձաւ Հայոց լեռների Ս. Սիօնը: Նրա դագաթը, նրա կուրծքը, նրա ստորոտները ծածկուեցան վանքերով և կրօնաւորների բազմութիւնը լցրեց այդ վանքերը: Երկար տարիներ յիշեալ Ս. Նշանը պահուում էր Վարազայ վանքում և ամեն կողմից ուխտաւորների բազմութիւնը դիմում էր այդտեղ երկրապագութեան համար: Երկրի թէ հարուստը, թէ աղքատը թափում էր այնտեղ իւր արծաթն ու ոսկին, նուիրում էր իր կայքն ու կալուածները Ս. Նշանի սպասաւորներին, որպէսզի Վասպուրականի այդ հռչակաւոր սրբավայրը միշտ շէն ու պայծառ մնայ: Արեղաններն այնտեղ վայելում էին ժողովրդի բարեպաշտութեան պտուղները և աղօթում էին աշխարհի համար:

Գագիկ Արծրունին ծախսեց իւր գանձերից անագին գումար և շինել տուեց յիշեալ Ս. Նշանի համար մի ոսկեայ տուփ և պահարան: Իսկ Աշոտ արքայորդին ծախսեց երեսուն հազար ոսկի և զարդարեց նրա պահարանը մարգարիտներով և թանկագին քարերով: Երբ Արծրունիների վերջին թագաւոր Սենեքերիմը, իւր ամբողջ պետութիւնը տալով Յունաց կայսրին, տեղափոխուեցաւ Սերաստիա, նա իւր թագաւորութիւնից յօժարուեցաւ զրկուել, բայց Ս. Նշանը տարաւ իւր հետ: Իսկ յետոյ դժբախտ թագաւորի մարմնի հետ կրկին փոխադրուեցաւ Վարազ: Այնուհետև այդ թանկագին սրբութիւնը դարձաւ զանազան բռնակալների ազահութեան առարկայ: 1651 թուին, Խոշարեղդին տիրող քուրդ Սուլէյման-բէգը, Չօբար կոչուած աւագակապետի առաջնորդութեամբ, եկաւ, կողոպտեց Վարազայ վանքի հարստութիւնները և Ս. Նշանը

զերի տարաւ իւր բերդը: Բարեպաշտ ժողովրդի առատաձեռնութեան դարևոր արդիւնքները մի քանի օրուայ մէջ ոչնչացան: Չորս տարի Ս. Նշանը մնաց գերութեան մէջ: Իսկ Վանայ հասարակութիւնը այդ չորս տարուայ ընթացքում սուգ էր կատարում: Քանիցս անգամ պատգամաւորներ ուղարկուեցան, մինչև, վերջապէս, կարողացան գերութիւնից ազատել իրանց աշխարհի սրբութիւնը...

42. ԱՌ ՎԱՆԱՀԱՅՐՆ ՎԱՐԱԳՈՅ*)

Թող բարձրացընեն ճոխնչ, աղաղակ
Թութակ, կաշաղակ,
Միակ վայելուչ, միակ սրտառուչ
Երգիչն է սոխակ:
Թող վայեն բուեր, ազուներ անթիւ,
Հազար հաւ ու ճիւ,
Ամենից մեծը, ամենից բարձրը
Է ազատն արծիւ:
Թող տան, ում կ'ուզեն, մանեակ, մատանիք,
Նըշաններ, դափնիք,
Միակ արժանին, միակ սիրելին
Կըմնայ Հայրիկ:

43. ԶՐԱԲԵՐԴ

Ա. Մռայլ է: Առաջևից օձի նման ոլորում է մի հազիւ նշմարուող շաւիղ, որ տանում է անտառապատ լեռների

*) Խրիմեան Հայրիկ:

կողքերով. իսկ վերեւից տարածւում է հսկայական ծառերի կանաչազարդ կամարը: Արեգակի ճառագայթները չեն անցնում այդ կամարի սաղարթախիտ հիւսուածքից. ճիւղերը, ոստերը, տերեւները սիրալիւր կերպով զրկել են միմեանց:

Տեղ-տեղ կանաչազարդ կամարը տատանւում է և ճիւղերի ճեղքերից տեսնւում է կապտագոյն երկնքի մի փոքրիկ մասը միայն: Այդ ճեղքերից ոսկեայ ժապաւէտների նման ներս են ցոլանում արեգակի բարակ շողքերը և անտառի մէջ տիրող մռայլը փոքր ինչ պարզւում, լուսաւորւում է:

Օդը խեղդում է: Վերեւից յուլիսեան արեգակը կրակ է թափում: Բայց այդ կրակը, այդ տապը, այդ բոցը չէ թափանցում մինչև անտառի խորքը: Ոստերի, տերեւների խիտ հիւսուածքը ընդդիմադրում է նրանց: Ձորերի խոնաւ գովութիւնը, մեղմացած վերեւից ներգործող ջերմութեամբ, խիստ ախորժ հրապուրանքով շփւում է ուղեւորի երեսին և նա լի ախորժակով շնչում է եղենիներից բուրոյ բալասանը:

Չաւիղը նեղ է: Նա անթիւ ելեւջներ ունի: Երբեմն բարձրանում է գազաթների վրայ, երբեմն իջնում է մթին ձորերի և նեղ փասլարների մէջ: Մայլակի անիւները աշխարհի սկզբից մուտք չեն գործել այդ կուսական անտառների մէջ: Մարդը միշտ սարսափել է իւր համար ճանապարհ հարթելու: Լեռնային դահալէթները սոսկալի են: Ուղեւորի ձին անգամ չէ յանգչում ոտք կոխել նրանց վրայ. մի սխալ քայլ, մի թեթև սայթաքում, և ահա նա կրկնորուի դէպի անդունդը:

Ստիպուած ես գնալ ոտով: Քո առաջնորդը, այդ ահարկու ապառաժների, այդ մթին ծմակների հարազատ որդին, կըտանէ քեզ: Նրան ծանօթ են բոլոր անցքերը,

բոլոր շաւիղները, որտեղ միայն վայրենի այծերը համարձակւում են ոտք կոխել:

Բ. Տիրում է լուռութիւն: Անտառի մէջ մի տերև անգամ չէ շարժւում: Միջօրէի տօթը բոլոր արարածներին հալածել է դէպի ծմակների խորքը, դէպի քարանձաւների մթթութիւնը: Թռչուններ անգամ չեն երևում: Ամեն ինչ նիրհում է, ամեն ինչ հանգստանում է խորին, խաղաղական բերկրութեան մէջ:

Ինչ որ մի բան խշխշում է. կարծես, ուղեւորի ականջներին դիպում է թփերի մեղմ սօսափիւնը: Նայում ես քո շուրջը. եւ ահա բեղմնաւոր շլորենու ճիւղերից քարշ է ընկած մի էակ: Ծառերի խտութիւնը թոյլ չէ տալիս պարզ նշմարել նրան: Երևում է մի կարմիր շապիկ միայն, որ իջել է մինչև մերկ սրունքները: Հետաքրքրութիւնդ վառւում է: Նայում ես, նայում ես, այժմ նկատւում են կնոջ ծամերի երկայն հիւսեր, որ ծածանւում են ճիւղերի հետ: Այդ ինչ է, որտեղից յայտնուեցաւ այդ անտառային ֆէան: Ի՞նչ գործ ունի նա այդ վայրենի ամայութեան մէջ, ուր զաղաններն անգամ սարսափում են երկիւղից:

Դա մի շինական հայ աղջիկ է, որ հեռաւոր գիւղից եկել է անտառային պտուղներ քաղելու: Նա քաղում է կարմիր, հասունացած շլորները և խնամքով լցնում է զամբիւղի մէջ, որ քարշ է ընկած նրա թեւից: Նա մենակ է: Փոքր ինչ հեռու, գլուխը առջևի թաթերի վրայ դրած, պառկել է նրա մտերիմ ընկերը՝ մի ահագին շուն: Փորձիր մօտենալ մենաւոր աղջկան, այդ զազանք կը պատառուտէ քեզ:

Աղջիկը յետ նայեց: Ուղեւորը կասկածաւոր երեւցաւ նրան: Զարմանալի արագութեամբ ցած ցատկեց նա շլորենուց և մի ականթարթում անյայտացաւ անտառի մթութեան:

Թեան մէջ: Այլևս ինքը սատանան չէ կարող գտնել նրան: Նա չի վախենալ. նա երկիւղ չունի. նա ամեն տեղ կը գնայ: Նա ծնունդ է և սնունդ այն մամռապատ ծառերի հետ. նրա օրօրոցը եղել են այն վայրենի ապառաժները:

Մի քանի քայլ ևս, և ուղևորը նկատում է այդ անտառային կոյսերի երկրորդը, երրորդը... Դրանք չեն փախչում. դրանք ճանաչեցին, որ դու նոյնպէս հայ ես, որպէս իրանք: Նայում են քեզ վրայ և խորամանկ հեզնութեամբ ժպտում են: Ի՞նչու, ի՞նչն է շարժում այդ միամիտ շինական աղջիկների ծիծաղը:

Նրանք նկատեցին քո դողդողուն քայլերը. նրանք տեսան, թէ ինչպէս դու երկչոտ կերպով մագլցում ես ժայռերից և կրիայի նման առաջ ես սողում: Այդ բաւական է, որ հրաւիրէ երիտասարդի վրայ լեռնային աղջկայ ծիծաղը: Կարծես մարդ լսում է նրանց ուրախ հանաքները. «Ա՛յ փափկամորթ, սովորել ես կառքերի վրայ թեք ընկնել, կամ թաւշապատ դիւանների վրայ ծուլանալ. դէ, փորձիր մեր սարերի վրայ ման գալ, այն ժամանակ կ'անենք, որ դու էլ տղամարդ ես»...

Ուղևորը թողնում է բնութեան այդ հարազատ դաւաճներին և, իրաւ, կրիայի նման սկսում է առաջ շարժուիլ:

— Զուտով, շտապեցնում է քեզ առաջնորդը. եթէ այսպէս գնալու լինինք, մինչև արևի մտնելը տեղ չենք հասնիլ:

Առաջնորդի ծաղրածութեանը ևս առարկայ չզառնալու համար, ուղևորը ստիպուած է փոքր ինչ թեթեւ շարժուիլ: Յոգնածութիւնը վերջապէս բոլորովին անտանելի է դառնում: Առաջնորդը նկատում է այդ և մի առանձին քաղաքավարութեամբ միջոց է տալիս հանգստանալու:

— Ծխեցէք, պարոն:

Նստում ես ծառերի հովանաւոր ստուերի ներքոյ, սկսում ես ծխել: Քրտինքը հեղեղի նման թափւում է քո ճակատից: Ամեն ինչ թաց է՝ շապիկ, ժիլէտ և ամառային ժօկէտ: Անկարելի է այդ դրութեան մէջ երկար նստել: Հագուստը կորցնում է իւր ջերմութիւնը և մըսողութիւնն անխուսափելի է դառնում: Պէտք է դարձեալ շարժում գործել, պէտք է առաջ գնալ...

Գ. Գնում ես, գնում ես, միևնոյն լուծեան, միևնոյն անշարժութեան միջով: Յանկարծ նիրհող անտառի խորհրդաւոր հանգստութիւնը աղմկւում է և, կարծես, լսում ես մի խուլ ստորերկրեայ որոտման ծանր դղրդոց: Որքան առաջ ես գնում, շրջապատող լեռները սկսում են հետը հետէ որոտալ:

Նայում ես դէպի երկինքը. տեսնում ես նոյն մանիշակագոյն կապուտակութիւնը իւր նուրբ ժպիտով, նոյն լուսաւոր արեգակը իւր պայծառ ճառագայթներով: Ամպի մի փոքրիկ պատառ անգամ չէ երևում:

Բայց ուրտեղից է լսւում այդ խուլ, սարսափեցնող որոտի ձայնը: Մտածում ես՝ անդունդի մէջ կատարւում է մի սոսկալի խռովութիւն, կատաղի տարրերը մարտնչում են միմեանց հետ: Ժայռերը, ապառաժները մոնչում են: Խաղաղ մթնոլորտը սկսում է երկիւղածութեամբ դողդողալ: Եւ ուղևորի վրայ տիրում է մի սրբազան սառսուռ. նա խոնարհում է, ծունր է իջնում բնութեան վեհութեան առջև...

— Դա Թարթար գետի ձայնն է լսւում, հանգստացնում է քեզ առաջնորդը:

— Զնւտ կը հասնենք:

— Այդ սարի միւս կողմումն է:

Անցնում ես սարը, անցնում ես սարի միւս կողմը:

Քո առջև բացուում է մթին անդունդ: Նայում ես, նայում ես անդունդի խորութեան մէջ, աչքերդ սևանում են, դու-խըդ պտրտւում է, ոչինչ չես տեսնում: Յետոյ երևում են քեզ ծառերի հաւասար կատարներ, որոնք կարծես մկրա-տով հարթած լինին: Այդ ծառերը աստիճանաբար ցած են իջնում, ցած են իջնում և լցնում են կանաչապատ ձորի ամբողջ խորութիւնը: Ուրիշ ոչինչ չէ երևում:

— Ահա Թարթարը, ցոյց է տալիս առաջնորդը, ձեռքը մեկնելով դէպի ձորի խորութիւնը:

Բայց Թարթարը չէ երևում: Նա կտրել, անցել է ժայ-ռերի ամբողջութիւնը. նա տաշիկ է միապաղաղ ապառաժ-ների զանգուածը, հազարաւոր քայլերով ցած է իջել դէ-պի երկրի սիրտը. նա դարերով դործել է այստեղ, մին-չև որ քարերի միջով բաց է արել իւր համար մի նեղ և ան-ձուկ ճանապարհ: Այդ ճանապարհի մէջ խեղդուած, ճըն-շուած, մի հսկայ վիշապի նման գալարւում է նա, պտոյտ-ներ է դործում, որոտում է, մոնչում է և կատաղի կեր-պով աղմուկ է բարձրացնում, զայրանում է, [թէ ինչո՞ւ չէ կարողանում աւելի լայնացնել իւր ուղին: Իսկ վիթխարի լեռները երկու կողմից աւելի և աւելի սեղմում են նրան, և նա, բարկացած, աւելի աղաղակ է բարձրացնում:

Թարթարը Հայոց մեծ գետերի ամենակրտսեր եղ-բայրն է: Նա փոքրիկ է, բայց ահաւելու է: Բնութիւնից վիճակուած է եղել նրան կատարել մի ամենագոյնարին գեր: Նա չէ վազում ընդարձակ, հարթ-հաւասար և լայ-նատարած դաշտերի միջով, որ Թորքան ցանկանայ, այն-քան լայնացնէ իւր ափերը և, խաղալով, խայտալով, ու-րախ հոսանքով շարունակէ իւր ընթացքը: Ճակատադիրը Թարթարին սեղմել է Ղարաբաղի լեռնային ձորերի մէջ. նա հազարաւոր տարիներով պիտի կռուէ անզոյ քարե-րի և անսիրտ ապառաժների հետ, — և այդ է, որ զայրա-

ցնում է նրան, այդ է, որի դէմ բողբոլում է նա իւր աղ-մկալի ձայնով:

Այդ ճնշուած, նեղուած դրութեան մէջ ես Թարթա-րը պահպանել է իւր վեհութիւնը: Բնութեան խստու-թիւնը չի կարողացել յուսահատեցնել նրան. նա միշտ կռուել է և շարունակում է կռուել իւր հոսանքին աղբիւք դնող խոշընդոտների դէմ:

Երբեմն լեռնային գաղաթից պոկւում է, ցած է գլոր-ւում մի ահագին քարաժայռ: Նա կտրում է գետի ճանա-պարհը: Ջրերի ընթացքը կանգ է առնում: Այդ միջոցին կատաղած Թարթարը ուռչում է, ուռչում և, հետզհետէ աճելով, հաւաքում է իւր ուժերը: Մի գնդի, գնդի ևս... և ահա ահագին քարաժայռը, որ կտրել էր նրա հոսանքի առաջը, յետ է մղւում, կատաղի ալիքները մի թեթև տա-շեղի նման տանում են նրան և, զարկելով ափերի ապա-ռաժներին, խորտակում են, փշրում են: Դետը դարձեալ ընդունում է իւր բնական հոսանքը:

— Դուք կամենում էիք տեսնել Ջրաբերդը, յիշեցնում է ինձ առաջնորդը. շատ հեռու չենք բերդից:

— Տարէք ինձ այնտեղ:

Դ. Ջրաբերդ... Այդ անունը լսելիս, իմ սիրտը բարա-խում է և՛ ուրախութիւնից, և՛ տրտմութիւնից: Ես պիտի տեսնէի այն բերդը, որ շատ անգամ պահել, պահպանել էր մեր հայրենին Պարսիկների, Թաթարների, Արաբների և կովկասեան լեռնաբնակների յարձակումներից:

Մենք պիտի իջնէինք Թարթարի ձորը: Բերդը տես-նելու համար պէտք էր անցնել գետը:

Բնութիւնը, լաւ հասկանալով այդ գետի անհաշտ բնաւորութիւնը, զիտենալով, որ նա այնքան չար է, որ չէ կարող համբերել արհեստական կամուրջների, գտել էր

մի հնարք՝ — երկու ժայռեր, երկու անագին սիւների նման, ամբարշտի հակառակ կողմերից մօտեցրել էր միմեանց: Նրանք այնքան մօտ են, որ մտածում ես, թէ կարող ես մէկ ժայռից թռչել միւսի վրայ: Այդ երկու ժայռերի վրայ դրած է մի շարժական կամուրջ, որի տակով անցնում է թարթարը: Ես անցայ կամուրջը: Այժմ գտնուում էի գետածորի յատակի վրայ: Չորեք կողմից բարձրանում են անտառապատ լեռներ: Նայում ես դէպի վեր, երկնքի մի նեղ շերտն ես միայն տեսնում: Նայում ես դէպի ցած և մտածում ես, որ անհատ գտնուում ես անդունդի շրթունքների մօտ, որ իւր անագին բերանը բաց արած, պատրաստուում է կլանել քեզ:

Այդ անդունդի, այդ սոսկալի խորութեան միջից, հրակայական շաքարի գլխի նման բարձրանում է մի մերկ, սեպաձև քարաժայռ: Նայում ես նրա վրայ և սքանչանում ես, թէ որքան խելացի է բնութիւնը, թէ որքան նախատեսել գիտէ նա շար մարդիկների շար բնաւորութիւնը, որ կանխապէս ստեղծագործել է մի այսպիսի հրաշք, որ մարդիկ կռիւների ժամանակ պատուարուին նրա վրայ, պաշտպանուին թշնամու բարբարոսութիւնների դէմ:

— Դա Ջրաբերդն է, ասում է առաջնորդը, ցոյց տալով վիթխարի քարաժայռը: Նրա լայնանիստ զազաթի վրայ գտնուում են բերդի աւերակները: Իսկ ներքեից նա սրածայր է երևում, մի անագին սեպի նման: Բայց ինչո՞ւ է կոչւում նա Ջրաբերդ:

Բերդը արժանի է այդ կոչմանը: Եւ իրաւ նա երեք կողմից պատած է ջրով: Մի կողմից որոտում է կատաղի թարթարը, միւս կողմից Թրդի գետը գալով կտրում է առաջինին և կազմում է մի սուր եռանկիւնի: Այդ եռանկիւնու միջից բարձրանում է սեպաձև քարաժայռը, և

նրա զազաթի վրայ է դրած Ջրաբերդը, որի ստորոտները ողողում են այդ երկու գետերով:

Բերդի գլխաւոր դռան հսկայ կամարներն են միայն մնացել: Այդ դռնից ներս մտնելով, մի օձապտոյտ ճանապարհ, ապառաժների կուրծքը քերելով, դէպի վեր է բարձրանում: Ճանապարհի հին սանդուխքներն այժմ ծածկուած են փլատակների բեկորների տակ: Այդ բեկորների միջից բուսել են, աճել են ծառեր, թփեր, որոնց ճիւղերից բռնելով, պէտք է կամաց-կամաց վեր բարձրանալ: Ձեռքից պոկուեցաւ ճիւղը, և դու մի քանի րոպէից յետոյ կը գտնուիս թարթարի որոտացող կոհակների մէջ, որ ներքեւում հոսում է:

Իմ առաջնորդը խորհուրդ չէր տալիս գնալ մինչև բերդի զազաթը, զգուշացնելով, թէ այնտեղ կարող էինք զազանների հանդիպել: Բայց ինչ էլ որ լինէր, ես վճռել էի տեսնել բոլոր աւերակները:

Մի քանի ամբողջ ժամեր անցան, որ քարերը, ծառերը, թփերը, մացառները բռնելով, մենք դէպի վեր էինք բարձրանում: Ամենադժուարինն այն էր, որ տեղտեղ այդ վայրենի բուսականութիւնն այնպէս խիտ հիւսուած էր մինը միւսի հետ, որ անկարելի էր անցնել: Իմ առաջնորդը խէնջալով կտրատում էր ճիւղերը և ինձ համար ճանապարհ էր բաց անում: Վերջը անկարելի եղաւ շարունակել. յոգնածութիւնը մի կողմից, սաստիկ ծարաւը միւս կողմից բոլորովին թուլացրին ինձ: Ես նստեցայ հանգստանալու: Իմ առաջնորդը շուտով դարման գտաւ իմ ծարաւը յագեցնելու համար. նա քաղեց հասունացած շորներ և տուեց ինձ ուտելու: Թթուաշ պտուղները բաւական զովացրին իմ սիրտը: Այդ շորները բուսել էին այն աւերակների միջից, որոնք մի ժամանակ շէն էին, որոնց մէջ մի ժամանակ մարդիկ էին բնակւում:

Վերջապէս մենք գտնուում էինք սեպածե ապառաժի գազաթի վրայ: Բերդի շինուածներից ամբողջ ոչինչ չէ մնացել. երևում են կիսակործան աշտարակներ, երևում են կիսաւեր պարիսպներ, երևում են զանազան սրահներ, սենեակներ, որոնց բոլորի ծածկերը ցած են թափուել: Այն հզօրները, որ մի ժամանակ այդ ամբուլթիւններից սարսափ էին տարածում թշնամու վրայ, այժմ չկան: Նրանց փոխարէն երկշոտ բուն թաղաւորում է աւերակների վրայ և կանչում է իւր շարագուշակ ձայնով:

Տեսնում էք այդ անցքը, ցոյց տուեց իմ առաջնորդը. պաշարման ժամանակ այստեղից ջուր էին բարձրացնում բերդի մէջ:

Այդ գաղտնի անցքը ցոյց էր տալիս, թէ որ աստիճան զարգացած էր հայ մարդու արհեստը, և որ աստիճան հմուտ էր նա ռազմագիտական հնարների մէջ: Բերդի բարձրութիւնից ծակել էին ապառաժը և բաց էին արել մի անցք, որ տանում էր մինչև բերդի ստորոտը, մինչև Թարթար գետի ափը: Այդ անցքը տունելի նմանութիւն ունէր, և բազմաթիւ քարէ սանդուխներով իջնում էր ցած: Սանդուխները փորուած էին բնական ապառաժի վրայ: Իմ առաջնորդը բացատրում էր, թէ որպէս այդ անցքի միջով ջուր էին գողանում գետից, և այդ պատճառով էլ անցքը կոչւում է ջրագող: Քարէ սանդուխների իւրաքանչիւրի վրայ կանգնած էր լինում մի-մի մարդ, վերջինը գտնուում էր գետի ափի մօտ. նա ընդունում էր իւր մօտ կանգնողից դատարկ ամանը և փոխարէն տալիս էր նրան ջրով լցրածը, և այսպէս ամանները ձեռքից ձեռք անցնելով, վերևից ստացւում էր դատարկը, իսկ ներքևից տրւում էր լիքը, և մի քանի բոլէի մէջ լցւում էր ջրի ահագին աւազանը, որ գտնուում էր բերդի մէջ, անցքի մուտքի մօտ:

Մի այդպիսի գաղտնի անցք ևս բերդից տանում էր

դէպի ցամաքը և ծայրը կորչում էր անտառի մէջ: Դա փախուստի ճանապարհն էր:

Արեգակը սկսել էր թեքուել դէպի իւր գիշերային կայարանը: Իմ առաջնորդը շտապեցնում էր շուտով ցած իջնել: Նա տխուր մտածութիւններով հեռացայ այդ սքանչելի աւերակներից, որոնք կործանման մէջ ևս դեռ պահպանել էին իրանց վաղեմի մեծութիւնը:

44. Ե Ր Գ 2 Ի Ա Ն Է Ծ Ք Ը

Դարեր առաջ կար բարձրաբերձ պարիսպներով մի դղեակ, հոյակապ էր, փառքն հասել էր մինչ ուկիան կապուտակ. Ջուրջը փռուած ծաղկեպտակ անուշաբոյր պարտէզներ. Թարմ, գովաշունչ շաղբուաններ ցայտում էին վառ շիթեր:

Եւ բազմայաղթ այնտեղ նստող գոռող արքան հողաշատ Բաղմած էր իւր գահի վրայ մօտյլ դէմքով ու գունատ. Ամեն խորհուրդն արհաւիրք էր, կատաղութիւն աչքերում, Նորա ամեն խօսքը՝ կորուստ, արիւն էր նա միշտ գրում:

Այս ամբողջ երկու աղնիւ երգիչ գնացին միանգամ՝ Մէկն ալեգարդ, մինն սլատանի օսկեզանգուր ու փարթամ. Տաւիղն ուսին, մի գեղեցիկ նժոյգ հեծած ծերունին, Նորա կողքին ընթանում էր ծաղկահասակ պատանին:

Ծերունին ասաց իւր ընկերին. «Պատրանստ եղիւր, իմ որդեակ, Մեր սրտառուշ տաղերն յիշիւր, երգիւր ազատ, համարձակ. Երգիւր և՛ վիշտ, և՛ խնդութիւն մատաղ ձայնով դու հզօր. Դու արքայի քարէ սիրտը պիտի շարժենք մենք այսօր»:

Արդէն չքիզ և սիւնաղարդ նրանք սրահում են կանգնած. Դահի վրայ թաղաւորը և թաղուհին են բազմած. Նա սիգապանծ՝ ինչպէս փայլը արիւնաւառ հիւսիսի, Իսկ թաղուհին քնքոյշ՝ նման արուսեակին յուտալի:

Ջարկեց ծերունին ոգևորուած նուրբ լարերին մատներով,
 ձօխ արձագանք տուին նորա լիահնչին ձայներով.
 Եւ գեղեցիկ տաղ երկնարժան չքնադատես պատանին,
 Ինչպէս համերգ ոգիների, և խլաձայն ծերունին:

Նոցա երգն է գարուն և սէր, երանաւէտ ոսկեդար,
 Ազատութիւն, խօսք ճշմարիտ, արիութեան դործ արդար,
 Եւ հեշտութեան ամեն վայելք, որ յուզում է սիրտ մարդկան,
 Եւ այն ամենն, որ կարող է մարդուն տալ տիպ վեհութեան:

Պալատական ասպետները ծաղու խօսքեր մոռացան
 Եւ անվեհեր զինուորները հզօր երգիցն յաղթունցան.
 Իսկ թագունին, սիրտը շարժուած, աչքին արցունք բերկրալից,
 Ահա հանեց, ձգեց երգչին չքնաղ մի վարդ իւր կուրծքից:

«Գայթակղեցիք դուք իմ աղգը, կամիք խել և իմ կին»,—
 Ահեղ գոչեց, դողաց մարմնով թագաւորը մոլեգին.
 Ձգեց սուսերն, օգում ցոլաց, մատաղ կուրծքը պատառեց,
 Ոսկեհնչին երգերի տեղ կուրծքիցն արիւն դուրս ցայտեց:

Ասես մըրիկ խկոյն ցրուեց այն ունկնդիր ամբոխին:
 Իւր վարպետի գրկումն հոգին փչեց անբաղդ պատանին.
 Ծածկեց մարմինն նա թիկնոցով, նստացրեց երկվար,
 Ամուր կապեց և ամրոցից նա հեռացաւ վշտահար:

Եւ դուրս եկաւ, կանգնեց բարձր դարձասի դէմ ծերունին,
 Եւ ձեռքն առաւ տաւիղն, ամեն տաւիղներից մեծագին.
 Ջարկեց նըրան կճեայ սեանը, փշուր-փշուր խորտակեց.
 Դէպի ամրոց ու պարտէզներ սոսկալի ձայն արձակեց:

«Վայ քեզ, խրոխտ դու ապարանք, թող ոչ մի ձայն քաղցրութեան,
 Լարի հնչին, երգ չըլտուի քո յարկի տակ յաւիտեան,
 Այլ ստրուկի երկշոտ քայլեր և հառաչանք, հեծութիւն,
 Մինչ շար ոգին վրէժխնդրութեան քեզ դարձընէ սև ածին:

«Վայ ձեզ և դուք անուշարոյր, գարնանագեղ պարտէզներ,
 Տեսէք ահա մանուկ երգչի դէմքին վտռած տանջանքներ:

Թող սորա տեղ դուք թառամիր, աղբիւրներից ցամաքեն,
 Գալ օրերին թող քար կտրած և ամայի ձեզ տեսնեն:

«Վայ քեզ, նզովքդ երգիչների, վայ քեզ, անարգ մարդասպան,
 Արինապսակ փառքի համար մարտըդ լինի թող ունայն.
 Թող մոռացուի քո անունը մշտագիշեր խաւարում,
 Ինչպէս մահուան վերջին հառաչք, սին ձայն, ցնդի թող օդում:

Ծերունին ասաց, և երկինքը լսեց նորա պաղատանք.
 Պարիսպները փոշի դարձած, կործանուած է ապարանք.
 Բարձր մի սին դեռ վկայ է անցեալ աւուրց փառաւոր,
 Այն էլ շուտով պիտի լինի մի փլատակ սրգաւոր:

2ըկայ բուրմունքն այգիների, շուրջը միայն անապատ,
 2ըկայ վտակ, սաղարթախիտ չկայ մի ծառ ստուերաշատ,
 Եւ չէ յիշում մի ուարեգիր կամ երգ անունն արքայի.
 Այսպէս ահա կատարուեցաւ անէծքն անհղ ծեր երգչի:

45. Մ Ա Ս Ի Ս

Այս լերան բնիկ անունը, որ բոլոր Հայոց մէջ յիշա-
 տակոււմ է, Մասիք և կամ Լերինք Մասեաց և առհա-
 սարակ Մասիս է: Կոչոււմ է նաև զանազան անուամբ՝
 Աւագ, Թուխ, Մթին, Սեաւ-Լեառն, և ռամիօրէն Մութ-
 Աշխարհ, պարսկերէն՝ Նոյի լեռ և թուրքերէն՝ Աղըր դաղ:

Սկզբից մինչև այժմ աւանդոււմ է Նոյի տապանի
 սոյն լերան վրայ հանգչիլը և մարդկութեան խանձարուր
 լինիլը: Հետեալաբար մի սրբազան ուխտատեղի է համա-
 րուած թէ կռապաշտութեան և թէ քրիստոնէութեան դա-
 րերում: Նշանաւոր է իւր բարձրութիւնով, որովհետև Կով-
 կասի Էլըրուս սարագագաթից յետոյ բարձրութեամբ ա-
 ռաջինն է Ասիայի մէջ. Սև-ծովի եզերքից 16,334 ոտք
 բարձրութիւն ունի:

Նշանաւոր է իւր կազմութեամբը. պօրփիւր քար է, կարծես, միակտուր երկրիս երեսից ցցուած. ունի հրաբուխներ, որոնք դարերից ի վեր մարած են, բայց բոլորովին չեն դադրած: Լեռան հիւսիսային ստորոտը տարածուած է գէպի Երասխի դաշտի արևելեան կողմը, իսկ հարաւային կողմից մի նեղ լեռնադաշտով կցուած է մի ուրիշ լեռան, որ *Փոքր-Մասիս* է կոչուում: Լեռան ստորոտը աւազոտ է, միջավայրը բուսաբեր և քարոտ. շատ տեղեր էլ անհեթեթ կազմուածքով լաւայ, որից երևում է, որ մի սաստիկ ու զօրաւոր ցնցումից տակն ու վրայ է եղած: Իսկ 12,000 ոտքից վեր համակ ձիւնապատ է: Հիւսիսային կողմը 6,000 ոտք խորութեամբ մի դահալէժ պատրուածք կայ, որ կոչուում է Վիհ-Մասեաց: Սոյն վի մի կողմը շինուած է Ս. Յակոբայ վանքը, որ ս. Հայրապետի հասնելու տեղն է: Պատմում է աւանդութեամբ, թէ ս. Յակոբը, ուզելով Նոյի տապանի մի կտորից առնել, բարձրացել է Մասիսը և այդտեղից աւելի չէ կարողացել բարձրանալ: Այնտեղ մի փոքրիկ մենաստան կայ, որ մի լուսադրիւր պարտէզ ունի: Այդտեղից մի փոքր ցած գտնուում է Ակուռի կամ Արկուռի գիւղը 5,982 ոտք բարձրութեան վրայ: Այս գիւղում բնակւում էին 300 տուն հայեր և ունէին մի հին եկեղեցի ու գերեզմանատուն հազարամեայ տապանաքարերով:

1840 թ. Յունիսի 20-ին մի մեծ երկրաշարժ եղաւ և տեեց երկու ամիս: Բարձր Մասիսը անեղ որոտմամբ սկսեց ծուխ արձակել և ամենաբուռն զդրմամբ բոլոր լեռոն ու դաշտը սկսեց սասանուիլ. շատ շինուածքներ կործանուեցան և Երասխ գետը, ալէկոծուելով, շատ տեղերում իւր ընթացքը փոխեց: Մի կարմրագոյն անեղ ժայռ, լեռան բարձրութիւնից փրթելով, Ս. Յակոբայ մենաստանի մէկ մասը և ամբողջ Ակուռի գիւղը կործանե-

լով, գնաց այն մեծ վիհն ընկաւ: Մինչև այսօր երևում են այն ողորմելի գիւղի և մենաստանի աւերակները, որի տեղը մի նոր գիւղ կառուցին նոր Ակուռի անունով: Այդտեղ 180 տուն հայ կայ:

46. Ա Ր Ա Ք Ա Ծ

Արագածը Հայոց միւս լեռներից գրեթէ բոլորովին զատուած և ինքնագլուխ լեռանց մի խումբ է. չորս գլխաւոր կոնաձև կատար ունի, և դրանց ամենքի վրայ էլ շքեղ լեռնադաշտեր կան: Այստեղ երկիրը աւելի բուսաւէտ ու արգաւանդ է, քան թէ Արարատի վրայ: Սրա պատճառը աղբիւրների, դարատափերի ու լեռնահովիտների առատութիւնն է: Որչափ Մասիսի երկու լեռները աղքատ են աղբիւրների կողմից, այնչափ Արագածը հարուստ է. թէպէտ սրա աղբիւրների մեծ մասը *ցերեկուայ աղբիւրներ* են, որոնք միայն հալուած ձիւնից են սնունդ առնում, բայց ջուրը լեռան ծակոտ քարերի միջից վայր է իջնում, գտւում, ժողովուում և, դարատափերի վրայով ցայտելով, գուրս է բղխում:

Արագածի կողերը ծածկող սև ու ջրարբի հողի վրայ ամառ ժամանակ սրանչելի գեղեցկութեամբ ծաղիկներ են բսնում: Սրանց մէջ դեղին գոյնը, ինչպէս հրանունկն է, խիստ շատ է. տեղ-տեղ կան նաև լեռնային պերճ ու շքեղ կակաչներ, զանգակիկ և լուրջ-շուշան (*iris*) կերպկերպ կապոյտ երանգներով: Արագածի վրայ այս ալպեան բոյսերը մայիսի վերջերն են սկսում ծաղկիլ, իսկ սեպտեմբերի վերջերը ձիւնով ծածկուած են լինում:

* *

Արագածի գլխին է մեր սուրբ Լուսաւորչի աղօթատեղին, որտեղ, ասում են, մինչև հիմա էլ մի կանթեղ

անպարան կախուած է մշտավառ ու անտեսանելի և յիշեցնում է հայասէր Միաժնին Իւր սիրելի Գրիգորի ձեռնամած այս կանթեղի տակից Հայոց համար օրերով թափած արտասուքները: Այս սարն է, որ մեր թագաւորներն ու հայրապետներն իրանց համար ամարանոց էին ընտրել:

Արագած սարի բարձրաւանդակներն են ահա, որ հիմա էլ ամեն մէկը իրանց գլխին հպարտ-հպարտ մի-մի հնուժիւն դրած՝ կարծես ուզում են միմեանց դէմ իրանց գերազանցութիւնը ցոյց տալ:

Մի կողմից Ամբերգայ վանքն է մի քարի վրայ՝ մի անդնդախոր ձորի գլխին ուռած բազմել, մի երկար ու ձիգ պարիսպ էլ մինչև Արագածի ծայրը տարածել, որ իւր մէջ ամարանոց եկող թագաւորներին ապահով պահի, միւս կողմից Տեղերու վանքն է գլուխը ցցել և յիշեցնում մեզ, որ ինքը մի ժամանակ արժանի է եղել իւր հովերի մէջ էջմիածնի շրջից ազատելու մեր սուրբ հայրապետներին: Աջ կողմից Բիւրականը, Կոշը. Ագարակը մեր միտքն են բերում մեր նախնի իշխանների վերունիստը, նրանց ամառն անցկացնելու տեղերը. ձախ կողմից Փարբին ու Լազրվանն են մեր գրականութիւնը ծաղկեցնող Ղազար Փարբեցուն յիշեցնում: Յօշականը, Արագած սարի ստորոտի սրբազան աւանդապահ գիւղերից մէկը, իւր մէջ ամփոփում է մեր տառերը գտնող Սուրբ Մեսրոպի խընկելի նշխարները:

47. Ծ Ա Ղ Կ Ա Ձ Ո Ր

(Աւանդութիւն)

Դարուն էր. ձիւնը, սառուցը հալուած,
Ամեն տան դռներ, երթիկներ բացուած.

Արեւ վերէն վայր նայում էր հաշտ.

Ծիծաղում էին ձոր, հովիտ ու դաշտ:

Հայոց աշխարհը սիրուն է դարնան.
Նա եղեմական դրախտի է նման.

Սոխակ ու արտուտ թըփի, արտի մէջ
Օրնիրուն սաղմոս կարգում են անվերջ:

«Քոյրեր, խաղալու ձորն ի վայր երթանք»,
Ասացին իրար անմեղ հայ կուսանք.

Պահճու, երվներանգ հագան նոքա շոր,

Պրճնազարդ գնացին ուղիղ դէպի ձոր:

Գոյն-գոյն հալաւով ձորը փռուեցան,

Խաղով, պարերով կուշտ դուարճացան.

Պանիր, կաթ ու հաց հետերն ունէին,

Խորտիկի նըստան ժամ միջօրէին:

Ինչպէս չար բազէն անմեղ թռչնակին,

Այնպէս դարանած գունդ չարսիրտ պարսկին

Ական թօթափել աղջրկանց վրան

Սուր ու գէնքերով արագ թափեցան:

Հայ պարկեշտ կուսանք՝ խոստման մըտերիմ,

Որ տուել էին հայ փեսաներին,

Մահարեր սրբէն չի սարսափեցան,

Երիւնաթաթախ գետին գլորուեցան:

Արեւ իջաւ սարերի թիկունք:

Մայրերը ասին. «Ո՛ւր են մեր աղջկունք»:

Այսպէս հոգետանջ ու մըտամոլոր

Ջուտ-շուտ վաղեցին նոքա դէպի ձոր:

Ամեն մի բլուր, ամեն մի առուակ

Ծածկել էր աղջկանց զարդարուն դիակ.

Ամեն մի տերև, ծառի ամեն ծիլ

Ներկել էր աղջկանց արեան ջինջ կաթիլ:

Ծնողք շատ լացին ու չըսփռիեցան,
Ընկան գետնի վրայ ու խոր քընեցան.
Միւս առաւօտը աչքերն որ բացին,
Տրտմել դողրեցան ու էլ չի լացին.

Ամեն մի բլուր, ամեն մի առուակ
Ծածկել էր վարդը, շուշան, մանուշակ.
Ամեն մի տերեւ, ծիլ, բանջար ու խոտ
Բուրկենի նրման էին խընկահոտ:

Ու այնուհետեւ ամեն նոր դարուն
Չորն այն ծաղկունքով է միշտ դարդաբուն.
Եւ այդ չարաշուք օրից մինչ այսօր
Չորի անունը մնաց ԾԱՂԿԱՉՈՐ:

49. ԽԱՉԱՐԶԱՆՆԵՐ

Հայոց աշխարհի նշանաւոր գիւղերը կամ աւանները
Եթէ պատմութիւնն էլ մոռացած լինի իւր էջերի մէջ
տեղաւորելու, բանասէրն ինքը կարող է նորանց պատ-
մութիւնն իմանալ, եթէ սկսի ման գալ և քրքրել այդ
գիւղերի հնութիւնները:

Ոչ միայն ներկայ՝ աչքի առաջ եղած տեղերն ունին
իրանց անմեռ պատմութիւնը վանքերի, աշտարակների
ու աւերակների վրայ փորագրուած, այլ և շատ ամայի
դաշտեր մի տեսակ յիշատակարան ունին: Մի քար, մի
բլուր, մի այլ գոնէ կը գտնուի, որտեղից մի նորութիւն
լոյս կը տեսնի. քարը շրջիլ, վրան մի արձանադրութիւն
կը գտնես. այլը մտիլ, մի հնութիւն դուրս կը բերես.
Բլուրը քանդիլ, մի նշանաւոր բան կը հանես: Հատ ժա-
մանակ չէ անցկացել, որ Բիւրակնայ մօտ, ամայի դաշ-
տում, դուրս եկաւ Արտաշէս թագաւորի սահման դրած

քարերից մէկը և հիմա տնկած է Բիւրակնայ եկեղեցու
մօտ: Եթէ այս վերոյիշեալ հնութիւններն էլ շարժելու
չլինինք, բաւական են մեզ գերեզմաններն ու խաչարձան-
ները: Հատ սակաւ գիւղ կըլինի, որտեղ մի տապանագիր,
մի հնութիւն չքարոյէ, իսկ խաչարձանները պարզ ցոյց
են տալիս, որ այստեղ, իրանց տակին, թաղուած են այս
աւերակի, երբեմն գուցէ շէն քաղաքի, իշխաններն ու
պատուաւոր անձինքը:

Ի՞նչ է եղուարդը... մի փոքր գիւղ, մի քանի տուն
հայերից կազմուած: Բայց մօտեցիլ եկեղեցուն, մօտեցիլ
այնտեղի հարիւրաւոր խաչքարերին և ինքզ կը պնդես,
թէ այստեղ մի ժամանակ նշանաւոր տեղ է եղել: Դեռ
գիւղը չմտած, հեռուից աչքիդ են ընկնում պատերազմի
պատրաստուած, կարգով կանգնած զինուորների նման,
բազմաթիւ խաչարձաններ: Պարզ լուսաւոր զիշերը իրանց
հրաշալի տեսքով հիացնում են նայողին: Օտարականը
առաջուց կը սարսափի էլ, կը կարծէ թէ արդարեւ պատե-
րազմի դուրս եկած բանակ է սա, որ սպասում է թշնա-
մու հետ ճակատամարտելու: Սովոր մարդն անգամ մի
փոքր ժամանակ իւր աչքի տեսածի վրայ կը կասկածի-
այնքան բնական են այդ արձանները:

49. Ա Ի Ե Ր Ա Կ

Որպէս վաղեմի մի աւանդութիւն,
Կամ շքեղ երազ անմեղ մանկութեան,
Կենդանանում է այսօր իմ մտքում
Խրոխտ աւերակը նախնեաց մեծութեան.
Այստեղ բեկորներ վսեմ արուեստի,
Այնտեղ յիշատակն արքունի փառաց,
Եւ վկայարան սրբազան ուխտի,

Եւ տխուր հետքը մեծաշուք կենաց...
Ո՛հ, այսպէս ողջ մեր կեանքն է վաղանցիկ,
Ողջը լոկ ծաղր է անսիրտ բնութեան.
Եւ սէր, և՛ հրճուանք, համայն գեղեցիկ
Զոհ է արեւի և մոռացութեան...

50. Հ Ի Ն Ո Ի Ս Ո Ի Մ Ն Ա Ր Ա Ն Ը

«Այս լաւ բան միտքս եկաւ, այ, հողուս էլ վարձք է.
ասաց մէկ օր Աշտարակեցի Տէր-Յարութիւնը. աշակերտ-
ները մեր տանու գործին էլ պէտք կը դան, պարապ ժա-
մանակ է, աշխարհքն էլ հանդարտութիւն, բեր մեր դոմի
օ դայուամը մի քանի երեխայք հաւաքեմ, կարդացնեմ,
որ ոչինչ չլինի, գոնէ եկեղեցում փոխ կ'ասեն, մոմ կը
բռնեն, քան թէ մինչև երեկոյ կալերումն ու փողոցնե-
րումը իրար միս են կռծոտում»:

Տէր-Յարութիւնն էլ շատ չմտածեց. մի քանի օրումը
նորա տունը մի ուսումնարան դարձաւ: Մանուկներից որի
ձեռքը մի տախտակի կտոր տուեց, վրան մի քանի տա-
ռեր դրեց փայտէ գրչով, որին մի եզան կամ կովի թիակի
(ոսկրի) վրայ մի տկճորի բերանից յետ արած պարան կա-
պեց, պարանոցը դրեց, մի երկու տառ էլ նշանակեց, որին
էլ մի հին, պապենական ժամանակից մնացած, մխի մէջ
կորած, մկան կռծոտած քերական, որ է այբբենա-
րան, տուեց: Մի քանիսն էլ, որոնք չորս-հինգ տէրտէր-
վարժապետ էին փոխել, մի քանի տարի մի ութ կա-
նոն քրքրուած, կազմահան եղած սաղմոս էին կռնատակ-
ներին տարել ու բերել, ամառը զնացել՝ իրանց հորթերը
հանդումն արածացրել, կամ գութանաւորին հաց տարել,
ձմեռն էլ յետ եկել, տէրտէրանց տունը ձանձրացրել—

այդպիսիներին էլ Տէր-Յարութիւնը էլի այն միևնոյն գրգ-
դուած սաղմոսը տուեց ձեռքները և հրամայեց նորի-
նորոյ դիւից սկսեն իրանց «Ե-րա-նեալ-է-այր» սաղմոսը:

— Էլ այսուհետեւ թող մեր գոմի օղէն ձմեռները մարդ
թէ կին չդան, չհաւաքուին. դուրս համար Գէորգ Խալֆենց
օղէն բաւական է. հիմա ես պէտք է աշակերտներ կար-
դացնեմ— Աղջի, Սուսամբար, խորհուրդ արեց տէրտէրը
իւր տիրուհու հետ, արի մեր աղջիկներին էլ կարդացնենք.
Մանուշակն էլ թող երեխանց հետ խառնուի:

Ժողովուրդից ոմանք ուրախութեամբ բերին իրանց
աղջիկներին Տէր-Յարութիւնի մօտ կարդալ սովորելու:
Ամեն մի մանուկ բերում էր իրան համար մի ոչխարի
խուկած մորթի կամ մի կտոր թաղիք կամ մի հին, մա-
շուած, քրքրուած, տասը տեղից կարկատած փալաս, գցում
էր տակը և գոմի օղումը կարգով շարուում: Գիւղի միւս
ծայրիցը կարելի էր լսել մանուկների ձայնը, որոնք
բարձր-բարձր իրանց դասերը սերտում էին. «բեն—այր
=բա. բեն—եշ=բէ. բեն—է=բէ. բէն—եթ=բը. բէն—
ինի=բի. բեն—մո=բօ. բեն—օ=բօ»: Միւսը գոռում էր՝
այր—շմ=անշ, խէ—այր=խան—աշխա, տիւն—վո=տո—
աշխատո, դադ—այր=դա—աշխատողա, կեն—այր=կա
աշխատողակա, նու—այր—ցո=նաց—աշխատողականաց:

Տէրտէրն էլ ծանրագոգոթ, մի հաստ մորթի իւր
տակը ձգած, վերին անկիւնումը հանել է իւր պարսկա-
կան, լայնաբերան ոտնամանները, բազմել ծալապատիկ
ու մի կակուղ սերկեկի ճիւղոտ ձեռքին բռնած, դաս է
տալիս: Այս բոպէիս նա իւր վարժապետական վեհ պաշ-
տօնի մէջն է:

Չորում է ութ-ինն տարեկան տղայ կամ աղջիկ աշա-
կերտը մեր վարժապետի առաջին և, բռնելով տէրտէրի

իրան ձգած ճիպոտի ծայրը, պատասխան է տալիս հետեւալ հարցերին:

Տէր տէր. «Այս սրտեղից է եկել»:

Աշակերտ. «Դրախտիցը»:

— Ի՞նչ է բերել:

— Խելք ու խրատ:

— Դէ ծայրը պաշիր:

Դողդողալով համբուրում է հլու աշակերտը ճիպոտի ծայրը ու կուշ դալիս: Նա սպասում է տէրտէրի սովորական խօսքերը լսելու: «Օրհնեալ է փայտն, որով լինի արդարութիւն», ասում է տէր հայրը և, մի թեթեւ հարուած էլ մէջքին իջեցնելով, աւելացնում է՝ «որ ոչ լուիցէ ունկամբ, լուիցէ թիկամբ»:

Այս ամենօրեայ բնաբանն է դաս սկսելու, որից յետոյ երեխան կարդում է իւր դասը:

Վայ էր նորան, ով իւր համարը անդիր չգիտէր. յանկարծ կը կաշէր նորա մէջքին սերկելի ճկուն ճիպոտը և դիպած տեղը կը կապտացնէր: Այսպէս հետզհետէ միմեանց քամակից կը փշրուէին մահակները աշակերտի բոբիկ ոտքերի վրայ, մինչև որ տէր հօր կամքը կը լրանար, մի երկու խրատական, բայց կոպիտ, խօսքեր էլ կ'ասէր ու կ'արձակէր. «Գնա, կորիր, տեղդ նստիր, էլ յետ այսօրուան դասն եմ թողում. թէ որ վաղը ջրի նման չես կկկացրել, մեծ պատառդ ականջդ կը թողես»:

Կարգով անուշ կ'անէին ամենքը միեմտն կերակուրը և կ'սպասէին միւս օրուայ սպառնալիքին: Բայց եթէ մէկը սաստիկ շարժէր տէր հօր բարկութիւնը՝ բացի ճիպոտելուց, Տէր-Յարութիւնը բաց ծնկներով կը շրջացնէր նորան խոշոր աւազի վրայ, փէշերին հող կը լցնէր և կը կնքէր: Թող արիւնն աչքի առաջն առնի այն աշակերտը,

որի փէշերի կնիքը քանդուել է. որքան էլ ծունկը ցաւելիս լինի, պէտք է համբերի, տեղիցը չշարժուի:

Այսպէս էր հին ժամանակուայ ուսումնարանական կարգ ու կանոնը:

51. Հ Ա Տ Ի Կ

Լոյսը բացւում է, շուտ արտը գընամ,

Պատուեմ սուր խոփով ես կուրծը հողի,

Իմ սիրուն հատիկ, քեզ նորան պահ տամ

Մինչև օրերը ամբան արևի:

Թաղեմ քեզ, հատիկ, և դարդս քեզ հետ.

Թէ Աստուած ուզեց, դու կանաչեցիր,

Թող դարդս մեռնի գետնի տակ անհետ.

Դու ինձ մխիթար, կրկին տուն դարձիր:

Եւ ջերմ աղօթքով Տիրամօր առջև

Ես մոմ կը վառեմ, ես խունկ կը ծխեմ,

Որ քեզ պարգևէ մի առատ անձրև,

Որ քեզ միշտ սիրով նայէ խընդագէմ:

Բայց թէ այդ շնորհին մեղքերիս համար

Արժան չըլինիմ, ծով կը դարձնեմ

Ես տաք քրտինքը ճակտիս արեաւ,

Որ քեզ, իմ հատիկ, ծարաւ չթողնեմ:

Ծլիր, կանաչիր, ոսկէ սաւանով

Ծածկիր իմ արտը ողջ ալեծածան.

Նոր այն ժամանակ անուշ շրշխնով

Տո՛ւր ջարդուած սրտիս մի քուն հանգստեան:

52. Փ Ո Թ Ո Ր Ի Կ

Ծովը հանդարտ էր: Նաւակը լողում էր առանց օրօրուելու: Առաջին անգամն էր, որ ես ծովային ճանապարհ-

հորդութիւն էի անում, և իմ ուրախութեանը չափ չկար։ Ասլանը նոյնպէս լաւ տրամադրութեան մէջ էր երևում։ Բայց խաղաղութիւնը երկար չտևեց։ Հարաւային քամին, որ սկսեց փչել արեւը ծագելուց յետոյ, սկզբումը մեղմ էր, հետզհետէ սաստկացաւ։ Ծովի հանդարտ մակերևոյթը սկսեց յուզուիլ։ Նաւաստին նիրհում էր։ Ասլանը առաւ թիակը նրանից և հմուտ ձեռքով սկսեց ինքը թիավարել։ Նաւաստին ոչինչ չզգաց։ Ալիքներն այն աստիճան բարձրացան, որ ջուրն այժմ սկսել էր ցայտել նաւակի մէջ։ Նաւաստին դարձնեց։ Նա յօրանջելով զլուխը վեր բարձրացրեց, ձեռքով շփեց ճակատը, կարծես աշխատում էր բռնի կերպով քունը փարատել իւր աչքերից։ Նա դարմացած նայեց իւր շուրջը։ Ներքովի և Գրգուռ լեռների գագաթների վրայ երևում էին մոխրագոյն ամպեր։ Մշուշը պատել էր այն կողմը, որ հետզհետէ մոռոյտուելով թանձր մառախուղի կերպարանք էր ստանում։ Այդ տեսնելով, նաւաստիի հաստ, շագանակի գոյնով շրթունքները հեղնաբար յետ քաշուեցան և երևան հանեցին նրա խոշոր, սպիտակ ատամները։

— Օ՛հօ, — բացականչեց նա, — շուտով մի լաւ փոթորիկ կ'ունենանք...

Մառախուղը հարաւային կողմից սկսեց աւելի և աւելի տարածուել և բռնեց հորիզոնի մեծ մասը։ Բայց աղօթարանի կողմից նոր ծագող արեգակը ծիծաղում էր։ Երբեմն կաթկաթում էին անձրևի խոշոր կաթիլներ, թէև մեր վրայի երկինքը դեռ պարզ էր. ջերմ և հեղձուցիչ գիշերից յետոյ այդ երևոյթը այդ կողմերում անսովոր բան չէր։

Ասլանը դեռ ուժեղ կերպով թիավարում էր։ Նաւաստին կանգնած նայում էր նրան և, կարծես, չէր ուզում զրկել նրան այդ փոքրիկ գուարճութիւնից։

— Զհու տուր գէպի աջ, նկատեց նա, աշխատիր մօ-

տենալ եզերքին, եթէ ոչ՝ յորձանքների մէջ կ'ընկնենք։ Յետոյ դառնալով ինձ՝ հարցրեց։

— Դու լողալ իմանում ես։

— Ոչ, պատասխանեցի ես։

— Երբ մի քանի ըռպէից յետոյ այս նաւը ջրի տակը կը գնայ, դու բռնիր այստեղից։ — Նա սառնասրտութեամբ ցոյց տուեց իւր գօտին։

Ես սոսկացի։

Նաւաստին անվրդով կանգնած էր և ոտքը դրել էր նաւակի կողքի վրայ, կարծես նրա գօրաւոր ճնշումով աշխատում էր պահպանել նաւակի հաւասարակշռութիւնը, որ այդ միջոցին, մի փայտեայ կոտրած շերեփի նման, ծփում էր գայլացած կոհակների մէջ։ Հարաւային տաք քամին, որ անցնելով Միջագետքի արեակէջ անապատներից և փոքր ինչ զովանալով Տաւրոսի լեռների վրայ, հասնում էր մինչև այստեղ, — այդ բօթաբեր քամին, աւելի և աւելի սաստկանալով, փոքր էր մնում, որ փշրէր բարակ ձողը, որի գլխին, ադմուկ բարձրացնելով, ծածանում էր Բերդէն-Օղլու կարմիր և սև գոյնով դրօշակը։

— Տհւր ինձ թիակը, դու յոգնեցար, ասաց նա Ասլանին, առնելով նրա ձեռքից թիակը։ — Իսկ դու, իմ գառնուկ, անգործ մի մնար, վեր առ այդ գօտը և ջուրը դնրս ամա։

Ես վեր առայ փայտեայ գօտը և սկսեցի դուրս ամալ ջուրը, որ այդ ժամանակ աւելի առատութեամբ թափւում էր նաւակի մէջ։

Արեգակն այժմ բոլորովին ծածկուեցաւ։ Մառախուղը, հետզհետէ աճելով և ընդարձակուելով, բռնել էր ամբողջ հորիզոնը։ Մի քանի քայլ հեռու ոչինչ չէր երևում. կղզին անհետացաւ մեր աչքից։ Անձրևն սկսեց սաստկանալ։ Վերեկից հեղեղ, ներքեկից ալէկոծութիւն։

Երբեմն լսում էր զանգակահարութեան մեղմ ձայն, որ խլանում էր քամու կատաղի մոնչիւնի մէջ։ Չանգակի այդ տխուր հնչիւնները լսելի են լինում միայն հանդիսաւոր թաղումների ժամանակ։ Այդ ձայնն ինձ վրայ խիստ սոսկալի ազդեցութիւն գործեց։ Միթէ շուտով պիտի կատարուէր մեր թաղումը. միթէ շուտով պիտի պատահուէր ջրային անդունդը և մեզ տանէր սառն գերեզմանի մէջ։

Ասլանը մտայոյզ էր։ Նաւաստին եռանդով մաքառում էր փրփրած ալիքների հետ։ Իմ մէջ սիրտ չէր մնացել։

— Այդ ինչ զանգակի ձայն է, հարցրեց Ասլանը։

— Այնտեղ, կղզու վերայ, աղօթում են, պատասխանեց նաւաստին։ Արեղաններ սովորութիւն ունին, սաստիկ ալեկոծութիւնների ժամանակ, մօտենալ ափերին և խմբով թափօր կատարել։

— Ուրեմն մօտ ենք կղզուն։

— Հատ հեռու չենք։

Ես փոքր ինչ հանգստացայ։

Պէտք էր նաւակի մէջ գտնուած բոլոր ծանրութիւնները ածել ծովը։ Նաւաստին նետեց կողովը, որի մէջ զանազան մրգեր էր տանում արեղաններին։ Տանձերը, խնձորները մի քանի վայրկեան ծփացին զոհակների վրայ, յետոյ անհետացան։ Նետեց հացի պաշարը, որ Ծովիկը գրել էր մեզ համար։ Ասլանը նետեց նորին Սրբազնութիւնից իբրև յիշատակ ստացած փղոսկրեայ «Տիրհուին»։ Ես էլ յիմարացայ, նետեցի ձեռքիս փայտեայ դօտը։

— Խելացի բան տեսար, նկատեց ինձ նաւաստին ժպտալով։

Ամեն բոլոր սպասում էինք խորասոյգ լինելուն։ Երբ մօտեցանք մի կողմից կղզուն, միւս կողմից ծովափին, նաւաստին ասաց. «Վտանգը անցած պէտք է համարել»։

— «Ընդհակառակն հէնց այժմ է զլխաւոր տաղնապը» նկատեց Ասլանը։

— Ինչո՞ւ։

— Այժմ քամին փչում է արեւմուտքից և ալիքները մղում են դէպի արևելք, այսինքն դէպի մերձակայ ծովեզրը. շուտով մեզ կը հեռացնեն կղզուց և, նաւակը զարկելով ցամաքի ժայռերին, կը փշրեն։

— Ես պիտի թողնեմ, որ տանեն և փշրեն։

Նա առաջարկեց թողնել նաւակը և լողալով անցնել կղզին, որ աւելի մօտ էր, քան թէ ցամաքը։

— Ես նպատակ չունիմ թրջուած կատուի նման վանքը մտնել, պատասխանեց Ասլանը։

— Ուրիշ հնար չկայ։

— Կայ։

— Նաւակը շուտով մեզ հետ կը փշրուի ժայռերի վրայ։

— Եթէ այս ուղղութեամբ տանենք, չի փշրուիլ։

— Այստեղ ուժովին յորձանք կայ։

— Հէնց այդ յորձանքը կ'ազատէ մեզ։

— Դուք համոզուած էք։

— Ինչպէս երկու անգամ երկու...

— Տեսնենք...

Գիտութիւնը և փորձը վիճում էին միմեանց հետ։ Ասլանը՝ նայելով ալիքների ուղղութեանը, քամու ընթացքին, այդ համոզմունքն էր կազմել։ Իսկ նաւաստին հիմնուելով իւր փորձերի վրայ, բոլորովին հակառակ կարծիք էր յայտնում։ Նա զարձեալ առաջարկում էր թողնել նաւակը և լողալով ընկնել կղզին։ Թէ այսպէս և թէ այնպէս, տաղնապը մեծ էր։

Նաւաստին դադարեց վիճելուց։ Նա թէօրիայի մարդ չէր։ Յանկարծ այն տեսանք, որ նա, նաւակից կապած երկայն պարանի ծայրը ձեռին բռնած՝ նետուեցաւ ջրի

մէջ: Սկզբումը բոլորովին խորասոյգ եղաւ նա մի ծանր խարխախի նման, որ դէպի յատակը գնալով, կանգնեցնում է մըրկածուփը: Ես սաստիկ վախեցայ. կարծում էի, կորաւ նա: Բայց մի քանի բոլէից յետոյ՝ կրկին յայտնուեցաւ նա և սկսեց լողալ դէպի կղզին, իւր յետևից քաշ տալով նաւակը:

Ասլանը շուարած մնաց:

Կղզին այժմ պարզ երևում էր: Մառախուղի միջից ևս նշմարում էի արեղանների մռայլ կերպարանքները, որոնք, ափի մօտ կանգնած, իրանց ջերմեռանդ աղերսաւոր ձեռքերը տարածել էին դէպի երկինք:

— Բերդէն-օղլու ջանքերն իզուր անցան, ասաց Ասլանը, և մի անսովոր անհանդատութիւն երևաց նրա դէմքի վրայ: — Պարանը կտրուեցաւ...

Այնուհետև ինչ պատահեց, ինչ կատարուեցաւ մեզ հետ, ես մինչև այսօր էլ չեմ կարողացել ճիշտ կերպով պատկերացնել իմ մտքում: Այսքանը միայն ազօտ կերպով յիշում եմ, որ կոհակները կրկին բարձրացան և ես, ինչպէս երազի մէջ, զգացի, որ նաւակը այլ ևս իմ ոտների տակին չէր. ես ընկղմուած էի ջրի մէջ. մըրկածուփ ալիքները խաղացնում էին ինձ, երբեմն դէպի յատակը տանելով, երբեմն դէպի վեր բարձրացնելով, և այդ ժամանակը, կարծես, մի աներևոյթ գորութիւն ինձ պինդ բռնած ունէր: Երկար մենք տարուբերում էինք ջրային տարերքի մէջ, բայց գորութիւնը ինձանից չէր բաժանւում:

Այդ գորութիւնն ինձ դուրս հանեց կղզին, բոլորովին անզգայացած և կիսաշունչ գրութեան մէջ: Եւ դա ուրիշ ոչ ոք չէր, բայց միայն իմ բարեկամը, Ասլանը: Երբ աչքերս բաց արի, երբ փոքր ինչ ուշքի եկայ, ինձ մի խումբ արեղաններից շրջապատուած գտայ: Նրանք անզգաբար փառք էին տալիս Աստուծուն, որ ազատուեցանք:

53. Փ Ո Թ Ո Ր Ի Կ

Վերև կախուած են սևամած ամպեր՝ ներքև ծրփում է ծովն աղետաբեր. Մուրշում է քամին, փայլում են շանթեր.

Հեռուից լսում են խուլ որոտումներ.

Տեսնում եմ արդէն՝ մօտ է փոթորիկ,

Բայց ծովն եմ ձրգում անհա իմ նաւիկ:

Խրփեց կայծակը. որոտաց երկինք.

Յուզուեց, փրփրաց անդունդն անյատակ.

Ջրային լեռներն զալիս են անվերջ...

— Զարթեցէք, թևեր, մի՛ վհատիր, նաւակ, —

Սարսափելի չէ մահը կռուի մէջ՝

Ճանապարհի վրայ, դէպ՝ սուրբ նպատակ:

Մեզ արշալոյսը սուրբ ազատութեան

Սպասում է այնտեղ, միւս ափին անահ.

Դէ, ըշտապիր դու, իմ նաւ սիրական,

Կամ ազատութիւն, կամ կռուի մէջ մահ:

54. Ա Յ Ղ Ր Լ Ի Ճ Ը

Ս. Էջմիածնից մօտ երեք ժամաչափ դէպի արեւմտահիւսիս գտնւում է մի լիճ, որին ժողովուրդը Այդը անունն է տալիս:

Այդը լճից շատ մօտ, թաւ եղէգնուտների և ճահիճների միջից յառաջանում է այն պատմական գետը, որ հնումը կոչւում էր «Մեծամօրի», իսկ այժմ ասում է Սեջուր: Այդը լիճը և այդ գետը միմեանցից բաժանողը մի երկու-երեք հարիւր քայլաչափ մերկ տափարակ է: Մերկ

կամ ասուամ, որովհետեւ ինչպէս դետի, նոյնպէս և լճի եղեր-
քը ծածկուած են խիտ եղէգներով, որտեղից տարին մի
անգամ մերձակայ գիւղացիները շինուում են իրանց համար
փսիաթ կամ խսիրներ. իսկ այդ տափարակի վրայ բացի
սէզից ոչինչ չես գտնիլ:

Թէ լիճը և թէ գետը ունին տեղացիների աչքում
մեծ նշանակութիւն: Գետի եղերքի եղէգնուտները նուի-
րական են ամեն հայ քրիստոնէի համար, որովհետեւ այս-
տեղ, ասում են, խողացած արածում էր մեր քրիստոնէ-
ութեան հիմնաքարը, յաւժու Տրդատը. այստեղից նա
մըրթմըրթալով վազեց, մեր Լուսաւորիչ պապի առաջին
գլուխը քարշ ձգած կանգնեց և նորա օրհնութեան շնոր-
հիւր կրկին մարդկային կերպարանք ստացաւ, մի ական-
ջով միայն Սե-ջրի գլխին արածող կենդանու յիշատակը
չմոռանալով: Մինչև այսօր էլ որսորդները, Սե-ջրի գլխին
խոզ սպանելիս, միմեանց ասում են. «Ի՞նչ կը լինէր հայ-
քրիստոնէի գրութիւնը, թէ որ մեզ պէս մի որսորդ սպա-
նած լինէր մեր խողացած Տրդատ թագաւորին»: Միւսն
էլ պատասխանում է. «Ասում են՝ ինքը Տրդատ թագաւորը
զգուած է եղել խողութիւնից, որսորդ տեսնելուն պէս
դիտմամբ եկել՝ առաջներին ման է եկել, որ ինչ է՝ տան,
սպանեն, վերջանայ իւր շարշարանքները, բայց Աստու-
ծու հրամանովը նետ ու աղեղի լարը կտրուել է և Տըր-
դատը ողջ է մնացել»:

Այդը լճի մասին պատմած առասպելներն ուելի
շատ են: Մինչև այսօր էլ ես անտարբերութեամբ չեմ
կարողանում յիշել Այդը լճի անունը, որ անձս չքստմնի:

Երբէք չեմ կարող մոռանալ, ինչպէս իմ հանգուցեալ
հայրը վսեմ և ազգու բառերով պատմեց ինձ Այդը լճի
բոլոր պատմութիւնները, երբոր ձիու վրայ, ինձ իւր
թարքն առած, գնում էինք Սե-ջրի գլուխը, մովրովից

ինձ համար արձակման վկայական ստանալու, որ գնամ,
ուսում առնեմ:

— «Իտե՛ս, որդի, որ մենք մօտենում ենք Այդը լճին.
տես, ահա այն քարափի տակին է, մի փոքր էլ ներքե
գնանք՝ կ'երևայ: Այդը լիճը հասարակ ջուր չէ, շարունա-
կեց լուսահողին. նորա ջուրը չէ գնում, միշտ կանգնած
է. նա անտակ է. մարդ չէ կարող նորա մէջ մտնել. իս-
կոյն կուլ կըտան հրեղէն կենդանիքը: Ուրիշ ջրերի միջի-
նը ձկներ ու գորտեր են, բայց Այդը լճի միջին սրանցից
ոչ մինը չես գտնիլ. հրեղէն ձիանք, սպիտակ հրեղէն գո-
մէշներ, մարդաձուկն ու շատ ուրիշ գաղաններով է լիքը
Այդը լիճը: Այդ հրեղէն ձիանոնց ցեղիցն է—շարունակեց
հայրս—Քեօռ-օղլու դռա [թը*], որ թեւաւոր է եղել: Այս
բանը տեսել է խառատ Մուրադը: Մուրադը նշանաւոր
վարպետ է եղել: Նա տասը-տասնուհինգ փայտէ ուղտեր
շինած, իրար քամակից կապած, սանձը ձեռին քաշելով՝
Կողբից աղ է եղել բերելիս. յանկարծ զիմացից տեսնում
է Քեօռ-օղլուն իւր կտրիճներով և երկիւղից քանդում,
վայր է թափում գետնին իւր ուղտերն ու դարձնում մի
կոյտ փայտ, իսկ ինքը մտնում է Այդը լճի եղէգների մէջը:

Քեօռ-օղլին, որ նկատած է լինում ուղտերի շարքը
և հիմա գտնում է փայտ դռած, շատ դարմանում է այս
հնարագէտ վարպետի վրայ. ուր որ լինի, հրամայում է
իւր քաջերին, պտրտել այն մարդուն և իւր առաջին կանգ-
նացնել: Խուզարկուները, քաջ գիտենալով, որ մարդը
թագկացած կը լինի եղէգնուտների մէջ, իջնում են այն-
տեղ, ձիանքն արօտի թողնում և սկսում որոնել: Ամբողջ
օրը Քեօռ-օղլին գուր ժամանակ է կորցնում. վարպետը

*) Դռաթն էր այն առասպելական նժոյգ ձին, որի վրայ Քեօռ-
օղլին քաջութեան անունն է տարել:

մի ասեղ է դառնում ու կորչում: Ճարը կտրուած՝ նա հրամայում է ձայն տալ, թէ ինքը երգւում է իւր սրովը, որ եթէ փայտէ ուղտերի տէրը դուրս գայ ինքնայօժար, նա նորան ոչ միայն չի պատժիլ, այլ և կը վարձատրի. ապա թէ ոչ՝ երեք շաբաթ շրջապատելով Այդը լիճը՝ բաղցած պիտի սպանի նորան:

Եւ ահա դուրս է գալիս Մուրադը դողալով և գլուխ տալիս Քեօռ-օղլուն:

— Քո՞ ձեռագործն են այդ ուղտերը, հարցնում է Քեօռ-օղլին:

— Հրամեղ էք, գլխիդ մատաղ:

— Ինչի՞ թագկացար:

— Քո անունից աշխարհն է սարսափում: Եւ, ուղիղն ասեմ, հիմա էլ չէի դուրս գալ, եթէ քեզ աւետիք տալու առիթը չունենայի:

Յետոյ Մուրադը պատմում է Քեօռ-օղլուն, որ նորա մատակ ձին լճի հրեղէն այդը (որձ) ձիուց յղացած է և մի տարուց յետոյ նա մի այնպիսի ձի է ունենալու, որի նմանը աշխարհի երեսին չի գտնուիլ:

— Ուրեմն դու ազատ ես. սարքիւր ուղտերդ, բարձիւր քեռներդ և ճանապարհ ընկիր:

Քեօռ-օղլու հրամանով՝ ի պատիւ այն Այդը ձիու, որ իւր սիրական Առաթի հայրն էր, այդ լիճը այն օրուանից կոչւում է Այդը լիճ:

— Այդ Այդը լճի ջուրը սրտեղից է գալիս և սւր է գնում, հարցրի հօրս:

— Ասում են, որ ջուրը գալիս է Արագած սարի կատարումն եղած լճից: Այդ բանն իմացել է մի հովիւ. նա այժմ քամակից ձգում է իւր գաւազանը, որ ընկնում է Արագածի լճի մէջը: Մինչև մօտ է գալիս հովիւր, տեսնում է, որ իւր գաւազանը ջրի երեսին չէ: Այս երևոյթը

նորան կարծիքի տակ է ձգում, մանաւանդ երբ նա Արագածի ստորոտումը՝ ոչխարներին արածացնելիս, գլուխը գետնին է գնում, որ մի փոքր հանգստանայ, միշտ ջրի քչքչոց է լսում:

Մի շաբաթից յետոյ դիպուածով նոյն հովիւր՝ իւր ոչխարները դաշտն իջեցնելիս, Այդը լճի մէջ տեսնում է իւր փայտը: Հովիւի կասկածն աւելի սաստկանում է. նա մտածում է, որ Արագածի գլխի լճի և Այդը լճի մէջ հաղորդակցութիւն կայ. անպատճառ ջուրը Արագածից գետնի տակովը հոսում է ներքև և դոյացնում է Այդը լիճը: Այդ բանն ստուգելու համար՝ հովիւր շալակում է մի ջուլ դարման, բարձրանում է Արագածի կատարը և լցնում է ջրի մէջ. երկու օրից յետոյ դարմանի հետքը Այդը լճումն է գտնում:

— Ապա այդ սնց է որ ջուրը միշտ կանգնած է մնում մի փոքրիկ լճի մէջ ու դուրս չի գնում, հարցրի հօրս:

— Աստուծու կամքովն է, պատասխանեց նա. Այլբաշի օրովը վերջին Հիւսէյն խան սարդարն ուղեցաւ Այդը լճի ջուրը խառնի Սե-ջրի հետ, երեք անգամ իրան երազ եկաւ, որ այդ լճի ջուրն անիծուած է. դա գնացկան ջրի հետ չպիտի խառնուի, աղամորդին այդ ջրի համը չպիտի տեսնի: Սարդարս ահանջ չարեց ու Այդը լճի և Սե-ջրի մէջտեղի թմբան վրայ մի առու փորեց: Վերջին օրը, հէնց որ մի փոքրիկ թումը էր մնացել, որ ջուրը գնար, մին էլ այն տեսան, որ լճի երեսը կրակ դառաւ, մէջիցը ահազին գաղաններ կրակի հետ դուրս թռչկոտացին. քիչ էր մնացել, որ ամենքին էլ կուլ էին տալիս՝ թէ որ գլուխ չառնէին, չկորչէին: Ինքը սարդարը, հեռում կանգնած, այս բաները իւր աչքերովը տեսել է ու էլ յետ առուն լցնել տուել:

Եւ արդարեւ՝ հետաքրքիր այցելուն այսօր էլ կը նկա-

տի լիճը և Մեծամորին բաժանող տափարակի մէջտեղը
մի հին առուի հետքերը:

Ահա այսպիսի առասպելների հետ է կապուած Այդը
լճի պատմութիւնը:

55. Ա Մ Ի Ր Ա Ն

1.

Մեզնից ոչ հեռու, Վերաց աշխարհում,
Կովկաս լեռների լանջերից մէկում,
Ուր Լեախվայ գետն է հոսում փրփրած,
Քարափի գլխին հովիւ էր նստած:
Նա նրւագում էր իր սալամուրին ¹
Ու հանգիստ տալիս իր ոչխարներին:
Քաղցր հնչիւնը սալամուրիի
Եւ կարկաջիւնը արծաթ ջրերի,
Իրար խառնուելով բնութեան ծոցում,
Մի կախարդական երգ էին կազմում:
Անուշ գեղգեղից ձորեր, սար ու քար
Ըզմայլում էին, ձայն տալիս իրար:
Ջահէլ վրացին երգից տաքացաւ
Ու իր խաշներին խալառ մոռացաւ:
Հօտի առաջնորդ երկու այծերը
Քաշուեցին հեռու, դէպի լեռները,
Ոչխարներին էլ իրանց հետ տարան,
Հովիւի աչքից հեռացան կորան:

2.

Եւ հրրապուրուած հովիւն ըսթափուեց,
Թողեց սրինգը, իր շուրջը նայեց:

¹ Սրինգ.

Քայց հօտը չը կար... Իսկոյն նա իջաւ
Քարափի գլխից, մահակը առաւ,
Դէպի լեռները գնաց վազեփազ,
Յիրուցան հօտը ժողվեց հազիւհազ:
Քայց շարաճըճի երկու այծերը,
Տըմբտըմբացնելով ձիգ մօրութները,
Երկայն պողերը օդում շարժեցին,
Կամակոր ձայնով պինդ մըկըկացին:
Ապա թռչելով քարափից-քարափ,
Վազեցին, հասան Լեախվայի գետափ:
Հովիւը յոգնած՝ վազում էր, վազում—
Ճարպիկ այծերին հասնել չէր կարում:
Գետի եզերքից այծերը փախան,
Վազեցին ձորը ու աչքից կորան:
Հովիւը քրտնած՝ վազում էր, վազում—
Ըմբոստ այծերին գտնել չէր կարում:

3.

Եւ մեր հովիւը յոգնած, շնչասպառ,
Ահա բարձրացաւ մի սարի կատար.
Երկար աչք ածեց, նայեց իր չորս դին,
Փախած այծերը դարձեալ չը կային...
Եւ անդնդախոր ձորերից յանկարծ
Մի անեղագոչ գոռիւն որոտաց:
Ահ ու սարսափից հովիւը ցնցուեց
Եւ արձան կտրած՝ աւանջը լաբեց:
Այդ զարհուրելի ձայնիցը դաժան,
(Որ ոչ որոտ էր և ոչ էլ վազան)
Լեռներ ու ձորեր էին զղրղում,
Եւ զղրղոցը երկինք հասցընում:

Իրան սիրտ տալով՝ հովիւը ջանէլ
Դէպի այդ ձայնը ըսկըսեց քայել:
Քանի հովիւը առաջ էր դնում,
Այնքան այդ ձայնը հուժկու էր դառնում:

4.

Եւ նա պատեանից դաշոյնը հանեց,
Մի մեծ քարայրի առջևում կանգնեց.
Ապա երեսը խաշակնքելով՝
Ներս մտաւ այրը ահ ու սարսափով:
Եւ ինչ է տեսնում:— Յատակի վրայ
Պառկած՝ դռնում է մի մեծ աժդահայ...
Հովուի ծնկները ահից դողացին,
Դիւի մազերը բիզ-բիզ ցցունեցին...
Հաստ շղթաներով կապուած, կաշկանդուած,
Հսկան փռուած էր, գետնին ամրացած:
Նա մռնչում էր, ուժգին հառաչում,
Ահարկու ձայնով այրը տատանում.
ձգնում էր փշրել շղթան ամրակուռ,
Բայց նրա ջանքը անցնում էր ի գուր:
Նըրա մի կողքին մի թուր էր ընկած,
Իսկ միւս կողքին էլ դրած էր չոր հաց:
Ձղթայած ձեռքը թըրին էր մեկնում,
Բայց նա հեռու էր, ձեռքը չէր հասնում,
Ամուր կապանքը ձգում էր կրկին,
Յուսահատ դռնում, հառաչում ուժգին:

5.

Հովիւը դարձաւ և ուզեց փախչել,
Բայց հսկան յետքից ըսկըսեց կանչել.

«Մի վախիր ինձնից, դո՛ւ, ով բարի մարդ,
Ե՛կ, ինձ մօտեցիր անվախ ու հանդարտ»:
— «Ասա ինձ, հօ՛ւ ես, վիթխարի հսկայ,
Չար ոգի ես դու, թէ՛ մի քրիստոնեայ»:
«Ես նա եմ, որը ճեղքեց ամպերը,
Սլացաւ վերև դէպի աստղերը.
Ես նա եմ, որը երկինք վերացաւ,
Եւ աստղերի մէջ փառքով բազմեցաւ.
Ես նա եմ, որը չըհրնազանդուեց,
Տիրոջ պատուէրը ոտնատակ տրեց.
Ես նա եմ, որը երկնքից խլեց,
Անշէջ կրակը ու աշխարհ բերեց.—
Ինձ արգելուած էր, բայց ես դողացայ
Այդ պատճառով էլ այս օրին հասայ.
Ես նա եմ, որին ամբողջ Վըրաստան
Վաղուց յիշում է, կոչում Ամիրան»...

6.

Հէնց Ամիրանի անունը լսեց,
Հովիւը իսկոյն երկիւղից ցնցուեց.
Նրա աչքերը յանկարծ մթնեցին,
Նա տատանուեցաւ ու փռուեց գետին:
Իսկ Ամիրանը առաջուայ նման,
Ուժգին դռնում էր, ձրգձրգում շղթան.
Երկար դարերով հսկան բանտարկուած,
Իր մթին այրում, շղթայով կապուած,
Արցունք էր թափում, դառն հեկեկում,
Աստուծոյ տըւած պատիժը կրում:
Եւ հըրեշտակը երկնից ամեն օր
Քերում էր այրը մի հացի կտոր.

Իսկ եօթը տարին հազիւ մի անգամ
Քարայրի պատը բացուում էր առժամ,
Արևի շողքը քիչ ներս էր մտնում
Ու դարձեալ փախչում, բանտը մթնանում...
Այսպէս Ամիրան իր մեղքի համար
Գետնին շղթայուած՝ տանջւում էր երկար։

7.

Երբ որ հովիւը քիչ ուշքի եկաւ,
Հսկան խրախուսեց, նրան սիրտ տըւաւ։
Տեսնելով նրա դառը տանջանքը,
Հովիւը յայտնեց իր համակրանքը.
— «Թէ ես կարենամ, թէ ձեռքովս դայ,
Անշուշտ քեզ կօգնեմ, տառապեալ հսկայ»։
«Սուրբս մօտեցրու... Սուրբս թէ ինձ տաս»
Ես կըխորտակեմ այս ծանր շղթաս»։
Բարի հովիւը երկար չարշարուեց,
Բայց սուրը ծանր էր, տեղից չըշարժուեց—
«Յ, աղաչում եմ, շուտով տուն վազիր,
Պարան կամ շղթայ բեր, սրբիս կասիր.
Ես այն պարանով սուրբս կըքաշեմ,
Կմօտեցնեմ ինձ, շղթաս կըփշրեմ.
Եւ երբ ազատուեմ իմ կապանքներից,
Թանգազին փրկանք կըստանաս ինձնից.
Սակայն զգոյշ կաց, որ վերադարձին
Զըխօսես բնաւ, չըխօսես ճամպին...»։

8.

Հովիւը իսկոյն ճանապարհ ընկաւ,
Վազէվազ գնաց, իրանց տուն հասաւ։

Նա առաւ իր հետ հաստ-հաստ պարաններ
Ու մի քանի հատ ամուր շղթաներ.
Անխօս, լուռ ու մունջ դուրս ելաւ տանից,
Դէպի քարայրը ըշտապեց նորից։
Նա դեռ չէր հասել հսկայի բանտին,
Երբ որսորդները նրան բռնեցին.
«Էյ, ո՛ւր ես տանում շղթան, պարանը,
Չուտ ասա, թէ չէ՝ բո՛ւրդ է քո բանը»։
Հովիւը լուռ էր, ոչինչ չէր խօսում։
Բայց որսորդները նրան չարչարում,
Քաշքշում էին, ծեծում անխնայ,
Որ հարց ու փորձին նա պատասխան տայ։
Համբերութիւնից հովիւը ելած,
Դաշոյնը հանեց, գոչեց կատաղած.
«Փուճ սրիկաներ, ինձ հանգիստ թողէք,
Թէ չէ բոլորիդ կըմորթեմ մէկ-մէկ...»

9.

Յանկարծ երկինքը ուժգին որոտաց,
Ամբողջ աշխարհը թնդաց, դղրդաց.
Լեռան դադաթից պոկուեց մեծ ժայռը,
Դըրըրուեց ներքե, դէպի քարայրը.
Եւ որսորդները երկիւղից փախան,
Նապաստակի սլէս ձորում կուշ եկան։
Վազեց հովիւը, վազեց շնչասպառ,
Հասաւ այրի մօտ... բայց ճանապարհ չըկար.—
Վիթխարի ժայռը անյողդողդ կուրծքը
Թեքել էր այրին ու փակել մուտքը։
Եւ յուսահատուած հովիւը լացեց,
Երկար հեկեկաց, հսկային կանչեց,

Բայց ժայռի տակից պատասխան չըկար.
Լեռներն էին լոկ ձայն տալիս իրար,
Միանում հովուի սրտառուչ ողբին,
Անդրադարձընում նոյն ողբը կրկին...

10.

Եւ Ամիրանի տխուր վախճանը
Այժմ էլ յիշում է ողջ Վրաստանը.
Մինչև հիմա էլ Կովկաս լեռներում,
Որտեղ Կազբեկն է երկինք բարձրանում,
Մեր հովուի տալած պարանն ու շղթան
Գետնին թափթըփած կան ու կըմնան:

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

56. ՄԱՐԴՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ

Գեղեցիկ էր նախաստեղծ աշխարհը, երբ դեռ նոր էր գոյացել Աստուծոյ խօսքով. բայց նորա վրայ դեռ ևս մարդ չկար և ոչ ոք էր, որ նորա գեղեցկութիւններով զուարճանար: Յերեկը պայծառ արեւը բարձրանում էր երկինքը և թափում էր երկրի վրայ լոյս ու ջերմութիւն. գիշերը երևում էր համեստ լուսինը և փայլում էին անհամար աստղեր. երկնքի կապոյտ կամարը՝ զարդարուած ոսկիափայլ և արծաթանման ամպերով, բարձր տարածում էր իւր հրաշալի անսահման վրանը. ալեկոծւում և վրդովւում էր անեզր ծովը. բարձրադռն լեռները իրանց ձիւնափայլ գագաթներն ամպերից վեր էին բարձրացնում. ամենայն կողմ հոսում էին յորդառատ գետեր և եռում, ջանում էին իրանց ցրմունքները՝ ջրվեժներ կազմելով. փրփրալից առուները խոխոջում էին, հոսելով անուշահոտ և հիւթալի խոտերի վրայով. բարձր արմաւենիները շարժում էին իրանց հպարտ կատարները. ստուերաշատ անտառները խօսակցում էին թեթև զովարեր գեփիւռի հետ. կանաչ դաշտը, լցուած փարթամ ծաղիկներով, անուշահոտութիւն էր բուրում. սիրունիկ կենդանիները ցատքոտում էին և զուարճանում. խայտապիսակ

թուշուները և փայլուն միջատները, աղամանդի նման ցուլալով, սլանում էին օդի մէջ. սոխակը հնչեցնում էր իւր բարձրահնչիւն երգը. բայց դեռ չէր ստեղծուած մարդը և ոչ ոք էր, որ վայելէր աշխարհիս բոլոր ճոխութիւնները:

Արեգակը, լուսինը և աստղերը՝ թէև գեղազարդ, բայց անզգայ՝ ընթանում էին իրանց համար սահմանած ճանապարհով, ոչինչ չնկատելով և ոչինչ չզգալով, մինչև անգամ իրանց սեպհական հրաշալիքներին անտեղեակ: Վարդը պճնւում էր և բուրում, առանց իմանալ կարողանալու, թէ ի՞նչ քան գեղանի է ինքը. սոխակի երգը չէր քաղցրացնում ոչ ոքի լսելիքը: Կենդանիք թէև ամենայն ինչ տեսնում ու լսում էին, բայց չէին հասկանում ոչ բնութեան գեղեցկութիւնը և ոչ այն ամենիմաստ օրէնսդրութիւնը, որով նա ստեղծուած էր. նոցանից ոչ մէկը չէր կարողանում մինչև անգամ գլուխը դէպի երկինք բարձրացնել և երախտագիտութեամբ ասել: «Ստեղծող, ի՞նչքան մեծ ու ողորմած ես Դու, ի՞նչքան սիրում եմ ես Քեզ»:

Տեսնելով՝ թէ ի՞նչքան գեղեցիկ է աշխարհս, Աստուած, լի անսպառելի սիրով, կամեցաւ ստեղծել մի էակ, որ իւր անմահ հոգով նմանուէր տիեզերքի Արարչին և կատարէր նորա օրէնքը ոչ թէ կարիքից ստիպուած, որպէս միւս անբան արարածները, այլ հասկանալով այդ օրէնքի զգոնութիւնը և քաղցրութիւնը, — որ ձգտէր դէպի ճշմարիտ բարին ու գեղեցիկը և գիտակցօրէն ու կամաւ հրաժարուէր չարից ու յանցանքից:

«Ստեղծենք մարդ մեր պատկերի և նմանութեան պէս», ասաց Տէրը, և ստեղծելով հողից անշափ գեղեցիկ մարմին, ներշնչեց նորա մէջ Իւր աստուածային բերանից բանիմաց հոգի: Մարդը բացաւ աչքերը, դարմացած և հիացած նայեց աշխարհին և նորա հոգին, զգալով իւր աս-

տուածային ծագումը, լցուցեալ երջանկութեամբ, երախտապարտութեամբ և սիրով դէպի իւր Ստեղծողը:

«Չնայելով որ այսքան գեղեցիկ է երկիրը, բայց մարդս միայնակ տխուր կ'ապրի նորա վրայ», մտածեց Աստուած և, կամենալով կատարեալ կացուցանել նորա բաղդաւորութիւնը, ստեղծեց նորա համար մի գեղեցիկ կողակից: Ստեղծագործութիւնը վերջացնելով՝ Աստուած ասաց առաջին մարդկանց. «Միրեցէք միմեանց, աճեցէք և բազմացէք, լցրէք երկիրը, տիրեցէք նորան. ամենայն ինչ՝ որ նորա վրայ կայ, ձեզ եմ շնորհում»:

57. ՆԱԽԱՍՏԵՂԾ ԱԶԽԱՐՀ

I. Մեր դաշտ ու հովիտ ձիւնի մէջ թաղուած, Ծածկուած են սպիտակ սառը պատանքով. Մէգ-մառախուղով երկինքն է պատած, Դեռ շղթայած սառցէ կապանքով: Սև-սև ամպերի թանձր ծալերից Արեւի շողերն էլ չեն թափանցում, Դառնաշունչ հողմը մռայլ հիւսիսից Փըշում է կատղած և տխուր ցոլում: Եւ շուրջ տիրում է համը տըրտմութիւն. Վճիռ վտակներն էլ չեն կարկաշում. Ո՛հ, չարագուշակ է այս լուութիւն՝ Միայն ագռաւն է անախորժ ճշում: Մարդիկ քաշուել են իրանց տները Եւ տաքանալով օրհնում են կրակը: Կարծես մոռացած լինին խեղճերը Ջերմութեան աղբիւր լոյս արեգակը:

II. Բայց կար ժամանակ, այլ էր պատկերը՝ Ուրախ ժպտում էր շքեղ բնութիւն.

Երկինքը անամալ, ծաղկում երկիրը
 Եւ շուրջը պայծառ լոյս, կենդանութիւն:
 Հովիտն ու դաշտը կանաչադարդուած,
 Նրման գեղեցիկ դրախտին փափկութեան,
 Յիշեցնում էին մեր նախածնողաց
 Անդրանիկ օրեր սուրբ երջանկութեան:
 Եւ կարկաշելով դըրուում էին
 Բիւրեղի նման մաքուր վտակներ,
 Օղբ երգերով թընդեցնում էին
 Դեղձանիկ, սոխակ ու ծիծեռնակներ:
 Եւ երջանիկ էր մարդը աշխարհում,
 Միշտ գեղածիծաղ կապոյտ երկնի տակ,
 Ուրախ աշխատում, խաղաղ կեանք վարում:
 Օրհնած էր նորա քրտընքի վաստակ:

58. ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԻ ՏՈՒՆԸ

I. Տանուտէր Խաչոյի բնակարանը այն տներից մէկն էր, որ թէ իրանց մեծութեամբ և թէ հարստութեամբ որոշուում էին միւսներից: Այս տնից ամեն առաւօտ քշում էին գէպի նախիրը հարիւրի չափ անասուններ: Նրա կովերը, գոմէշները, եզները և ձիաներն ամենաընտիրն էին ամբողջ գիւղի մէջ:

Այս տանն էին պատկանում հազարի չափ ոչխարներ, որոնք սեփական հովիւների հսկողութեան ներքոյ արածում էին մերձակայ լեռների վրայ: Այս տանն էր պատկանում այն ահագին ձիթահանը—ձէթ հանելու գործարանը,—որ գտնուում էր գիւղի մէջ: Այս տանն էր պատկանում այն գեղեցիկ ջրաղացը, որ գտնուում էր գիւղից

դուրս, որի անիւները տարուայ բոլոր եղանակներում անգաղար բանում էին:

Բայց այն, որ աւելի նշանաւոր էին Խաչոյի հարստութեան մէջ,—դրանք էին նրա հօթը որդիքը, որոնք մինը միւսի յետեից հասած՝ ներկայացնում էին նրա տան հարստութեան սիւները: Որդիքը բոլորը ամուսնացած էին և տունը լցուած էր ամեն հասակի երեխաներով: Ամուսնացած էին և նրա թոռներից մի քանիսը. նրանք նոյնպէս զաւակներ ունէին: Եւ ծերունի Խաչոն իր առաջ տեսնում էր մի քանի սերունդ, որ ապրում և գործում էին միասին: Առակի ձև էր ստացել այն խօսքը, թէ՛ «Խաչոն այնքան զաւակ ունի՝ որքան և անասուն»:

II. Ծերունի Խաչոյի տունը հեռուից բոլորովին հին ու նախնական ամրոցի տպաւորութիւն էր գործում: Նա գտնուում էր մի բարձրաւանդակի վրայ և թէ իր շինուածքով, թէ դիւրքով ունէր այն բոլոր յարմարութիւնները, որոնք պէտք էին մի բնակութիւն ազատ պահելու համար արտաքին թշնամիներից: Այդ ամրոցը պատած էր չորս ահագին պատերով, որոնք քառակուսի ձևով միմեանց հետ միանալով՝ թողնում էին իրանց միջնավայրում մի բաւական ընդարձակ տարածութիւն, որի վրայ կառուցուած էին զանազան շինութիւններ: Դրսից ոչինչ չէր կարելի տեսնել, բացի չորս բարձր աշտարակից, որոնք միացնում էին պարիսպների չորս անկիւնները: Ամրոցի շրջապատի մէջ գետեղուած էին բոլոր բնակութիւնները, բոլոր ծածկոցները, որ պէտք էին մի կանոնաւոր տնտեսութեան համար: Այստեղ էր ոչխարների գետնափոր գոմը. այստեղ էր ձիանների, կովերի և գոմէշների փարախը, որ անասունների տեսակի համեմատ՝ առանձին-առանձին բաժանմունքներ ունէր: Այստեղ էր սրահը՝ երկրագործական անօթները պահելու համար:

այստեղ էին մարազը, յարդանոցը, խոտանոցը, որոնց մէջ պահուում էր անասունները դարմանելու պաշարը. այստեղ կային զսնազան մառաններ, զանազան ամբարներ մշակութեան բերքերի համար։ Այստեղ կային և մի քանի խուղեր, որոնց մէջ բնակւում էին ծերունի խաչոյի հովիւներն ու ծառաները իրանց բնտանիքներով. նրանք բոլորը ազգով քուրդ էին. կանայք ծառայում էին որպէս աղախիններ, իսկ տղամարդիկ որպէս նախարապաններ, հովիւներ կամ երկրագործական մշակներ։ Մի խօսքով այդ ամբոցի մէջ բովանդակւում էր մի փոքրիկ գիւղ, որի միակ տէրը և պետը ծերունի խաչոն էր։

III. Նրա գերդաստանի համար որոշուած բնակարանները իրանց շինուածքով դեռ ևս պահպանել էին այն ժամանակուայ նախնական պարզութիւնը և ձևը, երբ մի ամբողջ բնտանիք ապրում էին մի վրանի տակ, այն զանազանութեամբ միայն, որ այժմ այդ վրանին փոխարինում էր քարեղէն շինուածքը։ Նորա բազմաթիւ որդեկեանց համար, որոնց իւրաքանչիւրը իր գաւաղներով մեծ բնտանիք կարող էր կազմել՝ առանձին սենեակներ չկային, այլ բոլորը ապրում էին միևնոյն յարկի տակ, միևնոյն սենեակում, որ ոչ այլ ինչ էր՝ բայց եթէ չորս պատ, ծածկած ահագին գերաններով։ Այստեղ վառում էին, այստեղ թխում էին, այստեղ կերակուր էին պատրաստում, այստեղ բոլորը միասին պառկում էին։ Այստեղ կարելի էր տեսնել նորածին հորթեր, փոքրիկ ուլեր, որոնք երեսանների հետ խառնուած՝ վազվզում, ցատքոտում, աղաղակում էին և տունը լցնում կենդանի աղմուկով։ Մի խօսքով՝ դա նոյի տապանն էր, որտեղ գետեղուած էին ամեն տեսակ կենդանիներ։ Այս բնակարանին կից էր մի երկրորդը։ Դա առաջուանից զանազանւում էր նրանով միայն, որ առջևի ճակատը բոլորովին բաց էր և նայում

էր բակին։ Դրան ևս կոչում էին սրահ, թէև դա ծառայում էր որպէս ամառուայ բնակարան։ Սրահի միջից մի դուռն էր բացւում դէպի գլխաւոր սենեակը, և այսպիսով նա ներկայացնում էր բուն բնակարանի նախադաւիթը։ Նրա կողքին կար մի առանձին փոքրիկ սենեակ, որ կոչւում էր օդայ. նրա դռները միայն այն ժամանակ էին բացւում, երբ տունը հիւր էր գալիս։ Սա միշտ պահուում էր մաքուր ու զարդարուած։

59. ԱՆՁՐԵՒԻ ԿԱԹԻԼ

Փայլուն կաթիլը զարնան անձրեկի
Մի օր հարց տրւաւ իր ընկերներին.
«Ինչո՞ւ մենք այս հին, աղքատ խըրճըթի
Լուսամուտն այսպէս բախում ենք ուժգին»։

Կաթիլներն իսկոյն տըւին պատասխան.
— Այստեղ երկրագործ մըշակն է ապրում.
Ուրախ աւետիք տալիս ենք նորան,
Որ նորա արտը ծլում է, ծաղկում։

60. ՈՒՍԻՐ ԱՌԱՋ ՔՈՄՍՅՐԵՆԻ ԼԵՋՈՒՆ

Ծառայել հայրենիքին և օգնել նորա կարիքներին
կարելի է այն ժամանակ, երբ դու տեղեակ ես նոցա,
երբ դու ուսումնասիրել ես նորա պիտոյքները, երբ դու
իմանում ես քո ազգի լեզուն։ Ամենայն ուսման հիմը և
գիտութիւն ստանալու միակ և ճիշդ ճանապարհը լեզուագիտութիւնն է, և եթէ դու կամենում ես կարգով ու հեշտ սովորել ուրիշ լեզուներ, աշխատիր ուսանիլ նախ քո մայրենի լեզուն։ Լեզուն է ազգայնութեան առաջին և զըլխաւոր նշանը. լեզուն է այն միակ կապը, որ ազգի ան-

դամներին կապում է միմեանց հետ. այս պատճառով կարելի է ասել, թէ իւր մայրենի լեզուն չիմացողը համարեա թէ իւր ազգութիւնից հրաժարած և իւր ազգից օտարացած է: Սա բնութիւնից դրած մի պարտականութիւն է, որ մարդս իմանայ իւր ազգի լեզուն. այս բնական պարտքը նոյն իսկ վայրենի ազգերը կատարում են ճշգրութեամբ, չնայելով որ նոցա լեզուն անկիրթ է, աղքատ, չմշակուած. ուրեմն որչափ անպատշաճ բան կը լինի, եթէ մէկը ազնիւ, հարուստ, հիմնաւոր և մշակուած լեզու ունենայ և չկամենայ սովորել: Բայց մայրենի լեզուի գիտութիւնը, բացի օգտակար լինելուց, պարտք էլ է. ամեն մարդ պարտաւոր է իւր հայրենիքին և ազգին ծառայել. բայց այս պարտքը մարդս չէ կարող ըստ արժանւոյն լրացուցանել, եթէ իւր լեզուն լաւ չիմանայ: Այս պատճառով ուսեալ և կրթեալ ազգերի մէջ մեծ ամօթ և նախատինք է իւր լեզուն չիմանալը և շատ անգամ ընկերութիւնների մէջ այսպիսիներին չեն ընդունում և նոցա երեսին մտիկ չեն տալիս: Ուրեմն ամենայն մարդ իւր ազգային պարտականութիւնները կատարելու համար պէտք է ուսանի իւր մայրենի լեզուն, որով և կարողանայ իւր ազգի հետ միանալ, նորա ուրախութիւններին ուրախակից և նեղութիւններին վշտակից լինել:

61. ԱՌ ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒ

Ո՛վ մեծասքանչ դու լեզու,
Ո՛վ հեշտ բարբառ մայրական,
Փափկահնչիւն բառերուդ
Նըման արդեօք այլ տեղ կան:
Դու որ նախ ինձ հնչեցիր
Նախ սիրոյ, ո՛հ, հեշտ խօսքեր,

Այն նախ գրեզ թոթովիս
Դեռ իմ մտքէն չէ ելեր:
Իմ մայրենի քաղցր լեզու,
Կեանց անսասան, կեանց յաւէտ,
Կեանց միշտ, լեզուդ Հայկարժան,
Կեանց ծաղկալից-ծաղկաւէտ:

Լեզու համակ սիրաշարժ,
Քանի ճոխ, պերճ ու պայծառ
Մինչ կը հնչես՝ դու քեզի
Սրտերն ամեն կողացար.
Հընչէ՛, հընչէ՛ յաւիտեան,
Վեհ դիւցազանց պերճ երգ դու,
Թօթիկ փոշիկ խոր մութէն,
Ե՛լ երևան, պերճ երգ դու:

Իմ մայրենի քաղցր լեզու,
Կեանց անսասան, կեանց յաւէտ,
Կեանց միշտ, լեզուդ Հայկարժան,
Կեանց ծաղկալից-ծաղկաւէտ:

Յաւերժական սուրբ գրոյց մէջ
Կեանց միշտ նորէն ու նորէն,
Կշռեալ անուշ քո տողերդ
Թո՛ղ ամեն սիրտ արծարծեն՝
Ջնորհ ունել Սրարչէն,
Կամ պէտք ըլլայ աղօթել,
Ջրթունքս սրտէ բորբոքած
Կ'աղաղակէ անարգել.

Իմ մայրենի քաղցր լեզու,
Կեանց անսասան, կեանց յաւէտ,
Կեանց միշտ, լեզուդ Հայկարժան,
Կեանց ծաղկալից-ծաղկաւէտ:

62. ՍԻՐԻՐ ՔՈ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԵՒ ՔՈ ԱԶԳԻ

«Սիրելի Արամ—ասում էր միշտ հայրը իւր որդուն—
 ծնողներիցդ յետոյ քեզ ամենից մերձաւորը և ամենից սի-
 րելին քո ազգդ է. այս պատճառով ինչպէս որ պարտա-
 կան ես քո ծնողներիդ սիրել, մեծարել և նոցա ծառայ-
 ել, նոյնպէս էլ պարտական ես քո ազգդ և քո հայրենա-
 կիցներիդ սիրել և քո կարողութեանդ համեմատ նրանց
 օգնել: Այս պարտքը քեզ սովորեցնում է հայրենասիրու-
 թիւնը, որ, կարծես, նոյն իսկ բնութեան մէջ անկուած
 է, որովհետեւ վայրենի ազգերի և միմեան անգամ անբան
 անասունների մէջ էլ երևում է այդ ձգտումը: Այժմ լաւ
 մտածիր, սիրելիդ իմ, թէ որչափ մեծ ամօթ և նախա-
 տինք կըլինէր քեզ, եթէ այսպիսի մեծակշիռ յատկու-
 թեան կողմից աւելի պակասաւոր լինէիր, քան վայրենի-
 ները, կամ քո հայրենասիրութիւնդ նոցա հայրենասիրու-
 թիւնից աւելի մեծ և ազնիւ չլինէր: Հայրենասիրութիւնը
 կըթուած մարդկանց վրայ աւելի մեծ պարտականութիւն-
 ներ է դնում, և որչափ քո տարիքդ աւելանում են, այն-
 քան էլ պարտականութիւններդ գէպի քո ազգի օգուտները
 շատանում և բազմապատկուում են: Սիրել բարին, սիրելի
 դաւակս, վախեցիր և փախիր չարութիւնից, մտքումդ
 պահիր քո պապերի, քո արժանաւոր նախահայրերի արար-
 քը, որոնք իրանց անձը չեն խնայել իրանց հայրենիքի
 համար, և դու կարող ես քո պարտքերդ սրբութեամբ
 կատարել: Ինչպէս որ բարի գաւազը պատիւ է համար-
 ւում իւր ծնողացը, նոյնպէս էլ բարի մարդը պարծանք
 և պատիւ է իւր ազգին: Եւ ինչպէս որ հայրը իւր անալի-
 տան որդուց իրաւունք ունի տրտնջալու, այնպէս էլ ազգը
 իրաւունք ունի իւր անալիտան անգամների վրայ գան-

գատուելու: Ուրեմն ազգիդ պատիւ ու պարծանք լինելու
 համար հետեւիր միշտ առաքինութիւն գործել և չարու-
 թիւնից հեռանալ:

63. ՎԵՐՋԻՆ ՀՐԱԺԵՂՏ

Մնաս բարեաւ, իմ հայրենիք,
 Իմ մանկութեան օրօրան,
 Քեզ պաշտել եմ ես վառ սրտով,
 Եւ կըպաշտեմ յաւիտեան:
 Թէպէտ բախտը խլում է ինձ
 Նուիրական քո զրկից,
 Բայց երբէք նա կարէ ջընջել
 Սուրբ անունդ իմ սրտից:
 Ուր էլ լինիմ, ուր էլ ապրեմ,
 Թէկուզ օտար երկրի մէջ,
 Սիրել եմ քեզ և այդ սէրը
 Կըմնայ անխախտ ու անշէջ:
 Մնաս բարեաւ, իմ հայրենիք,
 Ինձ կեանք, արեւ պարզևող:
 Մնաս բարեաւ... վերջին անգամ
 Համբուրում եմ քո սուրբ հող:

64. Ա Ն Ա Ռ Ա Կ Ո Ր Դ Ի Ն

Ի ծննդենէ եւեթ մոլութեամբ լեաւ,
 մինչ նովիմք եւ վախճանեցաւ:
 Խորեն. Բ. ԿԱ.

Ա

Արշալոյսը ոսկեգօծեց Մասիսի ձիւնապատ գագաթ-
 ները: Աշխարհն արթնացաւ հայր Արամազդի հետ:

Ազատ Մասիսը կեանք առաւ: Արամազդն աչքերը բացաւ, նստեց իւր քարեայ գահի վրայ, աչքը յաժեց քարեայ քնարանի չորս կողմը: Յաւերժական ծաղիկները շարիշար բարձրացրին իրանց չքնաղ գլուխները և ժպտացին ու ողջունեցին. «Բարի լոյս, մեծ Արամազդ»: Գեղամայ ծովակի ալիքները խնդալով, խոխոջելով, միմեանց հրհրելով՝ ծառացան, գլուխ իջեցրին արի Արամազդին ու զոչեցին. «Քոնոգ անոյշ, աստուածների հայր», Բացօթեայ թռչնակները հանեցին իրանց փոքրիկ նախշուն գլուխները թևերի տակից, քնաթաթախ աչքներով մէկը բաց, մէկը փակ, բաց արին փոքրիկ մաքուր կտուցներն ու գեղգեղեցին բիւրաւոր դայլայլիկներ. «Բարի ծր, բարի տեսութիւն, հայր», ասացին ամենքը:

Աստուածների հայրը զուարթ գէմքով ողջունեց բովանդակ աշխարհին՝ շոյելով իւր սպիտակափառ երկայն միրուքը, աւետեց ուրախ օր: Փափուկ մամուռը, որ թաւիշի պէս բռնել էր գահը, աւելի ևս բարձրացաւ, խտացաւ, փափկացաւ. կաթնուրակ աղբիւրը, որ նազով, շնորքով ծորում էր այրի աջ կողմից, նոր-նոր անուշիկ ձայներ հանեց. նրա մաքուր ակունքից դուրս եկաւ մի յաւերժահարս ու, լցնելով խեցեղէն փոքրիկ դոյլը արշալոյսի կարմրացած ջրով, մօտեցաւ Արամազդի սպասին: Հայոց աշխարհի պաշտպանը լուացունեցաւ, սրբունեցաւ յաւերժահարսի մաղերով ու նստեց:

Մինչ այս, մինչ այն, աղօթարանը բոցավառունեցաւ: Երկինք և երկիր բռնունեցան ծննդական ցաւերով: Գեղամայ ծիրանի ծովն էլ տանջւում էր երկնքի և երկրի ցաւերով՝ նոյնպէս երկնում էր: Սար ու ձոր, հովիտ ու անտառ պլշած նայում էին ահեղ ծննդականներին: Բայց երկար չէին նորանց ցաւերը: Գեղամայ ծովի վրայ կարմրիկ եղէգնիկն սկսեց ծխախառն բոց ծխել. բոցի մի-

ջից վաղեց մի խարտեաշ պատանեկիկ: Նրա մաղերը հրեղէն էին, միրուքը բոցավառ, երկու աչքը երկու արեգակ: Արարած աշխարհը լուսաւորունեցաւ, տաքացաւ: Վահագն էր դա, հայր Արամազդի սիրելի որդեակը: Նա զինավառ և խրոխտապանծ կտրեց անցաւ օդի տարածութիւնը, մտաւ հայրենական այրը:

Հայր ու որդի փաղաքշահքով զրկախառնունեցան: Եւ աստուածների օրինակով Մասիսի լանջերում և ստորոտներում որքան եղնիկներ ու տատրակներ կային, բերան բերանի զրին, միմեանց համբուրեցին:

Բ. Անմահների ընտանիքը հետզհետէ ժողովունեցաւ գեղազարդ այրի մէջ:

Եկաւ Աստղիկ դիցունհին: Անմահական շուշանները, անթառամ վարդերը շարիշար թագ կապած նստած էին հրաշագեղ գլխի վրայ: Հայոց աշխարհի լուսինն էր դիցունհին. ամառնային լուսնի պէս նազելի, հեղահամբոյր, գեղեցիկ: Նա մի գեղեցիկ եղնիկ էր հեծած և երկու յաւերժահարս, բամբիռները ձեռներին, երգում էին նրա առաջ աստուածային երգեր: Եկաւ, գուրգուրալով փաթաթունեց Արամազդ հօր և Վահագն ամուսնու վզով:

Ապա եկաւ ոսկեմայր Անահիտը: Թէև նրան ոսկի արձան էին կանգնեցրել Աշտիշատում, բայց նա պարզ, անպաճոյճ կերպարանք ունէր. նման էր մի աշխատասէր և ժրագլուխ գեղջկուհու, որ աշխատելիս, քրտինք ու վաստակ անտես է անում: Իմաստութիւնը և զգաստութիւնը, որի հեղինակն էր դիցունհին, այն ժամանակները շրջում էին գծում հազուստների մէջ: Այսպէս և աստուածունհին: Բայց նրան որդիական յարգանքով գլուխ էին տալիս Մասիսի քաջերը և բոլոր անմահների սպասաւորները:

Միմեանց յետեից հասան նանէ դիցունհին և Միհր աս-

տուածը Բագայառին՝ աւանից: Ամենից յետոյ եկաւ Ամա-
նոր աստուածը, բերելով իւր հետ հայ երկրագործի աշ-
խատութեան պտուղներից պարզե անմահներին: Այդ տա-
րին երկրագործ թէ՛ այգեպան շատ գոհ էին նրանից և
նա ուրախ էր: Նոր էին վերջացել նաւասարդի տօները,
որ Հայոց աշխարհը յատկացրել էր իւր առատածեռն աս-
տուծուն. ուրախ-ուրախ տօնում էր, գոհ և երկրապագու-
թիւն էր անում: Այդպիսի պատիւ ունէր նա, որ երկիրը
դառն քրտինքով հերկել էր տալիս և փշի ու մացառի
տեղ ոսկի ցորեն էր բուսցնում:

Գ. Տրտունջ բարձրացաւ անմահների շրջանում առ հայրն
Արամազդ, տրտունջ Արշակունի Արտաւազդ թագաւորի
դէմ: Քաջ և աշխարհաշէն հօր այդ չար գաւակը ընդհա-
նուր զայրոյթ էր պատճառել:

Այսպէս տրտնջաց Վահագն.

«Արտաշէս մեռաւ և դեռ դերեղմանի մէջ հանգիստ
չառած, որդին նախանձելով նրան արած պատուին և
համայնական սուգին, չարախօսեց անմահների վրայ, ո-
րոնց սիրելի էր թագաւորը. դառնութեան լեղի թափե-
լով՝ ասաց, թէ հայրը բոլոր աշխարհն իւր հետ տարաւ
և այժմ ինչի վրայ պիտի թագաւորէ ինքը: Արտաշէսը
պատանն ուսին եկաւ ինձ մօտ, դառնապէս անիծում էր
որդուն: Յիշեցրեց՝ թէ ինչեր էր արել Արտաւազդը, քա-
նի ինքը կենդանի էր: Ի՞նչ կըլինէր մանուկ Արտաշէսը,
եթէ Սմբատ Բագրատունին չխնայէր նրան, վտարանդի
լինելով նրա հետ Պարսից երկիրը: Սմբատը պահեց, մե-
ծացրեց նրան, մտցրեց Հայաստան, տարաւ նրան հօր
դահի մօտ: Բայց անարժան արքայորդին կամենում էր
իրանց բարերարին սպանել: Բաւական չէր այդ, մեր
Մուրացան ցեղին վերջին պատուհասը հասցրեց, արքայա-

պատիւ Արգաւանի ապարանքը կործանեց, պատճառ
դառաւ նրա և նրա որդու մահուան: Սակայն Արգաւանը
Արտաշէսի սիրելին էր: Արգաւանն էր, որ թողելով իւր
բարձն ու պատիւը երուանդի մօտ, զնաց միացաւ մա-
նուկ Արտաշէսի զօրքին, երբ սա գալիս էր Պարսկաստա-
նից՝ վրէժ լուծելու և իւր գահն առնելու: Բարերար էր
Արգաւանը, փառաւոր. բայց Արտաւազդ նախանձեց և,
ապերախտութիւնից կուրացած, կարճեց նրա կեանքը»:

Զօրաւոր էր ոսկեմայր Անահիտի տրտունջը.

— Երէկ, ասաց նա թախծալի ձայնով, ես տեսայ
այն սուգն ու վայնասունը, որ ընկել էր Արտաշէս թա-
գաւորի ընտանիքի մէջ: Արտաւազդը քշել էր տալիս նը-
րանց, ուղարկում էր հեռու աշխարհը, որպէս զի Արարա-
տեան երկիրը իրան մնայ: Արքայագուն մանուկները լա-
լիս էին անպաշտպան. կանայք ամօթահար ծածկում էին
իրանց զէմքերը խոնուած ամբոխի մէջ. վայրագ զինուոր-
ները քշում էին... Նրանց հեռացրին և Արտաւազդ հան-
գիստ նստեց իւր սովորական մօլութիւնների մէջ: Օրեր
է անցկացնում մոլի թաղաւորը. երկիրն անտէր է մնա-
ցել. մարդկանց գատը չեն լսում. հզօրն անգօրի ուսերին
է նստած: Դեռ պատանի էր Արտաւազդը, երբ սկսեց ան-
պատիւ անել իւր հարազատ մօրը, չարախօսելով նրա
մասին: Արգաւան Մուրացանին Արտաշէսի աչքում վատա-
բանելու և նրա պատիւը խլելու համար, անպատկառ որ-
դին խօսք բարձրացրեց Սաթենիկ տիկնոջ մասին, իրրեւ
թէ Արգաւանին պատուում է իւր ամուսնուց շատ:

Աստղիկ զիցունին էլ իւր զանգատն արաւ, ասելով
որ Արտաւազդը սպանել է իւր քրմապետին, որ նորա
հարազատ եղբայրն էր, որպէս զի մենակ մնայ: Խօսեցին
և միւս աստուածները: Ամենից յետոյ խօսեց առատա-
ձեռն Ամանորը.

—Անմահների հրամանով Արտաշէսը մտաւ մահուան անկողինը: Ես թագաւորի մօտն էի, երբ նա, տանջուած ու յուսակտուր, յիշեց նաւասարդի տօները: Գլուխը բարձրացրեց, անձկութեամբ աչքերը դէս ու դէն դարձրեց, թառանշ քաշեց: «Ո՛վ, ասաց, կըտար ինձ ծխանի ծուխը և նաւասարդի առաւօտը, եղնիկների վազելը և եղջերուների վազելը. մինք փող էինք ածում և թմբուկ էինք զարնում»: Արտաւազը լսում էր այդ խօսքերը, տրտնջում, որ հայրը չի մեռնում, որպէս զի ինքը թագաւորէ: Աստուածների դէմ դանդատւում էր, որ այդքան սիրում են նրան և քառասուն տարի նորա արած թագաւորութիւնը բաւական չեն համարում:

Տիրեց լուռութիւն: Այրի աղբիւրը սկսեց իւր բարակ ու անոյշ կարկաչիւնը. հողմերը դադարեցին. աստուածները լուռ սպասում էին:

Հայր Արամազդը լսեց այդ բոլորը, լսեց լուռ կերպով: Յօնքերը կիտեց, աչքերից բարկութեան շանթեր հանեց: Գաւազանը խփեց քարին և Մասիսի հիմունքները որոտացին: Ապա ասաց բարկացած.

—Կարճուի Արտաւազի թագաւորութիւնը. անիծուի նա և նորա պէս զաւակը: Նա որսի զայ Մասիսի ստորոտները, Մասիսի քաջերը բռնեն, ձգեն նորան խոր վիհի մէջ. այդտեղ չմեռնի նա, լոյս չտեսնէ: Զղթայակապ տանջուի, միշտ տապալկուի լոյս աշխարհ տեսնելու տենչանքով: Դժոխքից երկու շուն սպասաւորեն նրան, օր ու գիշեր լիզեն, կըծեն շղթաները. նա կարծէ, թէ իւր շղթաները ահա կըկտրատուին, բայց դարբինները մուրճով ծեծեն իրանց սալերը, շղթաներն ամրապնդուին: Յաւիտեան ազատութիւն չտեսնէ Արտաւազը, իւր ականջներով լսի դարբնոցների ձայնը, զայրանայ, բայց ի զճէր...

Աստուածները այս հրամանը հասցրին իրանց քուրմերին:

Անցան դարեր: Հայր Արամազդը իւր փառաւոր ընտանիքի հետ հալածուեցաւ Մասիսի այրից՝ Հայաստանից: Ազատ Մասիսը, ձիւնով և սառնամանիքով շրջափակուած, մնաց անընակ, մենակ: Միայն ալեւոր արծիւը պտոյտներ էր անում նրա կողերով:

Մոռացուեցան հեթանոսական աստուածները... բայց Հայ դարբինը, ուշադիր մնալով պապենական խրատին, չմոռացաւ իւր գործը. ամեն կիրակի օր ձեռքն է առնում ծաւր մուրճը, երկու-երեք անգամ ծեծում է սալը: Արտաւազի շղթաները հաստանում են, պնդանում...

Մոլոր աշխարհումն է մնում հօրից անիծուած անառակ որդին...

65. ԱՐՏԱԻԱԶԴ

Ջարկեցէք, դարբիններ, կըռանը սալին,
Ջարկեցէք կռանը, շղթայքն ամրանան,
Անիծեալ արքայի կապանքն ամրանան.
Ջարկեցէք, դարբիններ, կռանը սալին:

Ահարկու ամպերը եկան ժողովուեցան,
Ծեր Մասեաց ճակատին սև քօղ փաթթեցին.
Գոռում է փոթորիկ դադանի նրման,
Հառաչում, սուլում է կատաղած քամին:

Ջարկեցէք կըռանը:—Խորունկ քաղաքից
Ահա չար հողմի հետ հասնում են ձայներ...

Ցուլացաւ փայլակը,—արքայի աչքից
Դէպի վեր թռչում են բարկութեան կայծեր:

Կամի նա ելանել վրէժխնդիր հոգով
Իւր անվերջ տանջանքի թոյնը մահաբեր

Աշխարհի չորս կողմը շաղ տալու մտքով.
Բայց ամուր են նորա ծանր շղթաներ:

Մտերիմ գամփռներ կրծում են կապանք,
Կրծում են անդադար կապանքն արքայի...
Արտաւազդ, վերջ չունի հողուղ տառապանք,
Եւ դեռ շատ հեռու է վախճանն աշխարհի:

Եւ անգոր չարութեան քո կուռ հարուածներ
Գեռ պիտի փշրուին մեր մուրճի տակին.
Կունենանք մենք դեռ ևս գեղեցիկ օրեր,
Գեռ հաշտ է երկինքը մեղսոտ աշխարհին:

Բայց եթէ՝ քարացած, մենք չենք լսելու
Քարբաւը սուրբ սիրոյ, և վերածնութեան,
Նոր կեանքի աւագան մեզ չէ փրկելու,—
Արտաւազդ, փշրուի թո՛ղ մեր կուռ կրօնն:

Մենք այլ ևս չենք զարկիլ երկաթի սալին.
Թո՛ղ կրծեն գամփռներդ ոտքիդ շղթաներ,
Արձակուին բազուկներդ. և դու աշխարհին
Դուրս արի բերելու կոտորած, աւեր...

Բայց ո՛չ, մենք փրկութեան դեռ հաւատում ենք.
Մեզ մի նոր երկնքից նոր լոյս կը բացուի.
Եւ անա ծիածանն արդէն տեսնում ենք
Մենք ազատ, լուսաւոր մի նոր վիճակի...

Ջարկեցէք, դարբիններ, կռանը սալին,
Ջարկեցէք կռանը, շղթայքն ամրանան,
Անիծեալ արքայի կապանքն ամրանան.
Ջարկեցէք, դարբիններ, կռանը սալին:

57. ՆԱԽԱՍԱՐԴԻ ՏՕՆԵՐԸ

Շին-Հայոց համար տարուայ ամենատաք Օգոստոս ամիսը բարիկենդան էր, կաղանդ էր: Այն ժամանակ, երբ

ընութիւնը զարնանանման գեղեցկանում էր, մեր նախնիք կատարում էին Նաւասարդի տօնը, որ նրանց տարեգլուխն էր և սկսում էր Օգոստոսի 11-ին:

Նաւասարդին մի քանի տօներ էին կատարում և դրանք ամենքն էլ մեր հեթանոսութեան ժամանակուայ պահապան աստուածների տօներն էին, քաջ նախնեաց յիշատակները, կտրիճների մրցանքը և հասարակ ժողովրդի խաղերն ու վայելքներն էին:

Այդ հանդէսները կատարում էին քրմապետները. մեր քրիստոնէութեան ժամանակ նրանց փոխանակեցին խաչապալ քահանայապետները, որոնք մահեանների տեղը եկեղեցիք շինեցին: Բնութիւնը իւր կերպարանքը չփոխեց, ազգն էլ իւր հանդէսները չփոխեց, այլ տօները սրբեց և աստուածներին նուիրելու փոխանակ՝ ճշմարիտ Աստուծուն և նրա նահատակներին նուիրեց:

Նաւասարդի տօնից քանի մի օր առաջ կատարւում էր Վարդաժդի վարդանման «Աստղիկ» գիցուհու տօնը, որի փոխանակ մեր առաջին Հայրապետ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը կարգեց «Վարդավառի» տօնը, Քրիստոսի պայծառակերպութեան տօնը, որ և մինչև այսօր տօնում ենք պայծառապէս: Իսկ Նաւասարդի առաջին օրը ազգային ամենից մեծ, պանծալի, սրբադան օրն էր, և հանդէսները շատ օրեր էին տևում զանազան յիշատակներով, որոնք մի անունով «Ամանորայ» կամ «Աշխարհաժողով» էին ասւում: Այս վերջին անունը ցոյց է տալիս, որ այդ տօնի հանդիսականները միշտ մեծ բազմութեամբ էին ժողովւում: Թագաւորը իւր Արարատեան չորս բիւր զնդովը, նախարարները ութ բիւր գումարտակներով, վեց հարիւր գաւառատեարք և չորս հարիւր զահակալ իշխաններ, բազմաթիւ քրմեր իրանց պաշտօնեաներով և ուրիշ հազարաւոր հանդիսականներ զարդարում էին այս տօնը:

Հայոց այս «համաշխարհական» տօնի պատճառը երեք բան էր. առաջին՝ հին տարեմուտն էր, որովհետեւ «Նաւասարդ» նշանակում է «նոր տարի». երկրորդ՝ Նաւասարդը ջրհեղեղի յիշատակն էր, ուստի և այդ օրերը զանազան ջրախաղեր էին կատարւում՝ տապանով Արարատ սարի վրայ մարդկանց փրկութեան տօնը յիշատակելու համար. իսկ մենք հիմա ջրի այս հանդէսը Վարդավառի օրն ենք կատարում. երրորդ՝ «Ամանորայ ամենաբեր» դից տօնն էր, որ բերքի և առատութեան աստուածն էր համարւում:

67. Ս Ե Ր Մ Ն Ա Յ Ա Ն

Փառք և երանի քեզ, քաջ սերմնացան,
Որ դաշտն հայրենի չես թողում խոպան,
Որ ջերմ յոյսերով դու նրա գրքկում
Ապրում ես սիրով, և սիրով տանջւում:
Փառք քեզ, որ հօօր, անվհատ հոգով
Թափում ես, մշակ, դու առատ քրտինք.
Քո սուրբ քրտինքով բազում—բիւրաւոր
Ապրում են մարդիկ խաղաղ, երջանիկ:
Անխոնջ, ժրջան դու մեղուի նրման,
Հանգիստ չըզիտես հայրենի երկրում.
Վիշտ, ցաւ ես կըրում դու նրա կըրծքին,
Միշտ ուրախերես, միշտ զըւարթագին:

Դու երգ ես երգում վաստակի ժամին,
Ոգելից երգեր, սրտառու շերտեր,
Եւ քամին նրանց առնում է, տանում
Սարեր ու ձորեր, անտառի խորքեր . . .
Ծիծաղ ու հրճուանք, կեանքի վայելքներ,
Լաց ու տառապանք, դառն զրկանքներ,

Օրհնանք ու աղօթք,—զայրոյթ ու բողոք,
Բոլորն էլ երգով, վառ ըզգացմունքով
Պատմում ես միայն դու մայր-բնութեան. . .
Եւ նա ձայնակից, ով ժիր սերմնացան,
Սրտաբուխ երգիդ, քո ջերմ զգացման,
Իր սրտի խորքից տալիս է քեզ միշտ
Քաղցր արձագանք, սիրող մօր նրման:

Վաղ առաւօտեան վառ արշալուսին,
Օրը բացուելիս, արեւ դարնան
Քեզ է առաջին ողջոյնը տալիս.
Իրիկնադէմին, երկրի երեսին
Երբ մութ է իջնում, քեզ է նա նորից
Լեռան ետեից «մնաս բարե» ասում.
Քեզ է համբուրում, քո դէմքը շոյում
Իր հեզիկ շնչով գեփիւռն հովասուն.
Քեզ է կախարդում, քո ուշքը խրլում
Անուշ կարկաջով անհանգիստ առուն.
Դետակը ձորում, թռչունը օդում—
Բոլորն էլ սիրով քեզ են ողջունում,
Քո վաստակն օրհնում ներդաշնակ ձայնով...

Քո սէրն է երգում, անխոնջ սերմնացան,
Եւ իմ հեզ մուսան, իր անկեղծ երգով.
Քեզ եմ կեանք հայցում, քեզ կեանք բարելից
Դրթոտ երկնքից սրտիս աղօթքով.
Ես աղօթում եմ, որ միշտ լին սիրով
Քեզ ժպտայ երկինք քո վսեմ գործում.
Որ միշտ երկնառաք արեւ-անձրեղով
Ծաղկի քո վաստակ հայրենի երկրում...

Փանօք և երանի քեզ, քան սերմնացան,
Որ դաշտն հայրենի չես թողում խոպան,
Որ վառ յոյսերով դու նրա գրկում
Ապրում ես սիրով, և սիրով տանջում...

68. ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻՋԲԸ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայոց Արքար թագաւորի ժամանակն էր, որ մեր Փրկիչ Յիսուսը Երուսաղէմում հրաշքներ և բժշկութիւններ էր անում և Իսրայելացոյ ազգին քարոզում էր զէպի ապաշխարութիւն: Արքարը՝ լսելով նորա հրաշագործութիւնների մասին և ինքն էլ հիւանդոտ ու մարդկային բժշկութիւնից յոյսը կտրած լինելով, դեսպաններ է ուղարկում Յիսուսի մօտ և խնդրում է նորան դալ, բժշկել իւր հիւանդութիւնը: Թագաւորը իւր նամակի մէջ յիշում է այն հրաշագործութիւնների մասին, որ նա գործել է Հրէաստանում և խոստովանում է, որ նա Աստուած է և Աստուծոյ Որդի, ուստի առաջարկում է նորան դալ և բնակուիլ իւր քաղաքում, ասելով՝ որ ես ունիմ մի փոքրիկ քաղաք, Եղեսիայ անունով, որ ինձ և Քեզ բաւական է. այստեղ Դու կարող ես հանգիստ լինել և ազատուիլ հրէաների ամբաստանութիւններից և հալածանքներից: Յիսուսը, ստանալով Արքարի նամակը, ասում է. «Երանի նորան, որ դեռ չտեսած՝ հաւատում է ինձ, որովհետեւ որոնք տեսնում են ինձ, չեն հաւատում, իսկ որոնք չեն տեսնում, հաւատում են և կ'ապրեն»: Յետոյ աւելացնում է, որ Ինքը չէ կարող դալ և նորան բժշկել, որովհետեւ պէտք է կատարէ այն ամենը, ինչի համար որ աշխարհ է եկել. բայց խոստանում է Իւր մահից յետոյ Իւր առաքեալներից մէկին ուղարկել, որ նորան բժշկէ: Յիսուսը Իւր նամակի հետ, որ գրում է Թովմայ առաքեալը, ուղար-

կում է և Իւր անձեռագործ պատկերը—Դաստառակը, որ երկար ժամանակ պահւում էր Եղեսիայում:

Յիսուսի յարութիւնից յետոյ, ինչպէս որ Տէրը հրամայել էր, Թովմայ առաքեալը ուղարկեց Թադէոս առաքեալին, որ Քրիստոսի եօթանասուն աշակերտներից մինն էր, Արքարին բժշկելու: Թադէոս առաքեալն եկաւ, բժշկեց թագաւորին և մկրտեց թէ թագաւորի տունը և թէ պալատականներից շատերին: Արքար թագաւորը, ուրիշ վեհապետների նման, չկամեցաւ ուժով տարածել քրիստոնէական հաւատը, այլ տուեց իւր հպատակներին խղճմբտանքի և կամքի ազատութիւն՝ ընդունելու նոր կրօնի վարդապետութիւնը. իսկ ինքը միայն բարոյապէս էր նպաստում նորա ընդհանրանալուն: Այդ նպատակով նա երկու անգամ նամակ գրեց Հռոմայեցոյ կայսր Տիրերիոսին, յայտնելով այն սքանչելիքների մասին, որ գործել էր Յիսուսը և գործում էին նորա աշակերտները նորա անունով: Կայսրը իւր կողմից Արքարին խոստացաւ, որ ազատութիւն կրտայ իւր հպատակներին դաւանաբանական գործերում և խիստ կերպով կըպատժէ նոցա, որոնք կըհալածեն քրիստոնեաներին: Արքարը նամակ գրեց նաև իւր ցեղակից և դաշնակից թագաւորներին՝ Պարսից Արտաշէսին և Բարեւայոյ ներսահին նոյն բովանդակութեամբ, ինչպէս էր կայսրինը: Բայց առաջին քրիստոնեայ թագաւորը, դեռ չստացած իւր վերջին երկու նամակների պատասխանը, մեռնում է 32 թուականին Ք. Յ.

69. * *

Երբոր տեսնում եմ, որ մոլեգնաբար
Եղբայր եղբօր զէմ դարան է գործում,
Եւ մարդիկ չնչին շահերի համար

Մատնում են իրար և դաւաճանում.
Երբ ես տեսնում եմ՝ սիրոյ դիմակով
Ծածկուած անսահման ինքնասիրութիւն,
Իդէալների շողջողուն փայլով
Քօղարկուած կոպիտ նիւթապաշտութիւն,
Այն-ժամ ակամայ ինձ այցելում է
Յոռետեսութեան մոլեղին ոգին,
Եւ լոյս աշխարհը աչքիցս ընկնում է
Այդ չարաբաստիկ մռայլ ըռպէին.
Եւ իմ շրթունքից, կարծես, ուղում են
Թափուել անէծքներ մարդկութեան վրան,
Եւ ապրստամբում, ալեկոծում եմ
Անողորքելի ուկիանի նըման:
Էլ չըկայ այդ-ժամ ինձ համար աշխարհ,
Ուր անկեղծ սիրով մարդիկ են ապրում.
Այդ-ժամ կայ միայն մի վայրի անտառ,
Որտեղ գոյութեան արիւննուշտ կուում
Արիւնածարաւ գայլեր են վխտում...
Բայց յանկարծ ահա սըրտիս խորքերից
Լսում եմ աղնիւ բարկութեան գոչին.
— «Միթէ մոռացար Քրիստոսի ճակտից
Առուակի նման կարկաչող արիւն.

Միթէ մոռացար
Այն հազարաւոր մարտիրոսներին,
Որ սուրբ արիւնով, մահով չարաչար
Նորա կտակը մեզ աւանդեցին...»
Իսկոյն ինձ համար բացւում է արագ
Ահա վարագոյրն հեռու անցեալի,
Եւ աչքիս առաջ ներկայանում է
Մի սուրբ բաղմութիւն նահատակների...
Ահա ներոնի հեթանոսական

Խաւար պարտիզում վառ-վառ ճրագներ—
Զինաւորներ են Քրիստոսի անուան.
Կենդանի մարդկանց վառուող մարմիններ—
Փայլուն վկաներ մարդասիրութեան:
Ահա կրկէսի լայն ասպարիզում
Հռոմի զոհերն, շարիշար կանգնած,
Պիտի յօշոտուին վազրի ճանկերում,
Մարդկային սիրով նորա տողորում:
Ահա ճարճատող խարոյկի վրան
Բոցավառում է կենդանի մարմին.—
Մեռնում է յանուն մարդասիրութեան,
Բայց ջերմ աղօթք է նորա բերանին...
Իմ աչքի առջև գալիս, անցնում են
Անվերջանալի կորովի դէմքեր,
Եւ ջերմ հաւատով նորա պարպում են
Մահաբեր թոյնով լիք-լիք բաժակներ.
Եւ իմ սրտի մէջ խորը ցայտում են
Նոցա կշտամբանք, նոցա հայկացքներ...

70. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԵՆՈՐԻՉԸ

Երբ Հայոց թագաւոր Տրդատը դեռ ես Հռոմումն էր,
Նորա մօտ ծառայում էր մի Գրիգոր անունով մարդ: Գրի-
գորը այն եղեւնագործի (Անակի) որդին էր, որ սպանեց
Տրդատի հօրը՝ Խոսրով թագաւորին, որսի ժամանակ, և
ինքն ու իրան բոլոր գերդաստանն էլ մահամերձ թագա-
ւորի հրամանով սպանուեցան: Անակի որդիներից միայն
Գրիգորն ազատուեցաւ սպանուելուց, այն որդին, որ ծնուել
էր Վաղարշապատում: Եւ թաղ անունով մի մարդ ազատեց
նորան և իւր ետընդու Սօփիայի հետ տարաւ Գեսարիայ,

ուր և մկրտել տուեց և անուանեց Գրիգոր: Գրիգորը կըրթուեցաւ քրիստոնէական ուսման մէջ, սնաւ առաքինութեամբ և ուսաւ Հելլենական դպրութիւն: Յետոյ նա ամուսնացաւ մի Մարիամ անունով քրիստոնեայ աղջկայ հետ և նորանից ունեցաւ երկու զաւակ՝ Արիստակէս և Վրթանէս: Երեք տարուց յետոյ երկու ամուսնակիցները միահաւան քակեցին իրանց ամուսնական կապը. Մարիամը՝ փոքր որդին վեր առնելով, վանք քաջուեցաւ, իսկ Գրիգորը, իւր մեծ որդին թողնելով դայեակի մօտ, դնաց Հռոմ: Գրիգորը լսել էր, որ իւր հայր Անակը սպանել է Տրդատի հօրը, ուստի մտքումը դրեց իւր ծառայութեամբ քաւել հօր յանցանքը: Գրիգորը Տրդատի հետ եկաւ Հայաստան: Երիզայ քաղաքում, երբ Տրդատ իւր յաղթութիւնների համար զոհ էր մատուցանում Անահիտ Աստուծուն, հրամայեց Գրիգորին, որ նա էլ երկրպագէ միւսնների նման: Գրիգորն առաջին անգամն էր, որ ընդդիմացաւ իւր տիրոջ հրամանին: Թագաւորը բարկացաւ և հրամայեց սարսափելի չարչարանքների ենթարկել նորան, մանաւանդ երբ տեղեկացաւ, թէ նա Անակի որդին է. բայց Սուրբը անտրտունջ տանում էր ամենը: Աստուծոյ զօրութեամբ մխիթարուած և նախախնամութեան տնօրէնութեամբ մեծ առաքելութեան համար սահմանուած լինելով, Սուրբ Գրիգորը դիմացաւ տասն և չորս անտանելի պատիժների: Այդ պատիժներից յետոյ Տրդատը հրամայեց ձգել նորան մահապարտների խոր վիրապը, որ գտնուում էր Մասիսի ստորոտում: Այս անգըր պատահեցաւ 287 թուին: Այնուհետեւ դայրացած թագաւորը միմեանց յետևից երկու հրովարտակ հանեց, որոնցով խստօրէն արգելում էր քրիստոնէութիւնը և հրամայում էր ջերմեռանդութեամբ պաշտօն մատուցանել անկենդան կուռքերին: Գրիգորը տասն և հինգ տարի մնաց Խոր-Վիրապում, որ

յի էր թունաւոր օձերով, և Աստուածային հրամանով բոլորովին անվնաս մնաց այդ սողունների մէջ: Աւանդութիւնն ասում է, որ մի պառաւ կին այդ ժամանակամիջոցում կերակրում էր նորան օրական մի կտոր ցամաք հացով:

Այդ ժամանակներն էր (301 թ.), որ հռոմայեցոյ կայսր Դիոկղետիանոսի ձեռքից փախան Հայաստան հաւատացեալ կոյսերի մի խումբ, որոնց առաջնորդներն էին Հռիփսիմէ և Գայիանէ, որովհետեւ կայսրն ուզում էր Հռիփսիմէին կին առնել ուժով, մինչդեռ վերջինս չէր կամենում: Սոքա եկան և ընակուեցան Վաղարշապատ քաղաքում մէկ հնձանի մէջ: Տրդատը Դիոկղետիանոսի նամակից իմացաւ այդ մասին և տեսնելով Հռիփսիմէի զեղեցկութիւնը, ինքը կամեցաւ ամուսնանալ նորա հետ: Կոյսն ընդդիմացաւ և թագաւորը կոտորել տուեց բոլոր խումբը, որոնք 35 հոգի էին: Այս անիրաւ արիւնհեղութեան համար Աստուծոյ պատուհասը հասաւ թագաւորի և նորա պալատականների վրայ. նորա կորցրին իրանց խոհակա-նութիւնը և անասնական ընաւորութիւն ստացան: Յետոյ, Տրդատի քոյր Խոսրովիդուխտի կրկնակի տեսիլներից զըրդուած, հանեցին Ս. Գրիգորին Խոր-Վիրապից, թէ և սկըգրում նորան արդէն մեռած էին համարում: Ս. Ծերունին նախ թաղեց կոյսերի մարմինները և շինեց նոցա վրայ վկայարաններ, որին ամենայն եռանդով և իբրեւ հասարակ մշակներ մասնակցում էին թագաւորը, նախարարները և Խոսրովիդուխտը, ապա 65 օր թագաւորին, պալատականներին և հասարակութեանը քարոզելուց յետոյ, բժշկեց նոցա: Այսպէս ահա 302 թ. Հայաստանում նորոգուեցաւ քրիստոնէական հաւատը, որ Արդարի ժամանակ մասնաւորապէս ընդունուել էր և նորա յաջորդների ժամանակ, հալածանքների ենթարկուելով, մոռացուել, թէ և,

չէ կարելի ուրանալ՝ կային ծածուկ երկրպագողներ ճշմարիտ Աստուծուն: Այնուհետև Ս. Գրիգորը թագաւորի և նախարարների հետ պտըտեցին Հայաստանի զանազան կողմերը, ամենայն տեղ կռատունները քանդեցին և նորանց տեղը Քրիստոսի խաչը կանգնեցրին: Այսպէս՝ այն մարդու որդին, որ սպանելով մեր արժանաւոր թագաւորին, գցել էր մեզ տառապանքների գիրկը, հանեց մեր աշխարհը և մեր ազգը հեթանոսական խաւարից և տարածեց նորանում քրիստոնէական հաւատի փրկարար և կենդանաբեր լոյսը: Թագաւորը՝ նախարարների և իշխանների միաձայն հաւանութեամբ, Ս. Լուսաւորչին ընդհանուր քահանայապետ ընտրեց և ուղարկեց Կեսարիայ Ղեւոնդիէս պատրիարքի մօտ, որ Թագէոս խաւարեալի յաջորդն էր, որպէսզի ձեռնադրէ նորան քահանայապետ Հայոց աշխարհին: Ղեւոնդիէսը մեծ ուրախութեամբ կատարեց Տրդատի խնդիրը: Կեսարիայից վերադառնալով Հայաստան՝ Ս. Գրիգորը քանդել է տալիս մահեանները և նորանց տեղը եկեղեցիք է կառուցանում. Մուշ քաղաքի մօտ շինում է, ի միջի այլոց, Ս. Կարապետի վանքը, գետեղելով Սուրբի նշխարների մի մասը, որ մինչև այսօր հրաշակաւոր ուխտատեղի է Հայաստանում: Յետոյ գալով Վաղարշապատ քաղաքը, Եփրատ գետում մկրտում է Տրդատ թագաւորին իւր ընտանիքով, բոլոր նախարարներին և զօրքին: Այնուհետև Լուսաւորչիչը, թագաւորի հետ շրջելով Հայաստանի ամեն կողմերը, մկրտում է ամենքին, շատ տեղերում ուսումնարաններ է բաց անում. ժողովում է քուրմերի որդիներին և նորանց ուսուցիչ է նշանակում նորաբաց ուսումնարաններում յոյն և ասորի լեզուների, որովհետև այն ժամանակ հայերը դեռ այբուբեն չունէին և բոլոր գրագրութիւնները օտար լեզուներով էր լինում: Քուրմերի որդիներից արժանաւորներին Լուսաւորչիչը

եպիսկոպոս է ձեռնադրում և զաւանդների ու քաղաքների վրայ տեսուչներ է կարգում. նոյնպէս կարգադրում և բաղմացնում է քահանաների և ստորին պաշտօնականների թիւը, շինում է շատ եկեղեցիներ, վանքեր, կուսանոցներ և հեթանոսական տօների փոխանակ սահմանում է քրիստոնէական տօներ: Եւ այսպէս ամբողջ Հայաստանը յեղաշրջում է կռապաշտութեան խաւարից դէպի քրիստոնէութեան լոյսը:

Եկեղեցին այսպէս կարգաւորելուց յետոյ, Ս. Գրիգորը իւր պաշտօնը յանձնում է Արիստակէս որդուն և ինքն առանձնանում է Սեպուհ սարը և Մանիայ այրի մէջ իւր վերջին օրերն անց է կացնում մենական ճգնութեամբ (331 թ.): Տրդատ թագաւորն էլ, Լուսաւորչի մահից յետոյ, անբաւական իւր նախարարներից, առանձնանում է նոյն այրի մէջ և, չնայելով նախարարների խնդրանքին, այլևս յանձն է առնում թագաւորել նոցա վրայ: Նախարարները՝ տեսնելով որ Տրդատը հրաժարւում է նոցա առաջարկութիւնն ընդունելուց, տիրանենգաբար թունաւորում են նորան և այդպիսի դառն վախճան են տալիս մեծ և բարեպաշտ թագաւորի արդիւնաւոր կեանքին: Սուրբ թագաւորը մեռնում է 56 տարի թագաւորելուց յետոյ:

71. ԱՐԾԻԻՆ ՈՒ ԿԱՂՆԻՆ

(Հին զրոյց)

Եղաւ՝ մի անգամ Արծիւն ու Կաղնին
Մի անտառի մէջ վէճի բռնուեցին,
Թէ ո՞րն իրանցից շատ տարի կապրի,
Ո՞րն է դիմացկուն ու պինդ աւելի:
Արծիւն ասաց՝ ես. Կաղնին էլ թէ՛ ես:
Երկուսն էլ յամառ ու հրպարտ այսպէս,
Մեծ մեծ պարծեցան, սաստիկ վիճեցին,

Վերջը այստեսակ պայման կապեցին.
Ժամանակ դրրին հինգ հարիւր տարի,
Արքան հաւքերի, արքան անտառի,
Որ թէ որոշած այն օրին հասնին,
Այն օրը դարձեալ մէկ մէկու տեսնին:
Ու Արծիւն իսկոյն Կաղնուցն հեռացաւ,
Հըզօր թեւերը շարժեց, վերացաւ
Դէպի ամպերը, դէպի ժայռերը,
Ուր անց է կացնում իր լաւ օրերը:
Կաղնին էլ փրօեց ճիւղերն երկաթի,
Խոր ու խոր մըխեց ճանկերն արմատի,
Ու այնպէս հուժկու կանգնեց անտառում,
Որ վայր էլ չընկնի հինգ հարիւր տարում:
Դարեր անցկացան:

Եւ ահա մի օր
Արծիւը եկաւ ծերացած, անզօր,
Ծըւոցը կըտրած, տըկար, հեալով,
Թոյլ-թոյլ թեւերը հազիւ քարշ տալով,
Տեղ հասաւ մի կերպ, նայեց դէս ու դէն,
Տեսաւ որ Կաղնին ընկել էր արդէն.
Ընկել էր ահեղ փոթորկի անառ,
Ճիւղերը թէն դեռ թաքմ ու կանաչ:
«Հէյ—կանչեց—գոռոզ, պարծենկոտ Կաղնի.
Դէ լաւ ճանաչիր ինձ ու քեզ հիմի.
Հինգ հարիւր տարուց մի ժամ էլ դեռ կայ,
Ընկել ես արդէն, անկողորում հըսկայ»:—
«Հինգ հարիւր տարի ապրել եմ կանգնած,
Այդքան էլ կապրեմ, այսպէս թեք ընկած,
Մինչև լրանայ մի հազար տարին»:
Պատասխան տըւաւ ընկած վիթխարին:

72. ՆԵՐՍԷՍ ՄԵԾԸ

Ներսէս Մեծը Գրիգոր Լուսաւորչի որդի Ս. Վրթա-
նէսի թոռն էր: Սա իւր բոլոր կեանքի մէջ ջանք էր անում,
որ քրիստոնէութիւնը և քրիստոնէական առաքինութիւնն
ամենայն տեղ տարածուի ու հիմնաւորապէս հաստատուի
Հայաստանում: Ներսէս Մեծը՝ սնուած լինելով նախ Բիւ-
զանդիայում և ապա Կեսարիայում, երբոր նստեց կաթո-
ղիկոսական դահլի վրայ, տեսաւ որ քրիստոնէական դաս-
տիարակութիւնը պակաս է ժողովրդեան մէջ և շատ հար-
կաւորութիւններ կայ լրացնելու: Նա այդ բանի վրայ հոգս
քաշեց և շատ դժուարութիւնների յաղթելով, կռուեց կը-
ռապաշտական մնացորդների դէմ և քրիստոնէութիւնը
գործով սկսեց արդիւնաւոր կացուցանել ժողովրդի հա-
մար: Ընդհանուր ժողով կազմելով աշխարհականներից և
հոգևորականներից, կռապաշտական խիստ սովորութիւն-
ների տեղ ողորմածութիւն հաստատեց, որովհետեւ հեթա-
նոսական օրէնքներով բորոտներին, իբրեւ պիպժ մարդ-
կանց, հալածում էին, և նրանք անապատներում էին իրանց
համար բնակութիւն հաստատում և ոչ ոք չկար, որ մխի-
թարէր նոցա թշուառ վիճակը. անդամալոյծներին չէին
խնամում և անժանօթ հիւրերին ու օտարականներին չէին
ընդունում: Այս բոլոր բաները ցոյց էին տալիս, որ կռա-
պաշտական սովորութիւններն այն ժամանակ տակաւին
չէին կորցրել իրանց նշանակութիւնը և քրիստոնէական
մարդասէր օրէնքները տակաւին խոր չէին դրոշմուել նո-
ցա սրտի մէջ: Ներսէս Մեծը այս կռապաշտական սովո-
րութիւնների դէմ պատերազմելով՝ կարողացաւ նորան-
ցից շատերը ջնջել և Հայոց կոշտ կեանքի մէջ մտցնել
քրիստոնէական մարդասիրութեան գործադրութիւնը: Նա

հրամայեց իւրաքանչիւր զաւառում օտարականների, որբերի, չքաւորների և ծերերի համար ճաշարաններ պատրաստել. անապատներում շինել տուեց եղբայրանոցներ և մենաստաններ:

Արշակ Բ-ըդի թոյլ թագաւորութեան ժամանակ Մեծն Ներսէսի կեանքը գլխաւորապէս անցնում էր հաշտութիւն ձգելով նախարարների և թագաւորի մէջ: Նա մինչև անգամ իբրև խաղաղութեան դեսպան դնաց յունաց Վաղէս կայսեր մօտ, բայց նորանից արքայութեան և, նաւաբեկութեամբ ընկնելով մի անմարդաբնակ կղզի, ութ ամիս ապրեցաւ նորա վրայ:

Թէոդոս կայսեր ժամանակ Մեծն Ներսէս արքայանքից փերագառնալով և Արշակի որդի Պապին կայսրի օգնութեամբ թագաւորեցնելով՝ եկաւ Հայաստան և, որքան հնար էր, բարեկարգեց նորա վիճակը, որ իւր բացակայութեան միջոցին բաւականին աւերուել էր: Սակայն Հայաստանի այսպիսի լուսատու ճրագը՝ Պապ թագաւորի զաւրագործ կրքերին զոհ եղաւ և թունալից բաժակը նորա փառաւոր կեանքին վախճան զրեց:

73. Մ Ե Ն Ա Ս Տ Ա Ն

Որպէս մի ամուր բարձր պատուանդան,
Որպէս մի հզօր և անյաղթ պաշտպան,
Լերկ քարաժայռը իւր կուրծքի վրայ
Հանդստացնում է մի սուրբ մենաստան:

Անձուկ աշխարհի ազատ հոգսերից,
Ազատ և՛ ունայն վայելչութիւնից,
Հեռու ամենից, այնտեղ փակուած են
Մատաղ կուսանքը մաքուր և անրիժ:

Իզուր է զուարթ զարունը ծաղկում,
Պայծառ արևը իզուր է փայլում:

Խաբուսիկ բնութեան խաբուսիկ գեղը
Զուարճատեաց կուսանց չնչին է թրւում:

Ո՛չ մեղկ ոտները սրբապիղծների
Եւ ոչ նենգ միտքը չար ոգիների,
Երբէք վրդովել չեն կարողանում
Անդորր լուծիւնն այն սրբավայրի:

Այնտեղ հանապաղ ծխւում են խոռնկեր,
Հանապաղ առկայծ վառւում են մոմեր,
Եւ մաղթանքները, որպէս խորտակուած
Սրտի հառաչներ, առաքւում են վեր:

74. Մ Ե Տ Ն Ս Ա Հ Հ Կ Պ Ա Ր Թ Ե Ւ

Ներսէս Մեծի մահից փոքր ինչ յետոյ բացւում է այն լայն մտաւոր ասպարէզը, որտեղ, իբրև պարագլուխ հայկական լուսաւորութեան, հանդէս են դուրս գալիս նորա որդի և ձեռնասուն աշակերտ Սահակ Մեծը և իւր լծակից Մեսրոպ Մաշտոցը, որ նոյնպէս Ներսէս Մեծի աշակերտն էր: Այս երկու անձանց բարոյական բարձրութիւնը և հայրենասիրական ոյժը դնում են Հայաստանի մէջ այն կենդանական սերմերը, որոնք ծրելով ու վեր աճելով՝ մտաւորական և բարոյական կենդանութիւն են տալիս հայկական սերնդին:

Սահակ վերջին Պարթև կաթողիկոսը, Գրիգոր Լուսաւորչի վեցերորդ սերունդը, 390 թուականին նստելով կաթողիկոսական աթոռի վրայ, իսկոյն քննեց ժողովրդի դրութիւնը, տեսաւ ու լաւ նկատեց նորա բարոյական ցաւերը և հմուտ բժշկի պէս վերահասու եղաւ և իմացաւ,

որ ազգի տարտամ զրուծիւնն ամբայնող և զուարթացնող միակ միջոցը ուսումն ու դաստիարակութիւնն է: Նա լաւ էր ճանաչում, որ մի ազգի բարոյական և մտաւոր զօրութիւն տալու համար՝ պէտք է ներգործել սրտի և հոգու վրայ, որ ֆիզիքական կոշտ զօրութիւնը, առանց ներքին համոզման, շատ դիւրարեկ է. ներքին համոզմունքն է, որ կենդանութիւն և ամբուլութիւն է տալիս ֆիզիքական զօրութեանը: Մեծն Սահակ՝ ազգին բարոյական զօրութիւն տալու համար, միակ միջոցը ուսումն ընտրեց:

Հայոց զբերը գտնելուց յետոյ Սահակ Մեծը ջանք է անում Մեսրոպ վարդապետի հետ Ս. Գիրքը թարգմանել, բանալ ուսումնարաններ և դաստիարակել ազգի մատաղ սերունդը Հայոց զբով և լեզուով և ընդ նմին տնկել ու հաստատել նոցա սրտի մէջ քրիստոնէական և ազգասիրական վսեմ պարտականութիւններն ու առաքինութիւնները: Տեսնելով, որ Հայաստանում չի կարելի աւանդել աշակերտներին այն ուսմունքն ու գիտութիւնները, որ աւանդում էին աւելի լուսաւորեալ քաղաքներում, որպէս ինք էին Բիւզանդիայ, Աթէնք, Ադէքսանդրիայ, Եգիպտոս, և այլն, Մեծն Սահակ և Մեսրոպ, վաթսուների չափ ընդունակ և ուսմանը բաւականին ծանօթացած երիտասարդներ ուղարկեցին վերոյիշեալ քաղաքները՝ գիտութեանց այլևայլ բաժինները սովորելու և կատարելագործուելու:

Այսպէս՝ Հայաստանի մեղուները, իրանց վարդապետի հոգովը թեւաւորուած, գիմում էին գէպի գիտութեան ծաղիկները: Բիւզանդիայի Մաքսիմիլիանոս եպիսկոպոսը, այնտեղ գտնուող հայ երիտասարդների վրայ մեծ խնամք և սէր ցոյց տալով, նոցա հետ ուղարկեց Հայաստան Աստուածաշնչի ստոյգ և հարազատ օրինակը Յունաց լե-

զուով: Սահակ հայրապետը և Մեսրոպը իրանց աշակերտների հետ նորից թարգմանեցին Ս. Գիրքը այն ստոյգ օրինակից:

Մեծն Սահակ, որ ազգի բարօրութեան և լուսաւորութեան համար նուիրել էր իւր անձը, որ իբրեւ արթուն և անխոնջ հովիւ՝ աւետարանական քարոզութիւնը տարածել էր Հայաստանի ամենայն կողմերը, Արշակունեաց Արտաշէս վերջին թագաւորի հետ իւր ծերութեան օրերն անցկացրեց Պարսկաստանում, բանտի մէջ. Հայոց նախարարների ամբաստանութեան գոհ լինելով: Թէպէտ նախարարները, վերջապէս հասկանալով իրանց սխալանքը, միաբան ազաւեցին ծերունի Ս. Սահակին, երբոր նա ազատուել էր բանտից ու վերադարձել Հայաստան, որ յանձն առնէ կաթողիկոսական իշխանութիւնը, սակայն Ս. Հայրապետը, մարգարէական նախազուշակութեամբ լցուած, հրաժարուեցաւ այդ առաջարկութիւնից և փոքր ժամանակից յետոյ կնքեց իւր բազմաշարժար և օրհնարեւ կեանքը 441 թուին: Այս մեծ մարդն էր, որ լուսաւորութեան սերմերը խոր արմատացրեց Հայաստանի պտղաբեր մատաղ սրտերի մէջ, որոնցից զուրս աճեցին հինգերորդ դարի հայկական գրականութեան ծաղիկները: Նա իւր հղօր հոգովը կառավարեց կաթողիկոսութեան աթոռը 51 երկար և արկածալի տարիներ: Նորա մարմինը իւր հարսը, Վարդան Մամիկոնեանի կին Դստրիկը, տարաւ Տարօնի գաւառը և իրանց Աշտիշատ գիւղում հողին յանձնեց: Հայոց եկեղեցին, ի շարս սրբոց դասելով Սահակ Պարթևին, տօնում է նորա անմոռանալի յիշատակը ամենայն տարի:

75. Ժ Ա Յ Ռ

Որպէս յաղթանդամ մի ծերուկ հսկայ
Կախուած է ժայռը ջրերի վրայ.

Ալիքը կայտառ գնում են, գալիս
 Եւ ժայռին սիրոյ համբոյր են տալիս:
 Խաղում են անհոգ ալիքը դետի,
 Յուցնում են զրկած պատկերն արեւի,
 Եւ որպէս մանուկ ժպիտն երեսին,
 Մեղմիկ շշուկով ասում են ժայռին.
 «Լսիր, ծերունի, ինչո՞ւ ճակատիդ
 Սև կընճիւնները չեն տալիս դէմքիդ
 Մի օր խնդուլթեան շողով ցոլանալ.
 Ողջը փոխում է, դու նոյնն ես դարձեալ:
 «Ազատ լեռների ազատ գաւազներ,
 Մենք քեզ բերել ենք անթիւ գոհարներ,
 Երկնքի դստեր-վարդի լեռնասուն
 Կըցօղենք կըրծքիդ անուշ հոտութիւն:
 «Մենք երանաւէտ քնքուշ նուագով
 Կը կոչենք խորքից ձրկներն երամով,
 Եւ ոսկեգօծուած դարնան արեւից
 Մեր դուարթ պարին կ'անենք խնդակից:
 «Եւ քո ականջին միշտ սիրոյ երգեր
 Մենք արշալոյսից կ'ասենք մինչ գիշեր,
 Եւ քեզ կը փարենք և քո կըրծքին ծեր
 Կըտանք որ հանգչին մեր քաղցը կըրբեր»:
 Ալիքը կայտառ գնում են, գալիս
 Սև ժայռը նախկին իւր վիշտն է լալիս...
 Խաղում են ալիք, ուրախ կարկաշում
 Նա կրկին անշարժ, նա կրկին տրտում...

76. ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ ԵՒ ՀԱՅՈՅ ՏԱՌԵՐԻ ԳԻՒՏԸ

Սուրբ Մեսրոպը, մականուանեալ Մաշտոց, Տարօն
 գաւառի Հացեկաց գիւղից, Ներսէս Մեծի աշակերտը և

հայ թագաւորների ատենադպիրն էր: Նա անդադար կար-
 դում էր Սուրբ Գրքը և այնչափ վարժուեցաւ ու վա-
 ռուեցաւ հոգևոր կրթութեան մէջ, որ թողեց աշխարհը,
 արեղայ ձեռնադրուեց ու վանք մտաւ: Յետոյ նա միայ-
 նակեաց կեանք վարեց Գողթան գաւառում: Բայց Մես-
 րոպը, որ լոկ կրօնական անձն չէր, այլ ունէր քաղաքա-
 գիտական և ազգասիրական բարձր յատկութիւններ, մի-
 այնակեցական կեանքն անձուկ համարելով, ձեռք առաւ
 ազգային լուսաւորութեան գործը. նա ժողովեց շատ ա-
 շակերտներ, կրթեց նոցա և իւր հետ առած՝ քարոզու-
 թիւններ էր անում զանազան տեղերում, ջնջում էր մնա-
 ցած աղանդները և աւելորդ սնապաշտութիւնները Գող-
 թան գաւառից և Սիւնեաց նահանգից: Այս քարոզութիւն-
 ների ժամանակ սկզբում նա մեծ նեղութիւն էր կրում,
 որովհետեւ ինքը պէտք է Աստուածաշունչ գիրքը և՛ կար-
 դար, և՛ թարգմանէր հայերէն: Այս դժուարութիւնները
 ստիպեցին Մեծ Մարդուն մտածել Հայկական տառեր
 գտնելու մասին. այս նպատակով նա շատ փորձեր արաւ,
 բայց սկզբում բոլոր փորձերն անօգուտ անցան: Ապա
 իմանալով Ս. Սահակ հայրապետի բարելաւութեան համ-
 բաւը, եկաւ նորա մօտ, յայտնեց իւր մտադրութիւնը և
 տեսաւ, որ այդ միկնոյն խնդրով նա ևս զբաւուած է: Ս.
 Սահակը ժողով գումարեց Վաղարշապատ քաղաքում, ուր
 մեր Վռամշապուհ թագաւորը յայտնեց, թէ ինքը երբեմն
 Միջագետք լինելով, մէկ Յարէլ երէց ասել է իրան, թէ
 Դանիէլ եպիսկոպոսի մօտ կան Հայոց նշանագրեր, Այս
 նշանագրերը բերել տուին և, թէ և երկու տարի շարու-
 նակ սկսան փորձեր անել և նորանցով ուսուցանել, բայց
 աշխատանքներն իզուր անցան, որովհետեւ ձայնաւոր տա-
 ռերը պակաս էին: Ս. Մեսրոպը կամեցաւ աւարտել սկսած
 աշխատութիւնը, ուստի մի քանի աշակերտներով գնաց

Դանիէլ եպիսկոպոսի մօտ, որ միասին խորհեն և, եթէ հնար է, լրացնեն տառերի պակասորդը. բայց այս ևս զուր անցաւ: Մեսրոպը՝ աշակերտներից մի քանիսին Դանիէլի մօտ թողնելով, երկուսի հետ գնաց Եղեսիա, Պղատոն անունով ճարտասան հեթանոսի մօտ: Այս ևս անօգուտ անցաւ: Վերջապէս նա գնաց Սամոսատ, Հռութանոս փիլիսոփայի մօտ, բայց իզուր: Եւ այսպէս՝ օտարների օժանդակութիւնից և մարդկային հնարներից ձեռնունայն մնալով, ապաւինեցաւ Աստուծուն և, անձնատուր լինելով իւր մտածութեանը, վերջապէս դտաւ ցանկացած տառերը 406 թուին:

Գլխաւոր դժուարութիւնը վերցրած էր մէջտեղից: Երանելի վարդապետը Սամոսատում ուսումնարան բաց արաւ և իւր աշակերտ Յովհան եկեղեցականի և Յովսէփ Պաղնացու օգնականութեամբ Սողոմոնի Առակաց գիրքը և նոր Կտակարանը թարգմանեց. իսկ երբ վերադարձաւ Վաղարշապատ, թագաւորը, հայրապետը և բոլոր բազմութիւնը մեծ ուրախութեամբ ընդունեցին նորան նորագիւտ նշանադրերի և նորաթարգման մատեանների հետ և այն օրը ուրախութեան տօն կատարեցին: Բացուեցան ուսումնարաններ, ծաղկեցաւ հայերէն դպրութիւնը զարմանալի յառաջադիմութեամբ: Այնուհետեւ Մեծ Մարդը հնարեց Վրաց և Աղուանից գրերը: Յետոյ Ս. Սահակի հետ գնաց Հայաստանի արևմտեան մասը, որ Յունաց բաժնումն էր: Այնտեղից Մեսրոպը Ս. Հայրապետից ղեսպան ուղարկուեցաւ Թէոդոս կայսեր մօտ և իւր մեծ գիտութեան համար պատուեցաւ «Էկլէսիաստիկոս» կոչմամբ: Նա Սուրբ Սահակից յետոյ վեց ամիս կառավարեց հայրապետական աթոռը և կնքեց իւր արդիւնաւէտ և յաւիտեան անմոռաց կեանքը: Հայաստանը ղեռ այն ժամանակ ցոյց տուեց նորան իւր երախտագիտութիւնը և Վահան Ամատունի

իշխանը մեծ յուղարկաւորութեամբ նորա սուրբ մարմինը հանգստացրեց Օշական գիւղումը և նորա վրայ շինեց եկեղեցի: Հայրենեաց բարերարների յիշատակը օրհնութեամբ և երախտագիտութեամբ յիշուի...

77. ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵՋՈՒ

Մայրենի լեզու, մայրենի բարբառ,
Ախորժ, ընտանի իմ հոգու համար.
Առաջին դու խօսք ականջիս հասած,
Դու սիրոյ քաղցրիկ առաջին յօգուած,
Մանկական լեզուիս թոթովանք տկար,
Հնչում ես իմ մէջ դու միշտ անգագար:

Գեղեցիկ լեզու, հրաշալի լեզու,
Այդ ինչպէս քաղցր հնչում ես ինձ դու.
Կամիմ աւելի քաջ ծանօթանալ
Քո ճոխ գանձերին, հոգով հայանալ.
Ասես թէ ահա կանչում էին ինձ
Պապեր ու հայրեր խոր գերեզմանից:

Հնչիր դու, հնչիր այժմ և յաւիտեան,
Մայրենի լեզու, բարբառ սիրական.
Արի, բարձրացիր հնութեան փոշուց,
Դու իմ հայ լեզու, մոռացուած վաղուց.
Զգեցիր նոր կեանք սուրբ զրուածներով,
Որ ամենայն սիրտ վառուի քո սիրով:

Ամեն տեղ փշում է Աստուծոյ շունչը,
Սուրբ է, այն, միւս այլ ձև ու ոճը.

Բայց թէ աղօթել, գոհանալ պէտք է,
 Իմ սրտի սէրը յայտնել արժան է,
 Իմ երանական մըտածութիւնքը,—
 Ապա կըխօսեմ իմ մօրս խօսքը:

78. ՍՐԲՈՅ ԱՏՈՎՄԵԱՆՅ ԵՒ ՎԱՐԴԱՆԱՆՅ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

1. Արշակունեաց թագաւորական հարստութիւնը վերջանալուց յետոյ, Հայաստանի քաղաքական ոյժը տկարանում է: Երկու դրացի պետութիւնք, Յունաստանն ու Պարսկաստանը, ձգտում էին Հայաստանին տիրելու և վերջինս, ի հարկէ, աւելի ուժեղին պիտի մնար: Պարսկաստանը վաղուց-հետէ ցանկանում էր իւր հպատակ քրիստոնեայ ազգերի մէջ մոգականութիւն մտցնել, բայց, ակնածելով քրիստոնեայ Յունաստանից, չէր վստահանում վճռողական քայլ անել: Վերջապէս բացւում է յարմար դէպքը: Պարսիկները յաղթում են Յոյներին և, պատերազմական մեծ տուգանք առնելով, խաղաղութեան դաշն են կապում նրանց հետ: Հեռացնելով այսպիսի մի մեծ արգելք, Պարսից Յաղկերտ թագաւորը մոգերի և Միհր-ներսեհ հազարապետի խորհրդով աներկիւզ գործադրում է իւր վաղուցուայ մտադրութիւնը՝ քրիստոնէութիւնը ջնջելու: Գործն սկսում է Հայերից, յուսալով թէ Վրացիք և Աղուանք ևս կըհետեւեն նոցա օրինակին: Մտադրութեան իրագործման համար հարկաւոր էր հող պատրաստել. նախ՝ պէտք էր նոյն իսկ երկրի մէջ գտնել մի ազդեցութիւն ունեցող անձն իրանց կամակից և գործակից (այդպիսի մարդկային արժանաւորութիւն ստորացնող պարտաւորութիւն յանձն է առնում երկրի մարդպան—գաւառակալ Վասակ Սիւնեաց իշխանը) և ապա նիւթապէս ևս տկա-

բացնելով Հայերին, խլել նոցանից գիմազրելու կարողութիւնը: Սորա համար Պարսիկները պատերազմ են սկսում Քուշանաց կամ Հոնաց դէմ, որին մասնակցում են տէրութեան հպատակ բոլոր ազգերը. իւրաքանչիւրը դոցանից իւր այրութիւնով, նախարարներով և իշխաններով դիմում են Ապար աշխարհ և այնտեղից արշաւում Քուշանաց վրայ: Եօթը տարուայ պատերազմից յետոյ՝ Պարսիկները յաղթութիւն են տանում, վերագրելով այդ իրանց աստուածների օգնութեանը. դրանից յետոյ հրաման է ուղարկւում պարսկական տէրութեան բոլոր ազգերին, որ միմիայն արեգակը պաշտեն, կրակին երկրապագեն և մոգութիւնն ընդունեն: Պատերազմում գտնուող քրիստոնեաներին մահուան սպառնալիքով արգելւում է հայրենիք վերադառնալ: Միայն Ատովմ Գնունի և Մանաճիհր Ռշտունի իշխանները, վտանգն արհամարհելով, իրանց զօրքով շտապում են Հայաստան, բայց Պարսից զօրքը յետեից հասնելով, ամենին նահատակում է: Սոցա յիշատակը Հայաստանեայց եկեղեցին տօնում է «Ատովմեանց զօրավարաց» անունով:

2. Այնուհետև Միհրներսեհ հազարապետը հրովարտակ է ուղարկւում Հայերին, որի մէջ մոգակրօնութիւնը գտնւում է, իսկ քրիստոնէութիւնը պախարակում, ուստի և առաջարկւում է՝ հրաժարուիլ քրիստոնէական, ըստ նոցա կարծեաց, մոլորութիւնից և ընդունել ճշմարտաքարոզ մոգակրօնութիւնը: Հրովարտակը վերջանում է հետեւեալ խօսքերով՝ «Կամ պատասխանել նամակին բան առ բան և կամ Պարսից զուռը գնալով, ներկայանալ թագաւորական բարձրագոյն ատենին»: Սոյն հրովարտակը գրաւում է ամբողջ ազգի ուշադրութիւնը: Արտաշատ թագաւորանիստ քաղաքում 450 թուին գումարւում է ազգային ժողով՝ նախագահութեամբ Յովսէփ կաթողիկոսի և մասնակցու-

թիւամբ ազգիս հոգեւորական ու քաղաքական ներկայացուցիչներին: Գրում են ազգու պատասխան, որով ջրում են դրադաշտական մոլար վարդապետութիւնը և հաստատում քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը: Պատասխանը վերջանում է հետեւեալ խօսքերով. «Այս հաւատից ոչ ոք կարող է մեզ խախտել, ոչ հրեշտակները և ոչ մարդիկ, ոչ սուրը և ոչ հուրը և ոչինչ աշխարհային ամենաժանր տանջանք»: Այս համարձակ պատասխանի վրայ սաստիկ դայրանում է Յազկերտ թագաւորը և սպառնալից հրովարտակով պատուիրում է Պարսկաստան ուղևորուելու Վասակ մարզպանին, Վարդան սպարապետին և ուրիշ նախարարներին: Նոյնպիսի հրովարտակ ստանում են նաև Աղուաններն ու Վրացիք: Այս երեք ազգերը պատգամաւորութեամբ իրարու հետ ուխտ են դնում՝ հաստատուն դաշնաւորութեան մէջ մնալու: Ս. Յովսէփ կաթողիկոսը օրհնում է գնացողների ուղևորութիւնը, նախարարները դնալով Պարսից դուռը և յայտնելով իրանց քրիստոնէական հաւատի մէջ հաստատ մնալու անդրդուելի դիտաւորութիւնը, ձգում են բանտը, և թագաւորի անձնական խորհրդով վճռում է, որ բոլոր նախարարներին կապեն ու արսորեն շատ հեռու տեղեր, իսկ իրանք մտնեն Հայաստան և իրանց հաւատն ու օրէնքները տարածեն: Խորհրդականներից մինը, ծածուկ քրիստոնեայ, այս վճիւր յայտնելով նախարարներին, յորդորում է նոցա, որ առերես ուրանան քրիստոնէութիւնը, որպէս զի ազատութիւն ստանալով, կարողանան վերադառնալ իրանց երկիրը և միաբան ուժով պաշտպանեն հաւատն ու հայրենիքը: Նախարարները համաձայնում են նորա խորհուրդն ընդունելու: Յազկերտը, երբոր այս իմանում է, անշափ ուրախանում է, առատ պարգևներ է բաժանում նախարարներին և 700 մոզերով ուղևորում է նրանց դէպի իրանց եր-

կիրը, պատուիրելով, հասնելուն պէս, իսկոյն մոզութեան կրօնին աշակերտել Հայերին, Վրացիներին ու Աղուաններին և ուրիշ քրիստոնեայ ազգերին:

3. Նախարարների ուրացութեան լուրը և մոզերով դէպի հայրենիք ուղևորուելը կայծակի արագութեամբ հասնում է Հայաստան. ամբողջ ազգը ոտի է կանգնում. ամենքն ուխտ են դնում Աստուծոյ առաջ՝ հաստատ մնալ քրիստոնէական հաւատին և իրանց կեանքը չխնայել եկեղեցու և հայրենիքի ազատութեան համար: Հոգեւորական դասը սիրում է զանազան գաւառներ՝ ժողովուրդն աներկիւղ դիմադրութեան պատրաստելու: Այս միջոցին նախարարները Պարսից գօրքով և մոզերով մտնում են Հայաստան և բանակ դնում Ծաղկոտն գաւառի Անգղ գիւղաքաղաքում: Մէկ կիւրակէ օր, ժամերգութեան միջոցին, մոզաւոր իւր մոզերով եկեղեցի է մտնում և կամենում է դրաւել այն: Ղևոնդ երէցը, որ ուրիշ քահանաների հետ պաշտօն էր մատուցանում, հակառակում է մոզական խումբին. ժողովուրդն էլ, միացած հոգեւորականների հետ, բրածեծ և գլխապատառ դուրս են մղում ամենքին: Մոզաւոր, տեսնելով Հայերի հաստատամտութիւնը և աներկիւղ դիմադրութիւնը, կամենում է թագաւորին նամակով խորհուրդ տալ, որ յետ կենայ այսպիսի վնասակար առաջարկութիւնից, բայց Վասակ Սիւնին արգելում է, խոստանալով շուտով համոզելու Հայերին: Պարսկաստանից եկած Հայ նախարարները, Վարդանի հետ միասին, իրանց առերես ուրացութիւնը յայտնելով եպիսկոպոսներին, Ջահապիւանում ժողով են կազմում և Խաչով ու Աւետարանով երգում են քրիստոնէական կրօնը պաշտպանելու: Ուխտապահ նախարարները կալանաւորում են ուրացող Վասակին, բայց սա, եպիսկոպոսների առաջ զղջալով իւր յանցանքը, ներումն է ստանում: Այնուհետև

Հայերը յարձակուում են մոզերի և Պարսից զօրքի վրայ, ահագին հարուած են հասցնում, զրաւած բերդերը յետ են խլում և այդպիսով սրբում են հայրենիքը կռապաշտութիւնից և մոզութեան զօրութիւնը խորտակում են: Մինչ հայերը տօնում էին իրանց յաղթութիւնը, ահա Աղուանից աշխարհի եպիսկոպոսը և հաղարապետը հայերից օգնութիւն են խնդրում, յայտնելով որ պարսից զօրքը մտել է Աղուանք և ստիպում է մոզութիւնն ընդունելու: Հայերն այս միջոցին օգնութիւն են խնդրում Յոյներից, բայց բացասական պատասխան ստանալով՝ չեն վհատում, այլ յոյսները իրանց անձնական ոյժի վրայ դնելով, զօրքը երեք գունդ են բաժանում: Վարդանն ուղևորւում է դէպի Աղուանից աշխարհ, Վասակը մնում է Արարատեան գաւառում, իսկ ներշապուհ Արծրունի իշխանը յանձն է առնում Պարսից սահմանագլուխը պաշտպանելու: Վարդանը մտնում է Աղուանից աշխարհը, Պարսից զրաւած բերդերը յետ է առնում, հրամայում է կռատունները կործանել և մոզերին կոտորել: Մինչ Վարդանը շարունակում էր իւր յաղթութիւնները, յանկարծ Հայաստանից բօթաբեր է հասնում նորան և յայտնում է, որ Վասակը, ժխտելով իւր երդումը, այրում է Հայոց գիւղերը, կործանում է բերդերը և սրի կերակուր է անում իւր եղբայրակիցներին: Վարդանը մեծ աւար վեր առած պարսիկներից, անսպասելի արագութեամբ հասնում է Հայաստան՝ Վասակի աւերիչ ընթացքին վերջ տալու համար. վերջինս, երկիւղ կրելով Վարդանից, փախչում է իւր գաւառը: Վարդան սպաւապետը իւր նիդակակիցներով խաղաղացնում է աշխարհը և որովհետև ձմեռը վրայ էր հասել, զօրքը մի քանի մասն է բաժանում և ապահով տեղեր ուղարկում ձմեռելու:

4. Այն ինչ Հայերը ուրախութեամբ տօնում էին գատական օրերը, յանկարծ լուր է հասնում, որ պարսից

ահագին զունդը՝ Հեր և Ջարեանդ գաւառներից անցնելով, բանակ է դրել Արտազ գաւառի Աւարայր դաշտում, Տղմուտ գետի ափերի վրայ: Հայոց նախարարներն իրանց զօրքերով որոնց թիւը 66,000-ի էր հասնում, հաւաքւում են Արտաշատ քաղաքը, և այնտեղից ամբողջ զօրախումբը դիմում է դէպի Աւարայրի դաշտը և ամրանում է Տղմուտ գետի այս կողմը: Նոյն տեղն եկել էին Յովսէփ կաթողիկոսը և Ղևոնդ երէցը ուրիշ եպիսկոպոսներով և քահանաներով՝ պատերազմին մասնակցելու: Վարդան սպաւապետը զօրքի առաջ կարգում է Մակաբայեցոց գիւղը, ազգու ճառով քաջալերում է նրանց դէպի անվհերութիւն, երկիւղը թերահաւատութեան նշան համարելով: Ոգևորիչ ճառ է խօսում նաև Ղևոնդ երէցը: Ապա սեղան է կազմում, Հոգեգալստեան եօթներորդ օրը մատուցանւում է սուրբ պատարագը և հաղորդում են թէ զօրքը և թէ զօրավարները և, իրանց անձը յանձնելով Աստուծոյ խնամքին, խնդրում են, որ Աստուած Իւր եկեղեցին չտայ հեթանոսաց ձեռքը. Պարսիկներն արդէն պատրաստ էին: Հայերն անցնում են Տղմուտ գետը, յարձակուում են Պարսիկների վրայ և ցրում են նրանց զօրքը, և մինչ յաղթութիւնը Հայոց կողմն էր երևում, Պարսիկները, վերջին ճիգը թափելով, շրջապատում են Վարդանին իւր նիդակակիցներով: Այստեղ Վարդանը քաջութեան հրաշքներ է գործում, ահագին վնասներ է հասցնում թշնամուն, բայց մահաբեր վէրք ստանալով՝ նահատակւում է թէ ինքը և թէ իւր քաջ նիդակակիցները: 451 թուի յունիսի 2-ին վերջանում է այս ահուկի պատերազմը, որի մէջ Պարսիկների և Վասակի զնդից մեռնում են 3544 մարդ, իսկ Հայոց նահատակների թիւը լինում է 1036: Այսպէս քրիստոնէական հաւատի և ազգային եկեղեցու ազատութեան համար պոհեցին իրանց անձը այն ընտիր նահատակները,

որոնց անմահ յիշատակը տօնում է Հայոց եկեղեցին «Վարդանանց զօրավարաց» անունով ամեն տարի բուն բարեկենդանի հինգշաբթի օրը: Իսկ Վասակը, իւր ազգակիցներին ժառանգելով դաւաճանի անարգ անունը, Պարսիկներին ևս զրկուեցաւ սլատուից և դառն ցաւերով մեռաւ բանտում:

79. ՏԱՊԱՆԱԴԻՐ

Նա չէր նախանձում ոչ իշխանական

Մեծապանծ անուան,

Ոչ կարօտում էր հրսլարտ հարուստի

Չլացնող փառքի.

Նա չէր փափագում հզօր յաղթանակ,

Դափնիք ու պսակ,

Ոչ երազում էր գովեստ զղրղող

Արձան ու կոթող:

Յրուել թշուառի տանջուած ճակատից

Դառնութեան թախիժ,

Եւ կանգնել պաշտպան իւր անմեղ ընկճուած

Եղբօր իրաւանց՝

Այս էր տենչալի նրա վառ փափագ,

Հոգու նպատակ.

Եւ զոհուած նա իւր ուխտին անսասան,

Իջաւ զերեզման:

80. ՈՒՐԱՅՈՂԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

«Մի հանդիսաւոր օր Պարսից թագաւորը ճաշի հրաւիրեց բոլոր մեծամեծներին: Հրաւիրուած էր և Վասակը:

Նա հագաւ իւր պատուական վերնագգեստը, նորա վրայ դրեց ոսկեայ խոյրը, մէջքին կապեց մարդարիտներով և պատուական ականերով զարդարուած ոսկէ դօտին, հագաւ ականջի զինտերը, մանեակը կախեց վզիցը, սամոյրը ձգեց թիկունքին և բոլոր պատուանշանները հագած, գնաց պալատ: Թագաւորի արտաքին սրահում շղթայակապ կային մի քանի հայ նախարարներ և սուրբ քահանաներ: Երբ Վասակն անցաւ սոցա առաջով, ցաւակցական հայեացք ձգեցին այդ անխելք վաճառականի վրայ, որ անսպառելի և անփոխարինելի առաքինութիւնը վաճառել էր մի քանի կանացի զարդարանքների: Դոցա առաջից անցնելով՝ Վասակը մտաւ ներսի դահլիճը, որ մեծ իշխանների հրապարակն էր և նստեց: Այս միջոցին թագաւորական սենեկապետը դուրս եկաւ թագաւորի մօտից, մերձեցաւ նորան և ասաց. «Թագաւորը, որից դու ստացել ես այս պատուական նուէրները, ինձ ուղարկեց որ հարցնեմ քեզանից, թէ ո՞ր արդար աշխատութեանդ համար ես ստացել դորանք»: Այնուհետեւ պատմեց բոլոր ամբաստանութիւնները, որով նորան դատաւարտել էին, նմանապէս աւելացրեց և այնպիսի բաներ, որ չէին խօսել ատեանի մէջ: Ասաց, որ նա ապօրինի կերպով տիրեց Սիւնեաց աշխարհին՝ խորամանկութեամբ և ստութեամբ սպանել տուեց իւր եղբայր Վաղենակին և ինքն ստացաւ նորա իշխանութիւնը: Դատաւարտեց նորան և այլ շատ բաների մէջ, որոնց բոլոր մեծամեծները վկայ էին: Վասակը պապանձուեցաւ և ոչ մի ճշմարիտ բան չգտնուեցաւ նորա բերանում: Այնուհետեւ մահի վճիռ կարդացին նորա գլխին: Դահնապետն եկաւ, հանեց նորանից այն պատուանշանները, որ ստացել էր թագաւորից և հազցրեց մահապարտի զգեստ: Նորա ոտներն ու ձեռները կապեցին և, իբրեւ անառակ կին, նստեցրին էդ ձիու վրայ ու տարան ձգեցին

այն բանտը, ուր բանտարկում էին բոլոր մահապարտներին: Ամենայն օր դուրս էին բերում նորան, իբրև անշունչ մարմին ձգում էին հրապարակի մէջ, ցոյց էին տալիս բոլոր զօրքին, ծաղր էին անում և ծիծաղում էին վրան: Կողոպտեցին և հանեցին նորանից ամենայն բան, ինչ որ ունէր իւր հետ և այնպիսի ծաղրալի աղքատութեան մէջ ձգեցին, որ իւր ծառաները հաց էին հաւաքում՝ նորան տալիս: Նորա բոլոր կալուածները, մինչև անգամ կանանց զարդերը, արքունական պարտքի համար վերցրին:

«Երբ Վասակն այսպէս ամենայն կողմից անարդուեցաւ, բանտումը կապանքների մէջ դժնդակ ցաւի մէջ ընկաւ: Նորա փորը տաքութիւնից տապալկուեցաւ. նորա գոգը տրորուեցաւ, մաշուեցաւ և քամուելով՝ մաղուեցաւ նորա թանձրամտութիւնը: Որդեր եռացին նորա աչքերի վրայ և ներքև սողացին նորա քթածակերից. խլացան նորա ականջները և չարաչար ծակոտուեցան նորա պոօշները. հոտեցին նորա կռների ջլերը և դէպի յետ կռացան նորա ոտների կրունկները: Մահուան հոտ փչեց նորանից. փախան, հեռացան իւր հաւատարիմ ծառաները. միայն լեզուն էր կենդանի նորա բերանում, բայց խոստովանութիւն չէր դուրս գալիս նորա շրթունքներից: Ճաշակեց խեղդամահի բաժակը և իջաւ դժոխքը անպատմելի դառնութեամբ: Ոտի տակ տուին նորան իւր բոլոր սիրելիքը և չկշտացան սաստիկ հարուածներով իւր բոլոր թշնամիները: Չերեցցաւ այն մարդու դերեզմանի տեղը, որ կամենում էր մեղքով թաղաւորել հայոց աշխարհի վրայ, որովհետև շան պէս սատկեցաւ և էջի պէս քարշուեցաւ: Չիշուեցաւ նորա անունը սուրբերի մէջ և չմերձեցաւ նորա յիշատակը եկեղեցու սուրբ սեղանին: Նա իւր կեանքումը ոչ մի չարութիւն չթողեց, որ չգործէր. և ոչ մի չարչարանք չմնաց, որ չհասնէր նորան իւր մահուան ժամանակ»:

81. Յ Ո Ւ Դ Ա Յ

Ա. Տէրն աղօթում էր... Արիւնի քրտինք
Կաթ-կաթ հոսում էր նորա ճակատից.
Աղաչում էր Նա, որ ներէ երկինք
Մարդկային ցեղին, ցեղին մեղսալից:

Ոգևորութեան սրբազան կրակ
Փայլում էր նորա պայծառ երեսին
Եւ Նա տանում էր իւր վերջին տանջանք՝
Փրշեայ պսակի ցաւը դժնդակ,
Խոր կարեկցութեան ժպիտ շրթունքին:

Նորա խաչի շուրջ կանգնած խուժանում
Երբեմն ծիծաղ հնչում էր կոպիտ.
Ամբոխն կուրացած չէր էլ հասկանում,
Թէ ում է արդեօք ինք թշնամանում
Իւր անգոր ռխի ցոյցերով անմիտ:

Նա ինչ է արել: Ինչո՞ւ տանջանքի
է դատապարտուած որպէս գող, ծառայ.
Եւ ո՞վ յանդգնեց առանց արգելքի
Ձեռք բարձրացնել իւր Աստծու վրայ:

Նա աշխարհ մտաւ սուրբ սիրոյ ուսմամբ,
Ուսուցանում էր, աղօթում, տանջւում,
Եւ պիղծ աշխարհը նորա սուրբ արեամբ
Իւր վրայ անջինջ մի բիծ է դնում:
Արդէն կատարուեց:

Բ. Եւ կէս գիշերին
Փայլում էր վերից աստղավառ երկին.

Կապոյտ կամարում հեղիկ ու խաղաղ
 Ահա երեւոյ լուսինն ոսկեշաղ.
 Նա մերթ մտախոհ ամպերի տակից
 Փայլ էր արձակում զերթ աղօտ դամբար,
 Մերթ գողգոջ փայլով սրփուում էր նորից
 Պայծառ նշոյլներ դէպ՝ Գողգոթայ սար:
 Յաժում, միգասպատ խաւարի միջին,
 Տեսանելի էր քաղաքը լռին.
 Վերեւում, որպէս յաղթանդամ հսկայք,
 Երեք խաչափայտ երևում էին:
 Երկուսի վրայ երկու մահապարտ
 Կախուած էին դեռ: Նրանց դառն կսկիծ
 Յայտնող դէմքերին՝ լուսինը հանդարտ
 Նայում էր իւր խոր, անհուն բարձունքից:
 Բայց երրորդ խաչը պարապ էր: Փրկչին
 Վերցրել էին, հողում ամփոփել
 Եւ բարեկամաց արցունքներ վերջին
 Դերեզմանաքարն էին ողողել:

Գ. Այն ով է գաղտնի հեծկլտում, սրգում
 Միջին խաչի մօտ՝ մաղերը փետում.
 Ով է այդ մարդը: Տանջանք անփարատ
 Դրոշմած է նորա գունատուած դէմքին:
 Դուցէ հեռաւոր երկրից ըշտապով
 Եկել է այդտեղ նա հիւանդ անյոյս,
 Որ ամենազօր սրբազան խօսքով
 Տայ բժշկութիւն ախտերին Յիսուս:
 Նա իւր աղերսով պատրաստ էր արդէն
 Յիսուսի ոտներն ընկնել, բայց անհ
 Նա ամենուրեք լքում է հիմա,
 Թէ նա՝ որին որ ամբոխ համօրէն

Քիչ առաջ որպէս արքայ ընդունեց,
 Որ լոյս համասփիւռ բերեց աշխարհին,
 Որ չըխնկարկեց երկրիս կուռքերին,
 Եւ չարը արձակ միշտ յանդիմանեց,—
 Այժմ արհամարհուած իբրեւ մի ստրուկ,
 Դառն տանջանքով մեռնում է անշուք:

Կամ դուցէ ծածուկ աշակերտ Փրկչին,
 Սրտում խորին վիշտ և աղերս պահած,
 Եկել է փարուիլ նա Փրկչի խաչին,
 Խոնջած գլուխը հեղիկ խոնարհած:
 Դուցէ թողութիւն չստացած մի ոք,
 Յանցաւոր, մաշուած դիմել է այդտեղ
 Եւ խաչի առաջ մենակ, ծրնկաչօք
 Զղջումն է թափում, որպէս բազմամեղ:

Ո՛չ, այդ Յուդան է. ոչ թէ աղօթքով
 Եկել է այդտեղ: Նա չէ յանդգնել
 Աղօթելու պիղծ, չարանենդ հոգով.
 Ոչ Տիրոջ մարմինն երկրպագանել
 Կամեցել է նա: Ի՞նչպէս կամ թէ էր
 Ընկել էր այդտեղ, ինքն էլ չգիտէր:

Դ. Երբ չարչարանքի նա դատապարտուած,
 Խուռն բազմութեամբ հոծ շրջապատուած,
 Դէպ՝ պատժավայրն էր Յիսուս բարձրանում,
 Եւ ծանր խաչը անտրտունջ տանում,
 Յուդան, թագկացած, տեսաւ տանջանքը
 Եւ խղճահարուած զգաց յանցանքը՝
 Ո՛ւմ անմտութեամբ ինքն այնպէս ատեց,
 Անարգ արծաթով ո՛ւմ կեանքը ծախեց:

Իմացաւ նա որ էլ չըկայ իրան
Ներման ոչինչ յոյս արդար երկնքից.
Եւ անգոր երկիւղ, երկիւղ ստրկական,
Չարագործութեան մռայլ ուղեկից,
Մտաւ սրտի մէջ: Գիշերն մինչև յոյս
Նորա հիւանդոտ հայացքի առաջ
Կանգնած էր Յիսուս: Իզուր խռովայոյզ
Նա դէն է մղում տեսիլն այն տրհաճ:
Իզուր է ճըգնում նա շուտ քրնանալ,
Ամեն ինչ մոռնալ ու հանգստանալ,
Խաղաղ գիշերուայ գրկի մէջ թաղուած:
Հազիւ փակում է աչքերը յոգնած,
Ահա խաւարից պատկերն ահալի,
Որպէս կենդանի, առաջն է դալի:

Ե. Ահա նա մաշուած, հիւժեալ, տառապեալ,
Սուրբ ճշմարտութեան հզօր ջատագով,
Անարատ սիրոյ անսուտ առաքեալ,
Խաշուած վայրենի ամբոխի ձեռքով.
Աստուած՝ անհոգի, կոյր, կաշառակեր
Դատաւորների վճռովը դատուած.
Ահա նա, ահա... հեզիկ աչերում
Լուռ կշտամբանք է անբարբառ փայլում.
Միտոյ պսակը, պսակ փշալից,
Ծակում-խոցում է ճակատը Փրկչին
Եւ պարզ հնչում է, կարծես, բերանից
Խիստ դատաւրճիւ ընդդէմ մատնելին...
— «Հեռո՛ւ, անարատ տեսիլ ահաւոր,
Ո՛հ, հերիք, տանջանք, թող գոնէ մի ժամ,
Գոնէ մի վայրկեան՝ կրծքով վիրաւոր
Չապրեմ, չըյիշեմ, թող հանգստանամ:

Մի տես, մատնիչդ է աւասիկ լալիս
Ոտներիդ առաջ... Ո՛հ, Դու խնայիր.
Պատառում է Քո հայեացքը հոգիս,
Գնա՛, չքացիր, տեսիլ, մի՛ նայիր...
Տեսնո՞ւմ ես, ահա՛ արտասուքներով
Պատրաստ եմ իմ նենդ համբոյր լուանալ.
Ո՛հ, տուր ինձ անցեալն իսպառ մոռանալ,
Տո՛ւր հոգւոյս հանգչիլ ջերմ աղօթքներով:
Դո՛ւ՛ Աստուած, ներում կարող ես միշտ տալ . . .
.
Իսկ ես. գիտցել եմ ես կարեկցութիւն.
Չիք ինձ համար գութ, չըկայ թողութիւն»:

Զ. Փախիր դու, մատնիչ, մարդկանց երեսից,
Եւ լաւ իմացիր, հոգիդ մեղսալից
Երբէք ոչ մի տեղ հանգիստ չի գտնիլ.
Որտեղ էլ լինիս, քեզ հետ անբաժան
Կրգայ ամեն տեղ ահալի տեսիլ,
Իբրև գրաւական խիստ մեղադրութեան:
Փախիր, անարժան, այդ խաշափայտից,
Մի՛ պղծիր նորան ողջագուրանքով.
Նա՛՛ վրբան խաշուած Փրկչի տանջանքով
Սրբագործուած է, հեռո՛ւ նրանից:
.
Եւ նա փախչում էր
.

Է. Կէս հորիզոնը
Ալ բոցը գրկեց, լեռնոտ Գեղրոնը
Փայլի ալիքով շառագունեցաւ,
Բլուրների յետև ահա բարձրացաւ

Ոսկէ պսակով արեւը պայծառ,
Ամեն ինչ զարթնեց... անտառը դալար,
Դաշտերի գոռոզ այդ հսկան հպարտ,
Զարթում է ճիւղերն, խշշում անընդհատ:
Անտառի խորքում առուն է հոսում
Արծաթ-ջրերով, անվերջ կարկաջում...
Եւ այնտեղ, ուր միշտ մշուշ է, խաւար,
Ուր չի թափանցում արեւը պայծառ,
Մռայլ դիակ է օրօրում կախուած,
Իսկ կաղամախը վերեւից սրված
Իւր կենդանարար դմբուխտ հովանին,
Բարեկամի պէս գրկել է այդ դին:
Մեռաւ նենդ Յուդան... նա չդիմացաւ
Խուլ տանջանքների կրքակին. մեռաւ
Առանց հաշտութեան արտասուքների,
Առանց զղջումի, առանց իղձերի:
Բայց մինչ վերջին ժամ, մինչ վերջին վայրկեան
Միշտ նոյն պատկերը տրտում, ահալի,
Կենդանի պատիժ չարագործութեան,
Դիշերուայ մռայլում առաջն էր դալի:
Միշտ նոյն գայրագին պատուէր դժընդակ
Կարծես հնչում էր նորա բերանից,
Եւ գլխին ծանր տանջանքի պսակ
Դրած ունէր նա, պսակ փշալից:

82. ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴԱՐԻ ՀԱՅ ԿԱՆԱՅՔԸ

«Ես չեմ կարող համարել Հայոց աշխարհի բոլոր երանելի առաքեալների, կապուածների և պատերազմի մէջ սպանուածների կանանցը, որովհետեւ ինձ անծանօթներն աւե-

լի շատ են, քան թէ ծանօթները: Հինգ հարիւրի չափ անձամբ ճանաչում եմ ոչ միայն մեծամեծներից, այլեւ փոքրերից շատերին: Նորա ամենքը միասին երկնաւոր նախանձով վառուած, ոչնչով պակաս չմնացին նոցանից, որոնք աշխարհ չէին մտել: Որովհետեւ մեծերն ու փոքրերը մի հաւատի առաքինութեամբ զինուորուեցան. նորա ամենեկին չիշեցին մայրենի ազատութեան փափկութիւնը, այլ ինչպէս զիւղացի մարդիկ, որոնք սովոր են փոքր հասակից չարչարանքներ և տանջանքներ կրելով անցկացնել իրանց կեանքը, նոյնպէս և նորա յանձն առան նոցանից աւելի ևս համբերութեամբ դիմանալ ցաւերին:

«Նորա ոչ միայն իրանց հոգու մէջ մխիթարում էին յաւիտենական աներևոյթ յուսովը, այլ մարմնի նեղութիւններովն աւելի ևս դէն ձգեցին ծառայութեան բեռը: Թէպէտ նոցանից իւրաքանչիւրն ունէր ձեռնասուն սպասաւորներ, բայց բոլորովին չէր կարելի նշմարել, թէ ո՞րն է տիկիներ և ո՞րը աղախիներ. բոլորի շորերը միենոյն էին. երկուսն էլ միասին պառկում էին չոր խոտի վրայ: Ոչ որ միւսի համար անկողին չէր պատրաստում, որովհետեւ նորա չէին ճանաչում խոտերը միմեանցից զանազանել, պատճառ որ բոլոր խսիրները միապէս թխագոյն էին՝ իսկ գլխատակի բարձերը՝ սև: Չկային նոցա համար առանձին խոհարարներ՝ անուշ կերակուր պատրաստելու և ոչ որոշած հացթուխներ՝ ազատների սովորութիւնների համեմատ. այլ ամենի ուտելիքը մին էր: Զարթամութուն անց էին կացնում այն միայնակեաց մարդկանց պէս, որոնք բնակւում են անապատում: Ոչ որ միւսի ձեռին ջուր չէր ածում և փոքրերը մեծերին երեսարբիչ չէին մատուցանում: Սապոն չդիպաւ փափկասուն կանանց ձեռքերին և հոտաւէտ իւղ չգործ զրուեցաւ նոցա զուարճութեան համար: Նոցա առջևը չգրուեցան մաքուր ամաններ և գործ

չղրուեցան ուրախութեան համար բաժակակալներ. ոչ որ չկանգնեց նոցա դռանը հիւրերը ընդունելու և նոցա հոյակապ տները դռները չբացուեցան պատուական հիւրերի առաջ: Ոչ որ նոցանից չիշեց, թէ ունեցել է մի ժամանակ փափկամունդ դայեակներ կամ սիրելի հարազատներ: «Փոշոտուեցան ու ծխոտուեցան նախարարների սենեակներն ու վարագոյրները և սարդի ոստայն ձգուեցաւ նոցա հարսանիքի սենեակների մէջ: Կործանուեցան նոցա տները զարգարող աթոռները և փշացան նոցա սեղանները զարգարող ամանները. կործանուեցան ու քանդուեցան նոցա հոյակապ տները և փուլ եկան, աւերուեցան նոցա ապահովութեան ամրոցները: Չորացան, աղանձուեցան նոցա ծաղկեայ բուրաստանները և արմատախիլ եղան այգիների գինեբեր վազները: Նորա իրանց աչքով տեսան իրանց կայքի յափշտակութիւնը և իրանց ականջովը լսեցին իրանց սիրելիների ցաւալից չարչարանքների հաւաշանքները. նոցա գանձերը թաղաւորական արին և երեսների զարդարանքները յափշտակեցին նոցանից: Հայոց աշխարհի փափկասուն տիկիները, որոնք զրկուած և զգուած էին իւրաքանչիւր բաստեռունների և զահաւորակների մէջ, միշտ բաց ոտով գնում էին եկեղեցի, ուրախութեամբ խնդրելով, որ կարողանան համբերել այն մեծ նեղութեանը: Նորա, որ իրանց մանկութիւնից մեծացել էին հորթերի ուղեղներով և էրէների փափուկ մտով, վայրենիների պէս մեծ ուրախութեամբ ուտում էին խոտեղէն կերակուրները և բոլորովին չէին յիշում իրանց սովորական փափկութիւնը: Սե գունով ներկուեցաւ նոցա մարմնի մորթը, որովհետեւ ցերեկն արեւախորով էին լինում, իսկ գիշերը գետնի վրայ պարկում: Սաղմոսներն էին նոցա ամենօրեայ ցաւերը թեթեալնոց երգերը և մարգարէից գրուածներն էին նոցա կատարեալ մխիթարութիւնները:

Նորա երկու-երկու միաբանուեցան, իբրեւ համահաւասար ջուխտ լծակիցներ, ուղիղ տանելով արքայութեան ախօսը, որ առանց սխալուելու հասնեն խաղաղութեան նաւահանգիստը: Նորա մոռացան կանացի տկարութիւնը և առաքինի տղամարդիկ դարձան հոգեւոր պատերազմի մէջ. սաստկութեամբ կռուեցին մեղքերի դէմ, կտրեցին, ջարդեցին, մի կողմը ձգեցին նորա մահաբեր արմատները: Միամտութեամբ յաղթեցին խորամանկութեանը և սուրբ սիրով լուացին նախանձի կապոյտ ներկերը. կտրեցին ազահութեան արմատները, չորացրին նոցա ձիւղերի մահաբեր պտուղները: Խոնարհութեամբ ջարդեցին ամբարտաւանութիւնը և նոյն խոնարհութեամբ հասան երկնաւոր բարձրութեանը: Իրանց աղօթքներով բաց արին երկնքի փակուած դռները և սուրբ խնդրուածներով իջեցրին հրեշտակներին փրկութեան համար: Բարի համբաւ լսեցին հեռուից և փառաւորեցին Աստուծուն երկնքում: Նոցա մէջ եղած այրի կանայքը կրկին առաքինութեան հարսներ դարձան և մերժեցին իրանցից այրիութեան նախատինքը: Կանայքը յօժարութեամբ կապեցին իրանց մարմնաւոր ցանկութիւնները, մասնակից լինելով սուրբ կապեալների չարչարանքներին: Նորա իրանց կեանքովը նմանուեցան քաջ մահուամբ նահատակուածներին և հեռուից մխիթարիչ վարդապետներ դարձան բանտարկուածների համար: Իրանց ձեռներովն աշխատեցին ու կերակրուեցան, իրանց ուժիկները տարէց տարի ուղարկելով կապուածների մխիթարութեան համար: Նորա նմանուեցան անարիւն ճպուռներին, որոնք քաղցրութեամբ երգելով՝ ապրում են առանց կերակրի և միայն օդ ծծելով կենդանի են մնում՝ անմարմիններին նմանուելով: Զատ ձմեռների սառուցները հալուեցան, հասաւ զարունը, եկան նոր ծիծեռնակներ, կենցաղասէր մարդիկը տեսան նոցա և ուրախացան, բայց

Նորա երբէք չկարողացան տեսնել իրանց սիրելիներին։ Գարնանային ծաղիկները Հայոց կանանց միտը բերեցին իրանց ծաղկազարդ ամուսիններին, բայց նրանց աչքերը կարօտ մնացին տեսնելու նոցա երեսի ցանկալի գեղեցկութիւնը։ Վերջացան որսի բարակները և դադարեցան որսորդների արշաւանքները։ Բնագիրներով յիշատակուեցան նորա և ոչ մի տարեկան տօն չբերեց նոցա հեռու երկրից. նոցա սեղանատան վրայ նայեցան և արտասուք թափեցին և ամեն ատեանի մէջ յիշեցին նոցա անունները։ Չատ արձաններ կանգնեցրին նոցա անուններովը և իւրաքանչիւրի անունը նշանակեցին նոցա վրայ։ «Երբ այսպէս ամեն կողմից մտքերն ալեկոծւում էին, այն ժամանակ նորա բոլորովին չէին թուլանում և չէին հեռանում երկնաւոր առաքինութիւնից։ Արտաքուստ նորա երևում էին զարգարուած և մխիթարուած երկնաւոր սիրով։ Այլևս չէին հարցնում հեռաւոր տեղերից եկողներին, թէ երբ կարող ենք տեսնել մեր սիրելիներին, այլ նոցա դէպի Աստուած աղօթելու գլխաւոր նպատակն այն էր, որ ինչպէս սկսեցին, նոյնպէս երկնաւոր սիրով լցուած՝ քաջութեամբ մեռնին...

83. ՍՊԻՏԱԿ ԶԳԵՍ

Անարգ, խայտառակ մահուան մատնուած,
Հունգարացի կոմսն շրջթայակապ էր.
Նա օգնել ուզեց իւր խեղճ հայրենեաց.
Հպարտութիւնը խիստ վրդովուած էր:
Նա ըստրուկներին՝ հոգով ստորացած,
Վաղուց անողորմ թշնամի դարձաւ,
Եւ միշտ կռուելով ընդդէմ այդ չարեաց,
Կոմսը կախուելու դատապարտուեցաւ:

Հաղիւ նա եղաւ քսան տարեկան,
Բայց պիտի մեռնէր։ Մահը չարիք չէ,
Այլ սփոփիչ է վշտին հոգեկանս։
Բայց մեռնել անարգ, խայտառակ մահով,
Կախաղան ելած, ծաղր ու ծանակով,
Դառնալ կերակուր սև ագռաւների՝
Ահա նախատինք, չարիք սոսկալի։

Առաւօտը նա մօրը գրկելով,
Ասում էր տրտում. «Մայր, մնաս բարով,
Ահաւասիկ ես միակ որդիդ եմ,
Մատաղ հասակիս դատապարտուած եմ
Կարճօրեայ կեանքիցս ես անջատուելուն.
Անհետ պիտ' կորչին ինձ հետ իմ անուն
Եւ իմ պատիւս։ Խնդրում է որդիդ,
Մայր, որ դու փրկես քո խեղճ գաւակիդ։
Ո՛չ, պատերազմի փոթորիկներում
Ահ չեմ զգացել, ոչ ծըխում, հըրում.
Բայց վաղուան օրը՝ ելած կախաղան,
Ես պիտի դողամ տերևի նման»։

Մայրը ասում էր, մխիթարելով՝
«Դէ՛հ չվախենաս, սիրած զաւակս,
Ես պալատ կ'երթամ և, աղերսելով,
Արցունք կը թափեմ. ես իմ լացովը
Արքայի սիրտը, գուժը կը շարժեմ.
Եւ առաւօտը, երբ կը տանեն քեզ
Դէպի կախաղան, պատշգամբի վըրան
Թէ սև զգեստով կանգնած լինիմ ես,
Դիտցիր, զաւակս, անխուսափելի
Քեզ մահ կըլինի։
Ոչ ապաքէն դու, հըսկայի նման,
Յառաջ պիտ' գընաս մահիդ յանդիման.

Հօքո արիւնը Հունգարական է:
 Իսկ թէ սպիտակ շոր վըրաս տեսնես,
 Դիտցիր, որ մայրդ իւր արցունքներով
 Զաւակի կեանքը դարձրեց ապահով:
 Թող դահիճներից դու բռնուած լինիս,
 Բայց երբէք, որդեակ, չդողաս—սարսիս:
 Կոմսը այն օրը հանդիստ է լինում,
 Եւ ամբողջ գիշեր մնում է քնած.
 Իւր երազներում նա մօրն է տեսնում,
 Պատշգամբի վրայ՝ սպիտակ շոր հագած:
 Գուժկան զանգակի ձայնն է զօղանջում.
 Վազում են մարդիկ... հանգարտ քայլերով
 Եւ շրջապատուած պահապաններով,
 Ըղթայած կոմսը առաջ է գնում:
 Քանի-քանի աչք սլատուհաններից
 Արցունք են թափում կոմսի յետևից,
 Ինչքան ձրգում են կանացի ձեռքեր
 Վերջին բարեկի նորան ծաղիկներ.
 Բայց կոմսը ոչինչ բան չէ նրկատում,
 Դէպի հրապարակ է միայն նայում.
 Այնտեղ պատշգամբում մայրըն է կանգնած,
 Հանգիստ, անվրդով, սպիտակ շոր հագած:
 Ո՛հ, կոմսի սիրտը թընդաց խիստ ուժգին.
 Դէպի հրապարակ համարձակ քայլով
 Ընթացաւ կոմսը, ժպիտն երեսին,
 Անտրտում վերեւ բարձրացաւ փութով,
 Զուարթ և ուրախ դահճի մօտ գընաց
 Ու մինչև անգամ կախուելիս ժրպտաց:
 Բայց ինչու մայրը սպիտակ էր հագել:
 Ո՛հ, խաբէութիւն: Այդպէս կարող էր

Սուտ խօսել մի մայր, սոսկ բեկուած ահից,
 Որ իւր զաւակը չսարսէ մահից:

84. Ա Ղ Ա Ս Ի

Աղասու անուշ բնաւորութիւնը, բարի սիրտն ու հոգին
 քիչ մարդ կ'ունենար: Այն հասակը հասել էր, քսան տա-
 րին անց կացել, նա դեռ հօրն ու մօր առջևն այնպէս էր,
 ինչպէս մէկ անմեղ գառը: Մէկ օր նրանց անհնազանդ չէր
 գտնուել, մի օր նրա բերանից մի թթու խօսք չէր լը-
 սուած. աչքը նրանց աչքին հանդիպելիս՝ նա նրանց միտքն
 իսկոյն հասկանում ու ամեն կերպ աշխատում էր, որ նը-
 րանց կամքը կատարէ: Գիւղացիք բոլորը նրանով էին ու-
 րախանում, նրա անունով երդում: Ամենքի աչքը նրա
 վրայ էր, նրան էր դովում, նրան էր օրհնում: Մէկին մի
 փորձանք պատահելիս կամ մի հոգս ունեցած ժամանակ
 նա անձնանուիրութեամբ նրա ցանկութիւնը կատարում,
 իւր փափազին էր հասցնում: Բերանի պատաւը հանում
 էր՝ ուրիշին ուտեցնում: Այնքան իւր ապրանքին, իւր
 հանդին, տաւարին չէր զգուշանում, որքան իւր զրացի-
 ների: Տանուտէրի որդին էր, աղքատի ու ողորմելի ըն-
 կերը: Ո՛րք էր գնում նրա դուռը, սփռոցն էր բաց անում
 կամ քսակը. ո՛վ գութան չունէր, նրան իրանցն էր բան
 տալիս. ո՛վ եղ ու հօտաղ չունէր, նրան իրանցն էր ուղար-
 կում. ո՛վ փող չունէր, որ մշակ վարձէ, այգիումը բանեցնէ,
 ինքն էր առաջ ընկնում, գիւղի տղայքը հաւաքում ու գնում՝
 առանց կանչելու ու խնդրելու, նրա գործը կատարում,
 այնպէս որ՝ երբ այգիի տէրը ներս էր մտնում այգին՝ աչ-
 քը սառած էր մնում և նրան կեանք ու արեւ էր մաղթում:
 Չատ ծնողներ երանի էին տալիս նրա ծնողներին, որ

այդպիսի բարի գաւակ ունին: Ո՛րտեղ հրաւէրք ու խնջոյք էր լինում, նա էր հիւրերի գլուխն անցնում, նրանց կառավարում և ուրախացնում:

Նրա երկայն հասակը, նրա թուխ-թուխ աչքերը, նրա դալամով քաշած յօնքերը, նրա աննման գեղեցիկ դէմքը, նրա անուշ լեզուն, քաղցր ձայնը, նրա լայն թիկունքն ու բարձր ճակատը մարդու խելք էին տանում. տեսնողը երեսին նայելուց չէր կշտանում: Սաղը ձեռքն առնելուն պէս, քարին, փայտին շունչ, հոգի, լեզու էր տալիս: Ուղիղ է՝ արևը երեսն այրել, գոյնը փախցրել էր, բայց ծիծաղելիս՝ երբ աչք ու յօնքը բաց էր անում, կարծես վարդ էր բացւում, երեսիցը լոյս թափում: Նրա հրացանի գնդակը ապարդիւն չէր անցնում: Սիրտը այնքան բարի էր, որ դուր տեղը թռչուն էլ չէր սպանում, մըջիւնը չէր կոխում. բայց երբ թուրքերը գնում, այգին լցւում էին, կամ իրան էին ուզում սպանել կամ դրացուն, այն ժամանակ՝ եթէ երկնքում էլ լինէր, ցած էր իջնում. գիւղի ծայրիցը ձայն տային, իսկոյն, մի ակնթարթում, պատրաստ էր, և եթէ բանը խօսքով չէր վերջանում, այն ժամանակ նա իւր սրի, հրացանի ու բաղկի շնորհքն այնպէս էր ցոյց տալիս, որ թշնամին մնում էր կատու դարձած, կամ նրա ձեռքին զոհ էր գնում:

Այնչափ ուժեղ էր, որ ձեռքը տղամարդու գօտիկը ձգելիս՝ հաւի ձագի պէս բարձրացնում, իւր գլխի ծայրին էր հասցնում, պտոյտ տալիս և կրկին ցած բերում: Ձի հեծնելիս՝ հէնց որ ձեռքը բարձրացնում էր, առիւծ ձին խոնարհում էր ու մէջքը գէժ անում: Գոմշի կամ եզան պարանոցին մէկ սուր խփելով՝ այնպէս էր դուրս կտրում, որ սրի ծայրը գետնինն էր խլւում: Ըատ անդամ քսան աւազակ իւր սրի կոթովն էր փախցնում: Թուրքերը, նրա անունը լսելիս, լեղապատառ էին լինում: Յաճախ, կռուի

ժամանակ, հէնց որ նրա ձայնը լսում էին, ճանճի պէս ցրւում, ցիր ու ցան էին լինում, կորչում: Մականունը Ասլան-Բալասի*) էին դրել:

Բայց այսքան դարմանալի յատկութիւններն ունենալով՝ դարձեալ երեսայի հետ երեսայ էր, մեծի հետ՝ մեծ: Խանի, շահի առաջն այնպէս էր կանգնում, պատասխան տալիս, որ կարծես թագաւորի որդի լինէր: Ծիծաղն ու խնդութիւնը նրա երեսից պակաս չէր երբէք. այնքան պարզ էր նրա սիրտը, այնքան հանգիստ նրա խղճմտանքը, այնքան արդար նրա հոգին: Նրա ամեն մի խօսքը անգլին գոհար էր:

85. ԱՂԱՍՈՒ ՄՕՐ ԵՐԳԸ

Ջարթիր, մանուկ իմ նազելի, բաց այդ պայծառ աչքերդ,
Թերթերունքէդ քունը թօթուէ, գիրկը հանգի՛ր քո մօրըդ.
Բաւ քեզ՝ որքան բարի հրեշտակք հէքիաթ ասին երազում,
Այժմ արի քեզ այն պատմեմ, ինչ պիտ' տեսնես աշխարհում:

Ջարթիր, որդեակ, քանի՛ քրնես,
Բաց աչերդ այդ նախշուն,
Ուր որ մայրդ իւր բաղդ, փառքը,
Կեանք ու արևն է տեսնում:

Դու կրմեծնաս, բոյ կըքաշես, չինար բոյիդ ես դուրբան,
Քեզ ոյժ կըտան Մասսի քաջեր, որ դու լինիս քաջ Վարդան:
Իմ մատներով մի ոսկեթել մէջքիդ գօտի եմ կարել,
Գօտիիցդ թուր կըկապեմ, այն էլ ինքըս եմ սըրել:

Ջարթիր, որդեակ, քանի՛ քրնես,
Բաց աչերդ այդ նախշուն,
Ուր որ մայրդ իւր բաղդ, փառքը,
Կեանք ու արևն է տեսնում:

*) Առիւծի-Կորիւն:

86. ԶԻՐԻԴ ԽԱՂԱՅՈՂՆԵՐ

Արեգակն եկել, երկնքի մէջտեղը բռնել էր. օրուան փուշը մի քիչ կոտորուել, տաքացել էր: Սար ու ձոր արծաթի պէս պսպղում, պլպլում էին: Այս միջոցին ով որ Քանաքեռ մտնէր, հէնց կ'իմանար, թէ երկնքիցը մէկ աւետեաց ձայն է եկել, աշխարհս արքայութիւն է դարձել: Այստեղ գուռնէն էր փշում, այնտեղ ճզլախտի էին խաղում, միւս տեղը գօտեմարտներ էին կոխ անում: Աղասին էլ, քէֆն արել, պրծել՝ իւր խումբը յետեւից պցած՝ եկաւ մէկ տասը ձիաւորի հետ գիւղի միջովն անցկացաւ, որ գնայ, կալերի դգումը (տափարակումը) իւր շնորհքը ցոյց տայ՝ ջիւրիոյ խաղայ, որովհետեւ գիւղամիջին այդպիսի տափարակ տեղ չկար: Հէնց իմանաս մէկ թագաւորի որդի է գալիս: Զէնք ու զրահը կապած, հրացանն ուսին, թուրը կողքիցը կախ, ջուխտ փշտովն ու դաշոյնը կողքումը, կանաչ մովի շալվարը, զար կարէն հագին, մետաքսէ աղլուխը վզին փաթաթած, բուխարայ թուխ գդակը կիսով չափ կոտրած՝ թեք գլխին դրած, բեխերն էլ արբեշումի պէս ոլորել՝ այնպէս էր թշի վրովը դուրս տարել: Մտիկ անողի խելքը գնում էր:

Հեռուից երևում էր, թէ ինչ կրակ էր անում կտրիճը: Զիտ աւանջը մտած՝ այնպէս էր քշում, կրակին տալիս, որ հէնց իմանաս թեաւոր թուշուն լինէր: Զատ անգամ ջիրիդը հեռու տեղից շալտում, ձին չափ էր գցում ու գետնիցը վեր ցատկելիս, ձիու վրայից բռնում, նորից գցում: Զատ անգամ հէնց այնպէս ուղիղ շալտում էր ու կրակի պէս յետեւից հասնում, բռնում, էլ յետ ծուլ անում: Գետնին վայր ընկած տեղիցն էլ այնպէս էր թամբի միջիցը կռանում, բարձրանում, որ ջիրիդն առաջին դողում

էր: Ընկերների վրայ էլ եթէ երբեմն-երբեմն ջիրիդ էր գցում, այնպէս էր նշանում, որ գլխարկների ծայրին էր դիպչում, կամ գլխարկը հետը տանում, որ իմանան, թէ նա նրանց խնայում է: Զատ անգամ թամբի միջին ջուխտ ոտի վրայ կանդնում, այնպէս էր ձին չափ-գցում: Աչք պէտք է լինէր, որ նրա կտրճութիւնը, տղամարդութիւնը, շնորհքը տեսնէր ու զարմանար:

Յանկարծ, երբ մեր տղայքը ջիրիդ էին խաղում և բոլոր գիւղը բարեկենդանի քէֆի մէջն էր, հէնց բռնես մի ամպ տրաքեց, կամ երկինքը փուլ եկաւ: «Տարա՛ն, տարա՛ն, աստուածասէրք, մօտ եկէք, օգնեցէք, գլուխս լացէք. տունս կոխեցին, օջաղս քանդեցին, աչքիս լոյսը հանում են, Թագուհուս խլում են: Թագուհի ջան, գլխիդ մատաղ գնամ. Թագուհի, անունիդ մեռնիմ, աչքիս լոյսի պէս մեծացրի, որ ա՛յդ տեղն ընկնիս. թո՛ղ ինձ սպանեն, այդ թուրը թող իմ սիրտս կոխեն, թո՛ղ առաջ ես հողը մտնեմ, յետոյ ուր տանում են քեզ, թո՛ղ տանեն»:

Այսպէս աղիողորմ կերպով մորմուռում էր աննման Թագուհու մայրը, որի ձեռքիցը սարդարի կատաղի սղասաւորները զօրով կամենում էին նրա մին-ու-ճար աղջիկը դուրս խլել և սարդարի պիղծ կանանոցում գերի շինել: «Ձայնդ կտրիր, անդգամ, ասում էին անբաղդ մօրը. հէնց այս ըոպէիս փորդ վէր կ'աճենք: Սարդարի հրամանն է՝ պէտք է ձեր աղջիկը քաշենք, տանենք, ինչ խօսք ունիք, ինչ կարողութիւն. սարդարի հրամանին սարը չի դիմանալ՝ դուք ինչ կարող էք անել»:

Խալխի գլխին ջուր մաղուեցաւ. բարեկենդանը հարամ եղաւ. ամենքը, ձեռները խաշած, մնացին կանգնած. սարդարի Ֆառաշներն եկել էին, որ աղջիկ քաշեն. ով յանդգնութիւն ունէր ընդդիմանալու: Երեսանց լացը, կանանց սուգ ու ողբը իրար խառնուեցան: Գիւղը հէնց բռ-

նես՝ գլխովին քանդուեցաւ: Տարաբաղդ մայրը շատ դու-
խը թակելուց՝ նուաղեց, անշնչացած վայր ընկաւ: Թա-
գուհին հօ վաղուց էր թուլացել: Հէնց այն է՝ ֆառաշնե-
րը տեսնելով, որ մայր ու աղջիկ դարձի ձեռքից նուաղե-
ցան, էլ ձայն, շունչ չէին տալիս, լաւ համարեցին, որ
այդպէս թուլացած՝ վերցնեն երկուսին էլ, տանեն: Երկու-
սը ձիու վրայ նստել՝ այն է տեղ էին բաց անում, որ մէ-
կը մօրը խտրտի, միւսը աղջկանն առաջն առնի, — մէկ թուր
պսպղաց, ֆառաշները մէկի գլուխը գետնի վրայ ընկաւ ու
սկսեց զլզլացնել ու պար դալ: Դեռ սա ձայնը չէր կտրել,
միւս ընկերն էլ սրա հացը կերաւ, սրա մօտ գնաց:

«Աղասի ջան, ձեռքդ քեզ քաշիր, քո խեղճ, ալեւոր
հօրը խնայիր, մեր տունը մի քանդիր», ձայն տունի
շորս կողմից հայերը: Բայց թնդանօթ էլ տրաքէր, Աղա-
սին չէր իմանալ, էլ ոչ ականջն էր իրանը, ոչ մարմինը,
ոչ աչքը. բայց խելքն ու ձեռքը լաւ իմանում էին, թէ
ինչ բանի վրայ են: Քիրիդատեղիցը նկատել էր, որ աշ-
խարհն իրարանցով դիպաւ ու ձայնը կտրեց: «Տղէք, սրա-
նում մէկ բան կայ, գնանք. մեր բարեկենդանը հարամ
եղաւ»: Առիւծի պէս ներս ընկաւ հսկայ երիտասարդը: Եր-
կուսի գլուխը սրբելուց յետոյ, միւսները կամեցան, որ
թուր հանեն, բայց քաջն Աղասի որ բերանը բաց չարեց.
«դժոխքի որդիք, ձեզ ով է ուղարկել այստեղ, ում վրայ
էք այդպէս կատաղել. ասենք թէ հայը ձայն չի հանում,
պէտք է նրան ողջ-ողջ ուտէք. աչքներիդ լոյսը կը թրո-
ցընեմ այս բոսէիս. կորէք, թէ չէ ամեն մէկդ ճուտի պէս
առաջս կը թրպրտաք»: Ասեց ու մէկի էլ ուսը վէր բերեց,
միւսի աղիքը վէր ածեց: Մնացած վեցը տեսան, որ ճար
չկայ, ձիանը հեծան ու մինչև Երեւանի բերդը մէկ գնացին:

87. ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՎՏԱԿ

Սպիտակ, փայլուն սարի կատարից
Ձիւնը հալում է արևի տաքին,
Եւ մի հրաշալիսս վտակ այնտեղից
Ծնունդ առնելով, թափում է ուժգին:

Կամ նազում է նա քաղցրիկ շրշիւնով,
Կամ ուտոտելով ժայռից դէպի ցած,
Հընչում միաձայն, մեղմիկ կարկաշով,
Մանկական անբիծ խընդութեամբ լցում:

Նայիր, վազում է, պարում, թռչկոտում,
Արևին քնքոյշ համբոյրներ տալով,
Եւ իւր կուսական կուրծքը զարգարում
Եօթնեակ գեղեցիկ շքեղ գոյներով:

Նա գնում է... բայց ուր: Այնտեղ, ստորոտում,
Ինչպէս մի առիւծ, փրփուրը բերնին,
Ունում է, մըռնչում, սաստիկ ուրտում
Կատաղի գետը, մռայլը դէմքին:

Նորա տըղմոտ ջուր պղտոր է ցեխից,
Աղմուկն սաստում է օտար ձայներին,
Եւ սարսափելի ահից, երկիւղից
Սասանում, զոգում նոյն իսկ և՛ գետին:

Կարկաշին վտակն այնտեղ է դիմում,
Իւր եղեմական երգերն երգելով.
Դժոխքի գետը ներքեն է եռում՝
Սա դարձեալ անդորը, դարձեալ անվրդով

Դեռ ցած է գլորում: Նորա առաջին
Ահա մի ալիք բերանը բացեց
Եւ մատաղահաս անմեղ էակին
Իւր որովայնում իսկոյն ամփոփեց:

եւ կոհակների մթին անդունդից
Ահա խուեցաւ մի խուլ գղրղոց.
«Ինչո՞ւ դու, թշուառ, յատակ երկնքից
Իջար և ընկար մեր ցեխոտ սև ծոց»:
Բայց սիրուն վտակն էլ շրջանեց ձայն.
Նորա հետքերը բնաջինջ եղան.
Միայն գետն ուռած, գոռոզ ժրպտալով,
Ժայռեր փշրելով՝ դիմեց հեռաստան:

88. ԱՂԱՍՈՒ ՎԻՃԱԿՆ ՈՒ ՀՈԳՍԵՐԸ

Աղասին՝ երբ Բանաքեռ սարգադի ֆառաշներին սպա-
նեց, ինքն էլ այնպէս մնաց ազիզ Թագուհու և իւր արա-
ծի վրայ սառած՝ կանգնած: Ընկերներն էլ ժամանակ չը
կորցրին. գիտէին որ բոլորի վերջը մահն է. էլ ոչ հօր
մտիկ արին, ոչ մօր, Աղասուն կապեցին ձիու վրայ ու
ընկան Աբարանի սարը, որ կամ Փամբակ փախչեն, կամ
Ղարս, կամ Ախալցխայ, որ իրանց գլուխն ազատեն:

Բայց ինչ Աղասու հալն էր, Աստուած ոչ շահնց տայ.
ձեռն ու ոտը կապած, դժոխքը փորումը, սաղայէլեան
չար հրեշտակները գլխին պտոյտ տալով՝ Ջանգուլի վրայ-
ով անցկացրին ու հէնց բռնես՝ սար ու ձոր բերանները
բաց, կամենում էին նորանց կուլ տալ: Զատ տեղ իրանից
գնում՝ փոքր էր մնում ձիուցը վայր ընկնի, դարձեալ ըն-
կերները հասնում, երեսին ջուր էին ածում, ականջները
տրորում, ուշքի բերում. կրկին սիրտը գնում՝ ձիու գըլ-
խովն էր ընկնում: Երբեմն էլ որ յանկարծ՝ «Թագուհի,
հայրիկ, մայրիկ, նազու» չէր ձայն տալիս, քար ու հող
կամենում էին կրակուիլ: Հէնց մութը գետինն առաւ,
նրանք ներս մտան Աբարանի քանդուած եկեղեցին: Չիան-
քը որ շունչ չէին քաշում, աչքներից կարծես արին էր

կաթում, քթներից ու բերաններից՝ կրակ: Վաթոն սկսեց
ձիանը ման ածել, Կարոն՝ սար ու ձոր աչքի տակն առ-
նել, հսկողութիւն անել. Մուսէն, Աղասուն ուսին դրած,
մտաւ եկեղեցու աւերակը, գլուխը դրեց գոգը, ձեռը երե-
սին ու աչքը երկինքը գցեց, որ իսանայ թէ աստղերն
ինչ են ասում: Միւսները այս կողմ այն կողմ ընկան,
որ ձիանոնց համար մի փոքր ուտելիք ճարեն: Բայց այն
ժամանակ հանդումն ինչ կըլիէր. խոտի չոփերն էին
մնացել տեղ-տեղ ցից կանգնած: Երկինքն աչք ու յօնքը
կիտած՝ իւր անիւր պտըտում էր հանդարտ. լուսինն ամ-
պերի տակիցը մէկ երեսը հանում՝ ցոյց էր տալիս, մէկ
էլ ծածկում, կորչում էր: Գերեզմանատունն այնքան սար-
սափելի չէր լինիլ, ինչպէս այս ամայի հանդը: Ամեն մէկ
սարի արանքից կամ քարի տակից դժոխքի ձայն էր դա-
լիս: Դայլ, չաղալ, արջ՝ մէկ կողմից, դառնաշունչ բուքը
միւս կողմից, Սանդարամետը բաց էին արել, սար ու ձոր
իրար գլխով տալիս: Ամէն մէկ քար, ամեն մէկ թուփ
նրանց աչքին դե էր դառել ու, ձին ոտը փոխելիս, կամ
փռնչալիս, քարերը կամենում էին ճաքիլ, ձորերը տրա-
քիլ: Աղասին՝ շունչը փորն ընկած, երբեմն որ ան չէր
քաշում, գետինն ուզում էր պատառուի, ընկերներին ներս
տանի: Նրա հաւատարիմ շունը գլուխը նրա ոտի տակն
էր դրել՝ մնացել փկտացած: Չին էլ բերին, գլխավերեւը
կապեցին, որ գուցէ նրա շունչը Աղասուն մի ճար անի:
«Ջանիդ մատաղ, Աղասի, այս ինչ օրն ես ընկել, մեր
աչքը պէտք է դուրս դար, որ քեզ այսպէս չտեսնէինք.
այս ինչ է քո զրութիւնը», ասում էր երիտասարդ Մուսէն
ու գլխին տալիս, երեսը երեսին դնում, ձեռը կրծքին.
երակի զարկն ու ջերմի սաստկութիւնն էլ որ չէր տես-
նում, գլխին կրակ էր վառում:

Միւս ընկերներն էլ, ձիանոնցը ջուր տուեցին, ձեռ-

ները քամակներին քսեցին և նորից թամբեցին, սանձը բերանները գցեցին, հրացանների, ատրճառակների ոտներն էլ քաշեցին, նորոգեցին և ամեն մարդ իւր ձիու սանձը ձեռնին՝ եկան, Աղասու չորս կողմը կտրեցին: Աչքներից արտասուքը գետի պէս էր վէր թափւում: Ծնողաց հոգսը մէկ կողմից, իրանց սև օրը միւս կողմից, իրանց սիրելի ընկերին էլ այն դրութեանը տեսնելիս՝ ուզում էին քար ու թուփ պոկեն, գլխներին տան. «Փառքիդ մատնիդ, Աստուած, հէնց այս առաւօտ ամեն աչք մեզ էր երանի տալիս. ինչ արինք, որ մեզ այս պատժին հասցրիր: Աղասի ջան, Աղասի, ինչ կըլինէր, որ ամենքս էլ քո բաղդին մատաղ լինէինք, եղբայր ջան, մեր հոգի, մեր աչքի լոյս: Մէկ ճանճ անգամ իզուր տեղը չես սպանել, մէկ սառը խօսք քո բերնիցը չի գուրս եկել, այ Աստուծու գառը. ուրեմն ինչո՞ւ պէտք է Աստուած քեզ էլ, մեզ էլ այստեղը հասցնէր: Տօ՛ մէկ բերանդ գոնէ բաց արա, քո ջանին մեռնիմ. ինչի՞ ես այստեղ մեզ այրում, փոթոթում. ինչ կըլինի, որ այդ սիրուն աչքերդ բաց անես, մեզ այսպէս չսպանես: Մեր գլուխը քեզ մատաղ, ամենքս էլ քո առաջ մեր արիւնը վէր կ'ածենք: Կաթն ու ծիծ մէկ տեղ նրա համար ենք կերել, որ քեզանից ձեռը քաշենք. բաղդ ու լաւ օր մէկ տեղ նրա համար ենք վայելել, որ քեզ նեղ օրը բաց թողենք: Որիս ուզում ես, վեր կաց, քո ձեռքով մատնիդ արա, ով երեսը յետ թերի, պարանոցը կտրիր. քո ձէնին մատաղ, անխնայ մէկ խօսես՝ ինչ կըլինի»:

Այս խօսքին յանկարծ մէկ ձիու ոտի շփթոց եկաւ. երկինք, գետինք գլխներին սևացաւ. հէնց իմացան մէկ ամպ տրաքեց, մէկ սար գոռաց՝ փուլ եկաւ: Զէնք ու զրահ առան ուսները, ամեն մէկը մէկ բուռը հող սրբութիւնի տեղակ բերանը գցեց, մէկ քարի առաջի չորեց, իւր մեղքը խոստովանուեց, մէկ քանի ծունը դրեց, երեսին խաչ

հանեց, ժամի քարերը պաշելով՝ տեղիցը վեր կացաւ, ձիու աչքերը ճմրռեց, սղալեց, որ ականջները սրել, խլացրել՝ այն կողմն էին մտիկ անում, որտեղից ձայնը դալիս էր: Ձուներ մի կողմ քաշեցին, մատով ձեռով արեցին, որ ձայն չհանի ու իրանք թուր ու հրացան պատրաստած, ձիու սանձը գցած՝ սկսեցին պատի ճեղքից անձայն տկանջ դնել, որ տեսնեն՝ եկողներն ովքեր են:

Այսպէս կէս ժամաչափ մնացին փէտացած, էլ չէին ուզում ծպտան. շատ մտիկ արին, ձայն չեկաւ. հէնց այն է՝ կամենում էին տեղները նստել, որ մէկն այն կողմից սկսեց բերանը բաց անիլ. «Տղերք, ինչ կըլինի, թող լինի. տղամարդութիւնն այն է, որ մարդ իւր գլուխը թըշնամու ձեռքը չտայ: Դուք լաւ գիտէք, որ մեր մէկ հայր տասը թիւրքի հաւասար է: Երեսում է հետևներիցս մարդ են գցել. թող գան, դրանց փերն իրանց խռով կենայ: Բոլորին կամ կըջարդենք, կամ կըջարդուենք: Մէջք մէջքի տանք, տմարդին մռհթաջ չլինինք»:

Հէնց այս խօսքն էր Կարոյի բերանում, որ յանկարծ երկու գազ ծռլ էլաւ, թուրը գուրս քաշեց և կամենում էր որ գուրս պրծնի. բայց ընկերները փէշիցը քաշեցին, ձեռքերը բերանին դրին, որ սուս տեղը նստի, որովհետեւ ձիանոցն ոտի թըրխկոցն ու փռնչոցը այնպէս մօտեցաւ, որ կ'ասես թէ ականջների տակին լինէր: Բայց նըրանք լաւ գիտէին, որ գիշերը ձայնը շատ շուտ տեղ կը հասնի, այդ պատճառով էլ չուղեցան, որ իրանց տեղն իմաց անեն ու նրանք հաղրուած գան: Քիչ-քիչ եկողների խօսակցութիւնն էլ էին ջոկում, որովհետեւ պարզըկայ գիշեր էր, քարերն էլ էին համբաւ բերում:

«Լաւ ուժ են տուել», ասաց թուրքերից մինը. «կեցցեն. անիծած բուրն էլ հետքերը կորցրել է. գիշեր էլ է, որ գոնէ մարդ տեսնի. բայց ո՞ւր կըկորչեն. երկնքումն

էլ լինին, վէր կըբերենք. դեռ քշենք. այս ամայի տեղը նրանք չէին մնալ»։— Թուր, հրացան պատրաստի պահեցէք, ասաց թուրքերից միւսը. մի գուցէ հէնց այս թվերի տակ թագ կացած լինին, ասածներս լսեն ու յանկարծ այնպէս վրայ թափուին, որ էլ չկարողանանք ձեռքներս գլուխներս տանել։ Սրան Աբարան կ'ասեն. Աղասու պէս առիւծը այսպէս տեղը մենակ քսան ձիաւորի չի ասիլ, թէ Աստուած է ստեղծել։— «Տօ, քիչ գովիր այդ պիղծ, անհաւատ հային. չէ, չէ, մեզ ողջ-ողջ կ'ուտի. հայն ինչ է, որ ինչ ջան ունենայ։ Չմեռնիմ, մինչև աչքս նրան հասնի. կըտեսնէք, թէ ինչպէս ճուտ կըղառնայ առաջիս»։— «Այ տղայ, այ տղայ, ասաց այն կողմից թուրքերից մինը. այս եկեղեցուց հեռու կենանք. սրա միջումն, ասում են, սուրբ Մողնու մասունք կայ թաղած ու դուք լաւ գիտէք, որ այդ գիծ սրբի հետ գլուխ գլխի տալ չի լինիլ. մարդի պարանոցը ծռում, երեսն յետեն է ընկնում... հաղար այսպիսի բան իմ աչքովս եմ տեսել. հայ, թուրք, ամենն էլ նրա ծառան են»։— «Բերանիցդ հայի հոտ է գալիս, մաշադի, ասաց մի ուրիշ թուրք. տօ, հայն ինչ է որ իր սուրբն ինչ լինի։ Ես քո ջգրու այս գիշեր մինչև սրա միջումը խորոված չանեմ, չուտեմ, ձիս միջին չկապեմ, բաս ես մարդ չեմ»...

Դեռ խօսքի կէսը թուրքի բերանումն էր, որ «ո՛վ Սուրբ Սարգիս», ձայն տալն ու թուանքների ճռուցը մէկ եղաւ։ «Տղէք, ձեր ջանին մեռնիմ, էլ մտիկ մի անէք, մեր թուրը նրանց գլուխը. էլ որ օրուան համար ենք կողքներիցս կախ անում», ձայն տուեց հսկայ Գարոն. «երեքի գլուխը գնաց. սրանց փրըն անիծած»։— Երկուսն էլ իմ թրիս մատաղ արի. քաջացէք, այն կողմիցը գոռաց Վաթոն։— Երկուսն սպանել, մէկի գլուխն էլ ահա ոտքիս տակն է, ասաց Վանին։— Տղէք, փախան, ձիանը հեծէք, սրանց եկած ճանապարհը քոռանայ. սովորել են՝ գեղեքումը հաւի գլուխ

թուցնելով ման գան, հայերի արիւնը խմեն, սրանց տունը քանդուի. տղէք, յետամուտ եղէք. Սուրբ Սարգսի ջանին մեռնիմ, հրապարակը մերն է. ասացին ու վիշապի պէս ընկան թշնամու քամակիցը, որին ինչ տեղ հասցրին, այն տեղ կտոր-կտոր արին։ Քար ու սար աչքներին լոյս էր տալիս, կռներին ոյժ։

Բայց ան, արիւնն աչքները կոխած՝ հէնց քշեցին գնացին, էլ միտք չարին, թէ Աղասին ինչ նեղ դուրծեան մէջ՝ ընկեր է ձայն տալիս, ընկեր չկայ, ախ է քաշում, ձայնը լսող, իմացող չկայ։ Հրացանները որ միանգամից չճրուացին, հէնց իմանաս թէ հոգին յետ եկաւ տեղը. վրայ թռաւ տեղիցը, ընկաւ ձիու քամակն ու խելքը կորցրածի պէս՝ էլ չիմացաւ, թէ ուր է գնում։ Թուրը որ մէկի գագաթին հասցրեց, գլխի հետ երկու կտոր եղաւ. մինչև դաշոյնը կըհանէր, պարանն ընկաւ ճտովն ու շատ էլ կամեցաւ որ ձին առաջ քշի, չեղաւ. ձին տակիցը դուրս թռաւ, ինքը գետնին դիպաւ ու չորս հսկայ տղամարդ վրան թափուեցին։ Նրա շանը վաղուց էին ուղում սպանել, որ ձայն չհանի, բայց այս տիրասէր հաւատարիմ կենդանին՝ տեսնելով որ իւր տիրոջն էլ օգուտ չի անիլ, ընկաւ գնացածների յետևիցը։ Աղասու ձեռները կապեցին, բերանը բամբակով լցրին, աղլուխով պինդ հուպ տուին ու աչքը բարին տեսնի, միւս օրն էր թնդանօթն ու Աղասու ջանը։

Չատն ու քիչն Աստուած գիտէ, թէ ուր հասան տղայքը, յանկարծ որ յետ դարձան, գլխներին կրակ վառուեց, երբ Աղասու շունը տեսան ճանապարհին։ «Վայ, մեր տունը քանդուեց, տղէք», ձայն տուին. «այս ինչ արինք. մեր ձեռովը մեր աչքը հանեցինք. հասնենք, գնանք, էլ ինչ ենք անում մեր գլուխը, երբ նրան կըտանեն»։ Բայց ո՛ր էր Աղասին... Լուսնեակ գիշերը շատ այս ու այն կողմն ընկան, բան չգտան. էլ յետ հաւաքուեցան ու միտք արին։

«Տղէք, մնանք այստեղ: Աղասու շունը՝ տեսնում էք, ան-
յայտացել է. նա իմաստուն կենդանի է. ինչպէս որ լինի՝
հետքի վրայ կարող է գտնել. թէ ճար կայ, նրանից կըլի-
նի, այս գիշեր մենք ոչինչ չենք կարող անել»: Այսպէս
բաւական ժամանակ տարակուսած միտք էին անում, երբ
յանկարծ խելօք շունը՝ լեզուն հանած, հեթեթալով լոյս
ընկաւ: Չունը վազեց, նրանք յետևից: Բաւական տեղ անց-
կենալուց յետոյ՝ շունը յետի ոտը վեր քաշեց՝ կանգնեց:
Չատ էլ զօր արին, որ տեղիցը եռայ, — չեղաւ: Իսկոյն իմա-
ցան զգոյշ կենդանու միտքը, ձիաներից վեր եկան, մէկին
յանձնեցին ու Կարոն առաջներն ընկած՝ կամաց-կամաց
ոտները փոխեցին... Մէկ բլրակի մօտեցան թէ չէ, էլի շու-
նը կանգնեց, հոտոտեց: Հրացաններն առան ձեռները:
Աստուծոյ ողորմութիւնը հասաւ. նրանք այն կողմիցը
գնացին, որ բլրակի ստուերը մնաց առաջներին: Քարերի
տակովը փորսող անելով՝ այնքան գնացին, որ մօտան մէկ
քանդուած փոսի մէջ: Ջուր չկար միջումը. անձրևի ճգած
էր: Բլրակի ստուերը մէկ հինգ գագ էլ այն կողմն էր ըն-
կել նրանց գլխի վրայովը: Այս հեղեղատի միջովն այնքան
այսպէս զգուշութեամբ գնացին կռացած, որ թշնամին
մնաց դէմ ու դէմը: Լուսնեակը հէնց ընկաւ թուրքերի
ճակատներին. տեսան որ Աղասին միջներումը չի, սիրտ-
ներն ընկաւ տեղը. մի փոքր էլ շունչ առան ու ամեն մէ-
կը մէկի ճակատին նշանիլը, հրացանների տրաքիլն ու
թշնամիների բանհոգի լինելը մէկ եղաւ: Հաւի պէս դեռ
այնպէս թրպրտում էին, որ մեր տղայքը վրայ հասան:
Ա՛խ, ո՞վ կարող է նրանց ուրախութիւնն ու արտասուքը
պատմել. երկնքից հոգին յետ բերին. էլ նրանց բերանն
ինչ խօսք կըգար: Որ էլ ժամանակ չկորցնեն, վեր առան
իրանց կորցրած գանձը, հանեցին թշնամու գէնք ու զրա-
հը և բարձեցին թուրքերի ձիանոնց վրայ ու ճանապարհ

ընկան: Ո՞վ կըզարմանայ, որ լսի, թէ Աղասին ամեն ան-
գամ իւր շանը տեսնելիս՝ ուզում էր կեանքը նրան տայ:
Նշաններով մինչև տասնուհինգ մարդ այն գիշերն սպանել
էին: Երբոր կրկին եկեղեցու մօտ հասան, հանեցին մի
քանի շահի փող, դրին սեղանի վրայ, չոքեցին, Աստու-
ծուն փառաբանութիւն տուին ու ճանապարհ ընկան...:

89. ԳԱՂԹԱԿԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԻՑ

Պատրաստում էին մեր բոլոր զիւղեր՝
Չուել-գաղթելու հեռաւոր տեղեր.
Ես էլ, զբաղուած միւսների նման,
Վերջացնում էի գործեր զանազան.
Մեծ ճանապարհի համար հարկաւոր
Հաւաքում էինք սարք ու կարգ բոլոր:

Բայց շատ էր ցաւում իմ սիրտ ու հոգին,
Եւ ուրախ չէի ես իմ արածին...
Ի՞նչպէս ես թողնեմ իմ ապրած տեղեր,
Ի՞նչպէս մոռանամ մեր ձոր ու սարեր.
Տանջւում էի խիստ ցերեկ ու գիշեր,
Ողբում լալագին մեր բաղդ, մեր օրեր:

Ջերմ համրոյր տալով երկրիս պապական,
Ես հարցնում էի ինքս ինձ շատ անգամ՝
Գաղթեմ հեռուններ, թէ նստած մնամ,
Ի՞նչպէս այս ցաւին անեմ լաւ դարման.
Տանեմ զրկանքներ իմ բնիկ երկրում,
Թէ հանգիստ ապրեմ խաղաղ աշխարհում:

Վերջին օրն գնացի մեր հանգստարան,
Ուր թաղուած էին՝ հայր, մայր, աղգական.

Գերեզմանների առաջ չորեցի
 եւ արտասուքով նոցա կոչեցի.
 «Մի խելք ցոյց տուէք, ո՞վ փորձուած ծերեր,
 երազ—տեսիլքում տուէք խորհուրդներ»:

Եւ երազ եկաւ, երազ սարսեցնող,
 Որ միշտ յիշելիս ազդում է ինձ դող.
 Երեաց ծերուկ իմ հայր սրգաւոր
 եւ ասաց անեղ ձայնով զօրաւոր.
 «Մի թող դու, որդի, քո ծընած տեղեր,
 Որ կեանք են տուել մեզ ամբողջ դարեր.
 Յաւ ու տառապանք մենք էլ ենք տեսել,
 Անգութ տանջանքից հալ ու մաշ եղել.
 Արդ՝ ո՞վ է կարող համարձակ ասել,
 Թէ լաւ վախճանի կարող էք հասնել.
 Ո՞վ է մեր կեանքի գաղտնիքն իմանում,
 Հեռու ապագան ուղիղ գուշակում»...

90. ԱՐԻԱՍԻՐՏ ԶԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՆԵՐԸ

I

Հանգստարանի ձայն էր գալիս, երբ մեր ճանապարհորդները, գիշերուայ կիսին, աւերակ քաղաքի պարիսպներին մօտեցան: Լաւ կտրիճ մարդ պէտք է լինէր, որ այս ժամանակ այսպիսի վայրենի ամայի տեղ վստահանար մտնել: Գուցէ մեր յոգնած ճանապարհորդներն այստեղ չհասնէին, եթէ հեռուից լուսնեակի լուսով նոքա չխաբուէին տաճարների ու բուրգերի գլուխները նըշմարելով: Նրանց խաբողը մանաւանդ իրանց տգիտութիւնն էր. Անի քաղաքի անունն էլ չէին լսել, ուր մնաց

որ իմանային, թէ նորա աւերակները դեռ աշխարհումս կան: Ճշմարիտ է՝ հեռուից աքաղաղի ձայն չէր գալիս, բայց սարերի հովիւների ձայնը լսելով՝ էլ կասկած չունեցան, ուղղակի քշեցին ու մտան ամայի քաղաքի մէջ: Մի ըրպէական սարսափ կալաւ կտրիճ երիտասարդներին. հէնց իմացան՝ թէ մեռելատուն կամ գերեզմանատուն ընկան և ամեն մէկ ձիւ ոտի շփլթոցը կամ իրանց քաշած շունչը սար ու ձոր կ'ասես թէ կատաղեցնում էր:

Ամենայն մարդ փորձած կըլինի, որ երբ մարդս մութ ժամանակին մէկ գերեզմանատան կամ քանդուած եկեղեցու մօտով անցնում է, սիրտը թուլանում է, մարմինը ցնցում, հաղարաւոր ցնորքներն էլ դե ու վիշապ համարում, որ իրան կամենում են ուտել. շատ անգամ ուշագնաց էլ է լինում: Սորա պատճառն այն է, որ մարդ սովոր է, ինչ տեղ տուն է տեսնում կամ շինութիւն, կարծում է թէ նորա մէջ մարդ կըլինի, բայց յետոյ որ ձայն չի լսում, այնպէս է ենթադրում, թէ անպատճառ չար ոգիներն են այնտեղ բռն դրել: Ապա թէ ոչ՝ մեռելի չոր մարմինը կամ աւերակ պատերը ինչ զօրութիւն ունին, որ մեղ ինչ անեն: Էլ ո՞վ սիրտ կ'անէր ապա մէկ եկեղեցու մօտենալ կամ մէկ բուրջ մտնել, այն էլ այնպիսի ժամանակ, երբ ամեն քարի տակի հարիւր գլուխ էր կտրւում: «Տղէք, չար սատանի թուրը գլխներին խաղում է», ձայն տուեց քաջն Աղասի. «Տղամարդութիւնն այսպիսի տեղը յայտնի կըլինի. գէնք, զրահ պատրաստեցէք, ձիանոնցը հանգստացրէք, որ, եթէ Աստուած տայ, մինչև առաւօտ գլխներս վրաներս լինի, տեսնենք թէ այս որ տարտաբոսն ենք ընկել: Տմարդութիւնն էլ ձեռք չի տայ. ձիաները ջրեցէք, քաշեցէք մէկ պատի տակ, ես մէկ շունս առնեմ, կամաց-կամաց մէկ աչք ածեմ՝ տեսնեմ թէ տեղներս ապահով է, թէ էլի սրով ու արիւնով պէտք է կամ

գլուխ պահենք կամ գլուխ կտրենք»։ Ընկերները շատ խնդրեցին, որ չգնայ, ականջ չարեց. հրացանն ուսին դրեց, փշտովները (ատրճանակ) պատրաստեց, Սուրբ Սարգրսի անունը տուեց ու ոտը փոխեց։ Գիժ կըլինի այն մարդը, որ իւր գլուխը մահու կըտայ, բայց Աղասին իւր գլխից վաղուց էր ձեռք վեր առել։ Հաւատարիմ շունը գլուխը նորա ոտիցը չէր հեռացնում. մէկ հոտ առնելիս՝ կամ շշուկ լսելիս՝ կանգնում էր, յետի ոտների մինն էլ ցցում, երկար ժամանակ ականջ դնում, յետոյ առաջ գնում։

Հէնց մի փոքր հեռացաւ թէ չէ՝ մէկ եկեղեցու դռնից կրակի լոյսն ընկաւ Աղասու աչքը։ Արիւնն աչերն առած, էլ չմտածեց՝ թէ այսպիսի տեղը զոդից, թշնամուց աւելի ուրիշ որմին չի լինիլ. ուղիղ կրակի վրայ գնաց։ Աստուած հեռու տանի, ինչ նա տեսաւ. տասը քուրդ եկեղեցու մէջտեղը կրակ էին վառել, չորս կողմը նստել՝ խորոված էին անում, շամփուրներով բերանները քաշում, ուտում, խնդում և աչքները զգաստ որսորդի շան պէս կամ դէպի դուռը գցում կամ դէպի պուճախը։ Թըշնամին որքան էլ գաղան լինի, շատ անգամ իւր ստուերիցն էլ կըվախենայ։ Մինչև որ նրանք կրակի մօտիցը ձեռքներն աչքներին կըղնէին ու դռան ուրուականը կը տեսնէին, Աղասին կամաց-կամաց ներս մտաւ, ծանր դէմքով՝ առանց բարե տալու, կրակին մօտեցաւ ու ձեռքը մեկնեց, որ մէկ խորոված շամփուր էլ ինքը քաշի։ Նրա դեղնած մեռելային պատկերը, նրա անահ շարժումներն ու այնպէս անժամանակ և անակնկալ ներս գալը երբ տեսան քրդերը, հէնց իմացան, թէ նա այն աշխարհիցն է վեր եկել. լեզուները չորացան, ձեռքները թուլացան. ինչպէս կարող էին կարծել, թէ այդ միջոցին ազամորդին մեն-մենակ սիրտ կ'անէր այն աւազականոցը մտնել, որի մօտիցն անցկենալիս ցերեկն էլ հարիւրաւոր մարդիկ

սարսափում էին, որի մէջ հազար տարուց աւելի էր, ոչ որ չէր վստահանում գալ և պատրաստի տներում բնակութիւն հաստատել։ Բայց Աղասին այնպէս էր ձևացնում, իբր թէ իւր առաջինը մարդիկ չեն. աչքը խոժոռած՝ մէկ այս կողմը գցեց, մէկ այն կողմը, քրդերէն էլ չգիտէր, որ մէկ բառ անգամ խօսի. բայց այս էր, որ նրան ազատեց. որովհետեւ եթէ խօսեցել էր, կ'իմանային, որ մարդ է, դե չէ, իսկոյն պատառ-պատառ կ'անէին։ Մէկ շամփուր խորովածից որ կերաւ, որն էլ յետ կըրակը գցեց, տաճարի հիւսիսային շինուածքին ու գեղեցկութեանը մօտիկ արեց ու գլուխը շարժեց։ Քրդերը փէտացած՝ մնացել էին նստած. աչքը որ յանկարծ նրանց վրայ չխոժոռեց, ամեն մէկը քիչ մնաց որ տեղն ու տեղը հալուի։ Այնքան այսպէս նրանց աչքը մոխիր ածեց, որ ընկերների ոտի շփութունն իմացաւ և շունն ուրախ ներս ընկաւ, ոտներովը փաթաթութեամբ։ Հէնց շունը տեսան թշնամիքը թէ չէ, աչքների փառը վայր ընկաւ, ամեն մարդ թրին վրայ վազեց, որ նրան կտոր-կտոր անի։ Առաջին թուրը վրայ բերողի զըլուխը կէս եղաւ. փշտովների երկուսն էլ իրանց որսը ճարեցին. յետոյ դաշոյնը հանեց և գոռաց. «Տղէք, ձեր արեին մատաղ, Աստուած մեր կողմն է. դուռը փակեցէք, որ սրանց մատաղն այս գիշեր անենք»։ Հայի խօսքեր որ չլսուեցան, հէնց բռնես պատերը լեզու առան. «Աման, ձեր եկած հողին մատաղ, ճար ունիք՝ տեսէք, մեզ ազատեցէք», լսուեցաւ տաճարի խորքից։ Տասը-տասնուհինգ քրդստանցի հայ էլ այս կողմից այն կողմից որ գլուխ չբարձրացրին ու քրդերի մնացած թրերն ու մզլաւները ձեռք առան, թշնամու աստղը թեքութեամբ, ութը կտորուել էին, երկուսը մնացել վիրաւորուած, ընկած, սրանց էլ կապեցին մէկ ձիու բհրի (ցից) վրայ ու... աչքը բարին տեսնի. երբէք մարդկային քաջութիւնը այն բարերա-

բուծիւնը չի արել, ինչպէս հիմալ: Աղջիկ ասես, տղայ, հարսը, երեխայ, ծծկեր՝ հազարաւոր թոկերով կապած՝ տուն էին արել, Ղարսի գիւղերիցը գերի բերել, որ տանեն կամ սարդարին ընծայեն, կամ ծախեն: Ո՛ւմ այսպիսի բոպէին մարդ կեանք տայ, որ նրա առաջին ծունկ չղնեն, երկրպագութիւն չանեն: Բայց հսկայն Աղասի ինքն էր ընկնում նրանց ճտովը, ինքը նրանց կապը յետ անում, ինքը երեխային ջոկ, մօրը ջոկ փայփայում, գուրդուրում, որ Աստուծուն փառք տան, Սուրբ Սարգսին խունկ ու մոմ վառեն, ապա թէ ոչ՝ սա իւր շնորհքը չէր: Ոչինչ գիշեր այն լոյսը, այն կեանքը չի տեսել, ինչպէս այս գիշերը, ազատուողք թէ ազատողք իրար տեսնելիս՝ հէնց իմանում էին՝ թէ երկնքումն են և ոչ երկրումը:

II

Փոքր ինչ հանգստացան, աչքդ բարին տեսնի: Քրդերի շորերը, զրահները, ձիու սարքը և խուրջինները որ բաց չարին, հազար արիւնի գին կար մէջներումը. ամեն մէկի վրայ հարիւր թումանի զարդ, արծաթ ու ոսկի կար, բացի պատրաստի փողից: Աղասին ոչ մէկին մտիկ չարեց, ուղարկեց՝ ձիանքը բերել տուեց, ներս քաշեց և քրդստանցի հայերին հարցրեց, որ իրան միամտացնեն, թէ արդեօք այն գիշեր կարող են այնտեղ ապահով ու հանգիստ մնալ թէ ոչ:

— «Ա՛ղա, գլխուդ, արևուդ դուրբան, վալլախայ չընք գինայ, թէ էս շան լաճերիցն էլ կան, թէ չէ, ամա օյաղութիւնն աղէկ է: Սրանց ճանգիցը շունը չի խլըսի, մարդն իմալ կըխլըսի: Մկայ Աստուծուն փառք. խաղար էսպէս ջանաւար մեր առաջը գան, գէնոնց խէրն անիծեմ, մէկ թուր տուր մեր ձեռք, մենք գինանք թէ իմալ քո ճակատը

պարզ կ'էնենք: Մեր ամեն մէկը, Սուրբ Կարապետ գինայ, էսոնց տասնին խաւի պէս կըծալի, տակը կըքաշի. դու դարդ մի արա, ռահաթ պառկի, մեր երեսն ոտացդ հողն ըլի: Էսոնց քօքը կտրուի, քանց շուն շատ են, քանց գէլ առաւել: Թէ մեզ կըխարցնես, մենք էմլայ խէյրաթ կը տեսնանք, որ մեր կէսը պառկի, կէսը դարաւուլ քաշի. էս ձորեր խանայ լիքն են»:

Հէնց այս զրոյցն էին անում, մէկ էլ այն տեսան, որ ձիաւորի ոտի ձայն է գալիս: Երիասիրտն Աղասի միտք արեց, որ սրանք նրանց ընկերները պէտք է լինին. ական թօթափել՝ մանուկներին ու կանանց մի կողմը քաշեց, հազար անգամ ձեռքը սրա ու նրա բերանին դրեց, որ ձայն չհանեն, երկու քրդերին էլ, որոնք կենդանի էին մնացել, բերան, ձեռք, ոտք աւելի պինդ կապեց ու մէկ քաջ քրդստանցու՝ թուրը հանած, վրաները կանգնացրեց, միւս քրդստանցոց կրակի չորս կողմը նստացրեց, որ կարծիք չընկնին, ու ինքը իւր քաջասիրտ տղերանցովը եկեղեցու դռան աջ ու ձախ կողմը կտրեցին՝ թուրները հանած՝ պատն ի վեր ցցուեցին ու թշնամուն ճանապարհ տուին:

Լօլօ ձայն տալով՝ քսանից աւելի ձիաւոր ժամի դռանը վեր եկան, ձիանը տուին մէկ երկուսի ձեռքը, որ ման ածեն: Նրանց բերած հայի երեխաների ու կանանց ողբի ու լացի ձայնը որ ժամը չէր ընկնում, պատերն էլ սուգ էին անում: Բայց խեղճերը չէին իմանում, թէ Աստուած ինչ բարի հրեշտակ է ուղարկել իրանց համար: Քրդերը հէնց խմբովին, որ աղմուկ անելով ներս չընկան, էլ չիմացան թէ մարդ է, որ իրանց գլուխը կտրում է. դե կարծեցին կամ սուրբ. էլ թրի, տէգի կամ վահանի ժամանակ չէր: Քրդստանցի հայերը էլ միջոց չտուին աջա-մի հայերին. շատին հէնց կրակի շամփուրը կամ թուրն

էին բերանը կոխում, գլխին, կրծքին քարով, փայտով ծեծում, որ շուտով չմեռնին ու տանջուին: Էլի Աղասին էր, որ այս կատաղութեան չափ դրեց, սպանածներին դուրս ածել տուեց ու որը կենդանի էին կամ վիրաւորուած, ձեռն ու ոտքը կապել տուեց ու մի կողմ քաշել տուեց:—«Ա՛ղա, մեր տուն քանդողն էսոնք են, էսոնց խոր տունը քանդուի, էսոնք մեր ճիծ ու մանչ խառացրին. թորկ, թորկ էսոնց սատանի կեր անենք, էսոնց խոր գաղտը գեօղբէգեօղ բլի»:

Թող կարդացողն ինքը մտածի, թէ այդ գիշերն ինչ գիշեր կըլինէր այս ջրատար գերիների համար, թէ ինչ սրտով նրանք աղօթք կ'անէին, ինչ հոգով իրար կընայէին ու Աստուծուն փառք կըտային: Ջարմացած, մահի դուռը գնացած ու յետ եկած հայերը իրանց ազատողին որ չտեսան, կամենում էին ոտներն արտասուքով լուսնան. բայց համեստ երիտասարդը հէնց այն էր խնդրում, որ Աստուծուն փառք տան, Սուրբ Սարգսի և Սուրբ Կարապետի անունը յիշեն: Աղասու սիրտը վկայում էր, թէ այն գիշեր այլևս փորձանք չկար: Բոլորին էլ խնդրեց, որ չորեն, աղօթք անեն: Գերիների մէջ տէրտէր էլ կար, տիրացու էլ, որոնք սկսեցին առաւօտեան ժամերդութիւնը...

91. ՊԸՆԴԻՍԻ ԿԵԱՆՔԸ

Արիստակէս վ. Տէր-Սարգսեանին.

Նժդեհ վարդապետ, դու ևս նժդեհ լինելով, նժդեհի ցաւերն ես զգում, տեսնելով նոցա տառապեալ կեանքն ու վիճակը: Չըջում ես մայրաքաղաքում (Պոլիս) և մտնում ես պանդուխտների մէջ, աչքով դիտում, ձեռքով շօշափում ես նոցա ամենաղաւն կեանքի բոլոր հանգամանքները, յիշելով Աւետարանի բանը՝ պանդուխտ հիւանդին

ի տես գնացէք: Հովիւ ու հայր էք, մի գարշիք, գնացէք, մտէք մի ժահահոտ սենեակի մէջ. կըտեսնէք այնտեղ՝ կտրիճ ու քաջալանջ նորահասակ, նորապսակ մի երիտասարդ, մահճի մէջ հիւանդ ընկած կըհեծէ. ընտանի հոգացող մտերիմներից ոչ ոք ունի շուրջը՝ ոչ գորովալի ծնողք, ոչ անձկալի ամուսին, ոչ քոյր, ոչ եղբայր, ոչ բարեկամ, ոչ ազգական: Նա այնպէս ի վերջոյ կըմեռնի անխնամ, անդեղ, անգարման: Հոգեվարքի պահուն մաքած աշերն այսր անդր կըյածէ. երեւակայիւր դու, թէ ում տեսնել կ'ուզէ...: Այնտեղ չեն զինքը լացող ընտանիքը, որ մի կաթ արտասուք թափեն մեռած պանդխտի մահճի վրայ: Ո՛հ, ո՞վ կըլինի պանդխտին յուզարկաւոր: Գնա՛, տես դու. դադաղի առաջից գնում է մի պանդուխտ քահանայ, իսկ յետեից քանի մի պանդուխտ եղբայրներ գնում են լուռ. իսկի չի լսում ողբ ու կոծ. պանդուխտները տանում են պանդուխտին. օտար երկրին ու հողին են աւանդում...:

Կըտեսնես նաև հրապարակների անկիւններում կոյտ-կոյտ նստած մեր բռնակիր եղբայրները, որոնց բազմոցներն իրանց համետներն են: Մի՞թէ դոքա Վանայ դաշտերի այն խոնջեալ մշակներն են, որ բանթողի ժամանակ աղբիւրների գլխին և ցորենի բլրաձև գէգերի հովանեաց տակ նստած կըհանգստանան և մանգաղները կըսրեն. մերթ ևս իրանց գլուխը սոցա տակ դնելով, անուշ քուն կըբաշեն:

Վահ, հազար վահ, այժմ ո՞վ կըվարէ դոցա տեղ, ո՞վ կըցանէ, ո՞վ կըհնձէ. դաշտերն ամայի են մնացած. նոցա հոգասէր վաստակաւոր մշակները, ինչպէս կըտեսնէք, օտարութեան մէջ մաշուելով, կըսպառուին և կըմեռնին ընտանեաց կարօտով, ջրի կարօտով, սիրելեաց և բարեկամաց կարօտով: Ո՞վ կըտանէ և կըպատմէ պանդուխտի մահուան լուրը. ո՞վ կըզրէ նոցա գուժալից սև գիւրը: Դու

այդ սև թղթերի դպիրն ես, որ մի կողմից պանդուխտ-
ների մահը կըպատմես, միւս կողմից ընտանեաց ողբն ու
կոծը, որդոց որբութիւնը, այրի մնացած ամուսնու սև
բաղդը կ'ողբաս, կըգրես...:

92. ԱԼՊԵԱՆ ՈՐՍՈՐԴ

— 2էս ուզիլ դու գառն արածես.
Գառնուկն է հեզ ու խոնարհ.
Առուի ափին սրինգ կ'ածես,
Նա կըխաղայ վեր ու վար:

«Մայրիկ, մայրիկ, թող ինձ երթամ,
Լեռան գլխին էրէ որսամ...»:

— 2էս ուզիլ դու ոչխար տանես
Փողի ձայնով արօտը.
Կ'երգես անուշ, կըպահպանես
Կանաչ պրակում քո հօտը:

«Մայրիկ, մայրիկ, թող ինձ երթամ
Վայրի լեռան գլխին ման գամ»:

— 2էս ուզիլ դու ծաղիկ պահես,
Ծաղիկ-ծաղկունք մարգերում.
Դրսում չկայ սիրուն պարտէզ,
Վայրի է ողջ լեռներում:

«Թող դու ծաղկունք, թող որ ծաղկեն,
Մայրիկ, թող ինձ ելնեմ բազէն»:

Ու քաջ որդին որսի գնաց.
Ձգտում է նա հեռու-վեր,
Անդուլ հեռու, խիզախընթաց,
Դէպի լեռան խուլ տեղեր:

Նորա առաջ, քանց հողմ արագ,
Փախչում է մի այծեամ վայրագ.
Լերկ, ապառաժ սարաւանդից
Թեթև քայլով վազվըտում
Եւ ժայռերի պատառուածքից
Այծեամն անվախ է ցատքում:

Բայց յետևից, աղեղ ձեռին,
Գալիս յանդուգն իւր թշնամին:

Նա լեւի վախքի վըրայ փախչում,
Կախում ամում է ծայրին,
Ուր ժայռն ուղղորդ,— մէկէն կորչում,
Անհետանում է ուղին.

Ներքեն ընկնում անդունդը խոր,
Ետեն որսորդն աղեղնաւոր:

Նա սարսափած լուռ հայեացքով
Կեանք է հայցում բիրտ մարդէն.
Ի զո՛ւր, աղեղն անգութ ձեռով,
Լարել, քաշել է արդէն:

Ցանկարծ, տեսնես, ելնում է վեր
Մութ անդունդից լեռնողին ծեր:

Եւ պաշտպանում հըղօր աշով
Իւր հալածուած կենդանուն.
«Ինձ մօտ էլ ես մահ ու վրդով»
Կոչում է նա, բերում դուն:

«Տեղ ամենքին կայ աշխարհում.
«Ի՜նչ ես իմ հօտը չարչարում»:

ՆԱԽԲԵՐ 38

Այն յօդուածները, որոնց դիմաց հեղինակողի ազգանունը չէ դրած, փոխադրուած, յօրինուած կամ թարգմանուած են աշխատասիրողի կողմից:

ՀԱՏՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

Պատմողական յօդուածներ եւ նրանց համապատասխան չափաբերական գրութիւններ.

1. Երկու խոփ. Ռուսերէնից . . . 3	14. Կեանքի խորհուրդը *. Մա- միկոնեան 20
2. Երկրագործի յոյսերը *. Գ. Բարխուդարեան 4	15. Հաւատարիմ շուն 21
3. Երիտասարդը եւ իւր ըս- տուերը. Կրիլովից 5	16. Իմ շնիկ *. Ղազարեան . . 22
4. Հովիւ եւ մոծակ *. Կրիլովից —	17. Արծիւն ու հաւը. Ղուկա- սեան 23
5. Հարստութիւն. Ղուկա- սեան 6	18. Արծիւն ու ճիճուն*. Արծի- ւեան 24
6. Բաժինք *. Կրիլովից 7	19. Թռչունի երգը 26
7. Արդար Դատաստան. Նա- զարեան 8	20. Երգ *. Վ. Հիւզօից (Բաֆ- ֆի) 29
8. Գլխաւորութիւն *. Փանո- սեան 10	21. Ժնճղուկ. Տուրգենից . . (Բաֆֆի) 30
9. Սոխակ. Բաղմալէպից . . . 11	22. Թռչուն *. Բարկաս 31
10. Սոխակներ *. Ղ. Աղայեան . 12	23. Աղանիներ. Տուրգենից . (Բաֆֆի) 32
11. Հայր եւ երեք որդի. Բար- խուդարեան 14	24. Բաղէն ու աղանին *. Նըժ- դէ 34
12. Մի հաւատար *. Մանուէ- լեան 16	25. Իւր վիճակից գոհ մանուկը. Փրանսերէնից 35
13. Արցունք. Ծառուրեան . . —	

26. Կարդա *. Ծառուրեան . . 38	29. Մի պատառ հաց. Ահարո- նեան 44
27. Ուսումնածարաւ մանուկը. Դեղամեան 40	30. Ողորմած եղէք *. Ծառու- րեան 49
28. Բոլոր մարդիկ եղբայրներ են *. Ծառուրեան 42	

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

Նկարագրական յօդուածներ եւ նրանց համապատասխան չափաբերական գրութիւններ

31. Բնութեան կենդանանալը. Պոռչեան 52	43. Զրարերդ. Բաֆֆի 81
32. Գարնան գալուստը *. Ղա- զարեան 55	44. Երգչի անէծքը *. Յով- հաննիսեան 91
33. Առաւօտ. Սրուանձտեան . 56	45. Մասիս Z 93
34. Լուսաղէմին *. Z 57	46. Արագած. Z 95
35. Գարնան մեծ տօները. Լէօ. 58	47. Ծաղկածոր *. Գ. Քաթի- պայ 96
36. * Յովհաննիսեան 65	48. Խաչարձաններ. Պոռչեան 98
37. Մայիսուայ խաղը. Լէօ . 66	49. Աւերակ *. Յովհաննիսեան 99
38. Տապանագիր մանկան *. . Պատկանեան 75	50. Հին ուսումնարանը. Պոռ- չեան 100
39. Արագածոտնի ջրվէժը . . Պոռչեան 76	51. Հատիկ *. Յովհաննիսեան 103
40. Զրվէժ եւ առուակ *. Կրի- լովից 77	52. Փոթորիկ. Բաֆֆի —
41. Վարագ. Բաֆֆի 78	53. Փոթորիկ *. Թաղէոսեան 109
42. Առ Վանահայրն Վարագայ* Աղայեան 81	54. Այլը լիճը. Պոռչեան . . 110
	55. Ամիրան *. Յար. Թումա- նեան 114

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

Հայկական կեանքից եւ պատմութիւնից

56. Մարդու ստեղծագործու- թիւնը 121	58. Նահապետական հայի տու- նը. Բաֆֆի 124
57. Նախաստեղծ աշխարհ *. Բարխուդարեան 123	59. Անձրի կաթիլ *. Z . . . 127

60. Ուսիր առաջ քո մայրենի
լեզուն 127
61. Մայրենի լեզու*. Քնար
Հայկական 129
62. Սիրիր քո հայրենիքդ և քո
ազգդ. 130
63. Վերջին հրաժեշտ*. Ծա-
տուրեան 131
64. Անառակ որդին. Լէօ . . . —
65. Արտաւազդ*. Յովհաննի-
սեան. 137
66. Նաւասարդի տօները. Ալի-
շան 138
67. Սերմնացան* Ծատուրեան 140
68. Բրիստոնէութեան սկիզբը
Հայաստանում 142
69. * * Մանուէլեան 143
70. Գրիգոր Լուսաւորիչը . . 145
71. Արծիւն ու կաղնին*. Ծա-
տուրեան. 149
72. Ներսէս Մեծը 151
73. Մենաստան*. Նարդոս . . 152
74. Մեծն Սահակ Պարթև . 153
75. Ժայռ*. Յովհաննիսեան . 155
76. Մեսրոպ Վարդապետ և
Հայոց տառերի գիւտը . 156
77. Մայրենի լեզու*. Ս. Նա-
զարեան. 159
78. Ատովմեանց և Վարդանանց
Նահատակութիւնը. Տէր.
Ստեփանեան 160
79. Տապանագիր*. Արծիւեան 166
80. Ուրացողի վերջին օրերը.
Եղիշէից —
81. Յուդայ. Նադսօնից (Մա-
դաթեան և Յար. Թումա-
նեան) 169
82. Հինգերորդ դարի հայ կա-
նաք. Եղիշէից 176
83. Սպիտակ դգեստ*. Թ. Յով-
հաննիսեան 178
84. Աղասի. Արովանց . . . 181
85. Աղասու մօր երգը*. Պատ-
կանեան 183
86. Ջիրիդ խաղացողներ. Արո-
վանց 184
87. Լեոնային վտակ*. Մանուէ-
լեան 187
88. Աղասու վիճակն ու հոգ-
սերը. Արովանց 188
89. Գաղթականի պատմածից*
Ալէքեան 195
90. Արիասիրտ ճանապարհորդ-
ներ*. Արովանց 196
91. Պանդխտի կեանքը. Խրի-
մեան Հայրիկ 202
92. Ալպեան որսորդ* Արեղեան 204

3/10 304

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0108448

